

T.C.
ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH BÖLÜMÜ
ORTAÇAĞ TARİHİ ANABİLİM DALI
2021-YL-076

**ORTAÇAĞ'DA BUHARA'DA YETİŞEN ÂLİMLER VE
ESERLERİ**

HAZIRLAYAN
Rabia TUNCAY

TEZ DANIŞMANI
Dr. Öğr. Üyesi Kemal Ramazan HAYKIRAN

AYDIN- 2021

T.C
ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
AYDIN

Bu tezde sunulan tüm bilgi ve sonuçların, bilimsel yöntemlerle yürütülen gerçek deney ve gözlemler çerçevesinde tarafımdan elde edildiğini, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce, sonuç ve bilgilere bilimsel etik kuralların gereği olarak eksiksiz şekilde uygun atıf yaptığımı ve kaynak göstererek belirttiğimi beyan ederim.

... / ... / 2021

İmza

Öğrencinin Adı ve Soyadı

ÖZET

ORTAÇAĞ'DA BUHARA'DA YETİŞEN ÂLİMLER VE ESERLERİ

Rabia TUNCAY

Yüksek Lisans Tezi, Tarih Bölümü Ortaçağ Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Kemal Ramazan HAYKIRAN

2021, Aydın, 124 sayfa

Orta Asya'da İslam dininin de etkisiyle ilmi çalışmalar desteklenmiş, bu alanda ön plana çıkan ilim merkezi ise Buhara olmuştur. Orta Asya kent tarihine bakıldığında dünyanın birçok yerinde olduğu gibi burada da kentlerin karakteristik bazı özellikler taşıdığı dikkat çekmektedir. Bu bazen devletlerin kentler üzerine uygulamış oldukları siyasî ve sosyal politikalardan ileri gelir. Bazen de kentler hangi devletler tarafından yönetilirse yönetilsin sahip oldukları özellikleri sürdürmeye devam etmesinden ileri gelir. Buhara, Orta Asya kentleri içinde her dönemde dinî ve ilmî özellikleri ile ön plana çıkan bir kent olmuştur. Kurulduğu ilk zamanlardan itibaren birçok dini bünyesinde barındırmış, dinsel niteliğini her zaman korumuş ve hala izlerini de üzerinde taşımaktadır. Bu durumun en önemli getirisi ise farklı dinlere mensup insanların aynı coğrafyada uzun yıllar yaşaması ve kültür alışverişinde bulunmasıdır. Bu kültür alışverişi aynı zamanda kentin kimliğinin de oluşmasını sağlamış, farklılıklara açık bir hale getirmiştir. Geçmişten günümüze kadar insanoğlunun belki de en temel problemi sorgulama içgüdüsünü durdurmaya çalışmasıdır. Bunun en net en çarpıcı örneğini Ortaçağ'da Avrupa yaşamıştır. Ancak bu sorgulamaya izin veren, araştırmayı ve geliştirmeyi, yeniliği teşvik eden durumlarda insanoğlu kazançlı çıkmıştır. Orta Asya'da ise Buhara her anlamda sorgulama yapılabilen bir kent olmuştur. Âlimlere duyulan saygı ve güven şehrin daha da önem kazanmasını sağlamıştır. Aynı zamanda Orta Asya'da önem arz eden bir eğitim-öğretim merkezi olarak birçok âlimin de yetişmesini sağlamıştır. Belirtilen dönemde Orta Asya'da İslam kültürünün bir getirisi olan ilim öğrenme faaliyetleri daha çok Buhara'da öne çıkmıştır. Buhara bu yönüyle bir ilim merkezi haline gelmiştir.

ANAHTAR SÖZCÜKLER: Buhara, Buharalı Âlimler, Ortaçağ'da İslam, Orta Asya'da İslam, Ortaçağ'da İlim.

ABSTRACT
**SCHOLARS GROWING UP IN BUKHARA IN THE MIDDLE AGES AND THEIR
WORKS**

Rabia TUNCAY

Master Thesis, Department of History, Medieval Department Thesis

Advisor: Dr. Lecturer Kemal Ramazan HAYKIRAN

2021, Aydın, 124 pages

In Central Asia, scientific studies were supported by the influence of the religion of Islam, and the center of science that came to the fore in this field was Bukhara. Considering the history of the Central Asian cities, it is noteworthy that cities have some characteristic features here, as in many parts of the world. This sometimes stems from the political and social policies that states have implemented on cities. Sometimes it is due to the fact that cities continue to maintain the characteristics they have regardless of which state they are ruled. Bukhara has always stood out among the Central Asian cities with its religious and scientific features. It has hosted many religions since its establishment, has always preserved its religious character and still carries its traces on it. The most important advantage of this situation is that people belonging to different religions live in the same geography for many years and exchange culture. This cultural exchange also ensured the formation of the identity of the city and made it open to differences. Perhaps the most basic problem of human beings from past to present is that they try to stop their instinct to question. The clearest and most striking example of this was Europe in the Middle Ages. However, mankind has benefited from situations that permit this questioning, encourage research and development, and innovation. In Central Asia, Bukhara has become a city that can be questioned in every sense. Respect and trust in scholars made the city even more important. At the same time, as an important education-training center in Central Asia, it has trained many scholars. In the specified period, scientific learning activities, which are a result of Islamic culture in Central Asia, mostly came out in Bukhara. Bukhara has become a center of science in this respect.

KEYWORDS: Bukhara, Bukhara scholars, Islam in the Middle Ages, Islam in Central Asia, Science in the Middle Ages.

ÖNSÖZ

Ortaçağ'da Buhara'da Yetişen Âlimler ve Eserleri adlı tez çalışmamızda asıl amacımız Orta Asya kentleri içinde ilmî faaliyetleri ile ön plana çıkan Buhara'nın neden ve nasıl ilim merkezi olduğu sorusundan yola çıkarak bu ortamı sağlayan ilim insanlarını tespit etmektir. Bu noktada bahsi geçen yüzyıllarda Buhara'nın ilmî ortamında yetişmiş âlimler, ilim insanları ve meydana getirdikleri eserler tezimizin ana konusunu oluşturmaktadır.

Bu çalışmanın gerçekleştirilmesinde katkılarını esirgemeyen, üç sene boyunca beni bilgisiyle aydınlatan, kaliteli projelerde yer almamı sağlayarak akademik kariyerime destek olan sayın danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Kemal Ramazan HAYKIRAN'a teşekkürlerimi sunarım. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde görev yapan Sayın Doç. Dr. Necdet ŞENGÜN, kıymetli yorumları, önerileri ve akademik bilgisiyle tezimize çok önemli katkılar sağlamış, bize ışık tutmuştur. Bu nedenle kendisine teşekkürü bir borç bilirim.

Sadece Yüksek Lisans eğitimimde değil tüm eğitim hayatım boyunca bu zorlu hayat yolunda maddi-manevi her anlamda bana sonsuz destek olan sevgili aile fertlerime, kardeşlerim Selcen Cevale ile Mehmet Çağrı TUNCAY'a, özellikle annem Zeynep TUNCAY ve babam Veli TUNCAY'a şükranlarımı sunar, her türlü fedakârlıkları için teşekkür ederim. Aydın'daki ikametim boyunca bana evinin kapılarını açan sevgili CAN Ailesi'ne de teşekkürlerimi iletirim. Son olarak hayatımın her alanında olduğu gibi bu süreçte de desteğini benden esirgemeyen değerli Osman KOYUNCUOĞLU'na da teşekkür ederim.

Rabia TUNCAY

2021

KISALTMALAR DİZİNİ

b. : Bin (oğlu)

bkz. : Bakınız

çev. : Çevirmen

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

ed. : Editör

haz. : Hazırlayan

nşr. : Neşreden

ö. : Ölüm Tarihi

s. : Sayfa

Yay. : Yayınları

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY SAYFASI.....	iii
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİM SAYFASI	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	v1
ÖNSÖZ.....	vii
KISALTMALAR DİZİNİ	viii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	3
Buhara Tarihine Genel Bir Bakış	3
Buhara ve İslamiyet.....	6
İKİNCİ BÖLÜM	10
9. YÜZYIL ÂLİMLERİ	10
EBÛ HAFS el-KEBÎR.....	10
MÛSNEDÎ.....	11
BÎKENDÎ.....	12
MUHAMMED B. İSMÂİL BUHÂRÎ.....	12
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	16
10. YÜZYIL ÂLİMLERİ	16
SÂLİH CEZERE	16
FİREBRÎ.....	17
RÛDEKÎ.....	17
MUHAMMED b. İBRÂHİM KELÂBÂZÎ	18
ÂMİRÎ	20
HÂRİZMÎ.....	23
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	28
11. YÜZYIL ÂLİMLERİ	28

EBÛ ABDULLAH el-HALÎMÎ	28
İBN SÎNÂ.....	28
NÂSİHÎ.....	35
HALVÂNÎ.....	36
SUĞDÎ.....	36
EBÛ'L-USR EL-PEZDEVÎ	37
HÂHERZÂDE.....	38
SERAHSÎ	39
EBÛ'L-YÛSR PEZDEVÎ.....	41
BEŞİNCİ BÖLÜM	43
12. YÜZYIL ÂLİMLERİ.....	43
EBÛ'L-MUÎN NESEFÎ.....	43
EBÛ İSHAK ES-SAFFÂR.....	44
YÛSUF el-HEMEDÂNÎ	45
SADRÛŞŞEHÎD.....	49
EDİB SÂBİR-İ TİRMİZÎ	52
AM'AK-I BUHÂRÎ.....	52
AHMED YESEVÎ.....	53
SÛZENÎ.....	60
MUHAMMED B. EBÛ BEKİR İMAMZÂDE.....	61
SÂBÛNÎ	62
ATTÂBÎ	64
ALTINCI BÖLÜM.....	65
13. YÜZYIL ÂLİMLERİ.....	65
BURHÂNEDDİN el-BUHÂRÎ	65
ABDÛLHÂLİK GUCDÛVÂNÎ.....	66

SEDÎDÜDDÎN MUHAMMED EL-‘AVFÎ.....	70
MAHMÛD B. AHMED EL-HASÎRÎ.....	73
KERDERÎ.....	74
BÂHARZÎ.....	76
YEDİNCİ BÖLÜM	80
14. YÜZYIL ÂLİMLERİ	80
EBÛ BEKİR KELÂBÂZÎ.....	80
TÂCÜŞŞERÎA.....	81
NESEFÎ.....	82
FAĞNEVÎ.....	84
SEMMÂSÎ.....	85
SADRÜŞŞERÎA es-SÂNÎ.....	86
EMÎR KÛLÂL.....	90
BAHÂEDDİN NAKŞİBEND.....	92
ALÂEDDİN ATTÂR.....	96
SEKİZİNCİ BÖLÜM	98
15. YÜZYIL ÂLİMLERİ	98
ÂRİF-İ DİKGERÂNÎ.....	98
MUHAMMED PÂRSÂ.....	99
EMÎR SULTAN.....	101
İSMET-i BUHÂRÎ.....	103
YA‘KÛB-i ÇERHÎ.....	104
DOKUZUNCU BÖLÜM	107
16. YÜZYIL ÂLİMLERİ	107
EMÎR BUHÂRÎ (SEYYİD AHMED BUHARÎ).....	107
EMÎR PÂDİŞAH.....	109
BURUNDUK-I BUHÂRÎ.....	111

SONUÇ	112
KAYNAKÇA	114
ÖZGEÇMİŞ	124

GİRİŞ

“Doğu memleketleri içinde Buhara, İslam'ın kubbesidir ve onlar arasında konumu itibariyle Bağdad'a benzemektedir. Çevresi fakih ve âlimlerin nuruyla aydınlanmış, en nadide yüce şahsiyetlerle süslenmiştir. Kadim devirlerden itibaren her çağda o, her bölgeden büyük din âlimlerinin buluştuğu yer olmuştur...”¹

Tezimiz, Ortaçağ döneminde Buhara’da doğmuş ya da orada eğitim görüp, çeşitli alanlarda çalışmış olan âlimleri incelemekte ve araştırma sınırlamasını bu şekilde yapmaktadır. Buhara ile ilgili bu zamana kadar yapılmış birçok çalışma bulunmaktadır. Fakat yetiştirdiği, bilim dünyasına kazandırdığı âlimler ile ilgili net bir çalışma yapılmamıştır. Bu noktada bahsedilmesi gereken iki çalışma vardır. Fakat bu iki çalışma bazı ölçütlerle sınırlandırılmıştır. Ferhat Yılmaz’ın “IX-XV. Yüzyıl Arasında Mâverâunnehir’de Yetişen Bazı Arap Dili Âlimleri”² ile “Buhârâ, Semerkand ve Neseif Bölgesinde Yetişen Dilci ve Edipler (249-900 / 863-1495)”³ adlı iki çalışması bu alanda yapılmış olan önemli çalışmalar arasındadır. Fakat bizim tezimizi bu iki çalışmadan ayıran en temel özellik sadece zaman sınırlaması yaparak her alanda çalışmış olan âlimleri konuya dâhil etmemizdir. Yukarıda bahsi geçen çalışmalar tezimize önemli bir ışık tutmuş olmakla birlikte büyük oranda da farklılık göstermektedir.

Tezimizin ana konusu olan Buharalı âlimler araştırılırken belli başlı kaynaklardan yararlanılmıştır. Bunlardan ilki Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi’dir (DİA). İkinci olarak ise Mevlânâ Abdurrahman Camiî’nin yazmış olduğu *Nefehâtü’l Üns* (Evliya menkıbeleri)’dür. Üçüncü ve sonuncusu ise Devletşah’a ait olan *Tezkiretü’ş-Şuâra* (*Şair Tezkireleri*) adlı eserdir. Bu üç kaynakta Buhara’da doğmuş, yetişmiş, eğitim görmüş veya hayatını orada geçirmiş olan âlimlerin tespiti yapılmıştır. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi’nde tespit edilen Buhara’da doğmuş, Buharalı olan veya Buhara’da eğitim görmüş âlimlerin bilgilerinin tamamı farklı kaynaklardan destek alınarak aktarılmıştır. Mevlânâ Abdurrahman Camiî’nin ve Devletşah’ın eserlerinden tespit edilen âlimler de hem adı geçen eserlerden yararlanılarak yazılmış hem de imkânlar doğrultusunda farklı kaynaklardan bilgiler elde edilmeye çalışılmıştır.

¹ Frye Richard Nelson, *Orta Çağın Başarısı Buhârâ*, Çev. Hasan Kurt, Bilig Yay. Ankara, 2000, s.425.

² Ferhat Yılmaz, “IX-XV. Yüzyıl Arasında Mâverâunnehir’de Yetişen Bazı Arap Dili Âlimleri” *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*,3(2) ,2003.

³ Ferhat Yılmaz, “Buhârâ, Semerkand ve Neseif Bölgesinde Yetişen Dilci ve Edipler (249-900 / 863-1495)”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı*, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1996.

Dokuz bölümde incelediğimiz tezimizin Birinci bölümü iki yan başlıktan oluşmaktadır. İlk olarak *Buhara Tarihine Genel Bir Bakış* başlığı ile Buhara'nın geçmişten günümüze kadar olan tarihinden kısaca bahsedilmiştir. İkinci olarak *Buhara ve İslamiyet* başlığı altında ise Buhara'nın İslam dini ile tanışmasının tarihi ve bu durumun kente olan etkileri araştırılmıştır. İkinci bölümümüz âlimlerin kronolojik olarak sıralanmasıyla başlar ve *İkinci Bölüm: 9. Yüzyıl Âlimleri* başlığı altında toplanmıştır. *Üçüncü Bölüm: 10. Yüzyıl Âlimleri*, *Dördüncü Bölüm: 11. Yüzyıl Âlimleri*, *Beşinci Bölüm: 12. Yüzyıl Âlimleri*, *Altıncı Bölüm: 13. Yüzyıl Âlimleri*, *Yedinci Bölüm: 14. Yüzyıl Âlimleri*, *Sekizinci Bölüm: 15. Yüzyıl Âlimleri*, *Dokuzuncu Bölüm: 16. Yüzyıl Âlimleri* şeklinde gruplandırılmıştır. Ek olarak tezimizi yazarken dikkatimizi çeken unsurlardan biri de adı geçen birçok âlimin ve ilim insanının yaşadığı dönemdeki devletler ve yöneticileri ile olan siyasî münasebetleridir. Bu noktada bu kısım tezimizi ana seyrinden çıkartacağı için adı geçen âlimlerin yaşadıkları dönemde mevcut olan siyasî yapılanmalara, devlet yönetimindeki etkilerine kısa bir şekilde yer verilmiş, kapsamlı bir araştırma bu noktada tez içeriğine dâhil edilmemiştir. Zira tezimizin esas amacı Buhara'nın ilim merkezi olmasını sağlayan âlimler hakkında detaylı bilgi vermektir. Bünyesinden sayısız âlimin çıktığı, her alanda ilmî çalışmalarının yapıldığı, devletlerin her dönemde bu çalışmalarını desteklediği bir kent olan Buhara'yı ve buradan yetişen âlimleri genel olarak tanıtmak, bahsi geçen dönemde Buhara'nın durumu hakkında bilgi sahibi olmak, Buhara'nın Orta Asya ve dünya için her anlamda gerçek potansiyelini anlamamıza yardımcı olacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

Buhara Tarihine Genel Bir Bakış

Bugün Özbekistan sınırları içerisinde bulunan Buhara, Zerefşân nehrinin aşağı bölgesinde yer alır. Günümüz teknolojisi ile uydudan bakıldığında çölün ortasındaki bir vaha gibi görünmektedir. Bulduğu konum itibariyle İpek yolu güzergâhında yer alan Buhara tarih boyunca her anlamda yaşanılabilir bir kent olmuştur. Kent çölün hemen kıyısında yer alsa da Orta Asya'ya; Güney Rusya'ya, Afganistan'a, Hindistan'a, Doğu Türkistan ve Çin'e bağlayan güzergâhın merkezinde bulunmaktadır. Bu nedenle jeopolitik, jeostratejik ve kültürel anlamda dikkat çeken bir konumdadır.⁴ Yapılan arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen veriler kent tarihinin 2700 yıldan daha eski olduğuna işaret etmektedir. Bu durumda kentin kuruluşundan bu yana birden fazla kültüre ev sahipliği yapmış olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ek olarak yukarıda da belirtildiği gibi bulunduğu konum sebebiyle önemli olan ve dikkat çeken Buhara, devletleşmeye giden insanlık tarihinin her aşamasında kontrol altında tutulmak istenmiştir. Bu nedenle de birçok savaşa tanıklık eden kent birçok kez yıkılmış birçok kez yeniden kurulmuştur. Buradaki önemli detay ise şehrin her defasında aynı konumda yeniden inşa edilmiş olmasıdır. Bu yüzden şehrin kurulduğu konum tarih boyunca hep aynı kalmıştır.⁵

Buhara şehrinin adının nereden geldiği tam olarak bilinmese de “Buhara” adını ilk defa Çinli Seyyah Huang Tsang'ın 630 yıllarında “Pu-ha” şeklinde kullandığı bilinmektedir. Buna ek olarak ise tüm görüşlerin toplandığı ortak nokta *Vihara* ve *Buhara* kelimeleri arasındaki ilişkidir. Öyle ki eski paralar üzerindeki “Pwy'rywB” şeklindeki kelimenin Sanskritçe karşılığı “Vihara”dır. Türkçe 'deki şekli ise “buhar” demektir. Bazı kaynaklara göre şehrin ismi bu şekilde türemiştir. Bunun dışında Budist Manastırı anlamına gelen *Vihara* sözcüğünün de zaman içinde *Buhara* olduğu düşünülmektedir. Kaynaklarda geçen diğer bir bilgi ise Buhara'nın öğrenim merkezi anlamına gelen *buhar* sözcüğünden türemiş olma ihtimalidir. Ek olarak bir dönem Buhara, *şehr-i bâzârgânân* (Tacirler Şehri) olarak da anılmıştır. Bunun nedeni ise şehrin önemli bir ticaret yolu olan İpek Yolu'nun güzergâhı üzerinde yer alması ve önemli bir durak olmasıdır.⁶ Ayrıca paralar üzerindeki “Pwy'rywBé” ibaresinden yerli dilin Soğdca olduğu anlaşılmaktadır. İbn Havkal da Buhara halkının Soğdca

⁴ Seda Yılmaz Vurgun, “Buhara Emirliğinin İki Önemli Şehri: Buhara ve Semerkand” *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 2016, s.141.

⁵ Ramazan Şeşen, “Buhara”, *DİA*, İstanbul, 1992, 6. Cilt, s.364.

⁶ Hammet Arslan, “Buhara: Türkistan'da Çok Kültürlü Bir Kent”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018, sayı:48, s.30.

ve Farsça konuştuğunu söyler. Bu da İranlılar'ın İslam'dan önce bu bölgede koloniler kurmalarının bir sonucu olarak karşımıza çıkar. Ancak bölgenin tarihinin Müslümanların bölgeye gelmesi ile aydınlandığı da belirtilmelidir.⁷

Buhara tarih boyunca çekim gücü yüksek bir kent olma özelliğini hep sürdürmüştür. Merak uyandıran, ilgi çeken tarihi ile bu durum birkaç nedene bağlanmaktadır. İlk olarak İpek yolu güzergâhının üzerindeki önemli bir dinlenme noktasıdır. Nitekim buraya gelen tüccarlar buradaki ekonominin ve ticaretin gelişmesini sağlıyorlardı. Haliyle ortaya çok kültürlü ve çok çeşitli bir Buhara çıkıyordu. Ancak şehrin dışarıdan merak edilmesinin diğer önemli sebebi ise yüzyıllar boyunca hiç kaybetmediği dini ve ilmi çizgisiydi. Arminus Vambery *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi* adlı kitabında Buhara'yı *İslam'ın Roma'sı* olarak tarif etmiştir.⁸ Bunun sebebi ise şehirde hâkim olan dini havadır. Bunun yanında farklı dinlerin Buhara üzerinde nefes alma imkânı bulması da şehrin albenisini arttırmıştır.

Buhara, birçok dine ev sahipliği yapmış, birçok dini ve kültürü bünyesinde barındırmıştır. İsminin kaynağı olduğu düşünülen manastırların sahibi Budizm bunlardan ilkidir. Budizm'in Buhara'ya gelişi ise ticaret yolunu kullanan keşişler vesilesiyle olmuştur. Maurya İmparatorluğu döneminde oldukça güçlenen Budizm Hindistan'ın kuzeybatısında yerel bir din iken zaman içinde hızla yayılmaya başladı. Ancak Maurya İmparatorluğu'nun yıkılması Budist rahipleri sıkıntıya düşürdü ve rahipler Hindistan-Orta Asya-Çin güzergâhında ticaret yapan tüccarların kervanlarına katılarak Buhara'ya ve çevresine yerleşmeye başladılar. Burada yolculukları bitmeyen keşişler İpek Yolu'nu kullanarak Çin'e kadar ulaştılar. Budizm Çin'de din olarak kabul edildikten sonra Budist rahipler hacı olmak için Buda'nın doğduğu topraklara doğru yola çıktılar ve güzergâhları üzerinde olan Buhara'yı da ziyaret ettiler. Bu yolculuğa çıkan Budist rahiplerden biri de yukarıda bahsettiğimiz Huang Tsang adlı rahiptir. Huang Tsang Buhara'da birçok vihara (Budist manastırı) ve Budist derviş gördüğünü kaydetmiştir.⁹

Budizm'den sonra Buhara'nın ev sahipliği yaptığı diğer bir din ise Zerdüştlüktür. Zerdüştlük Sâsânî Devleti'nin bölgeye hâkim olmasından sonra Buhara'da yayılmış ve Budist manastırları Mecusi tapınakları olan ateşgedelere dönüştürülmüştür. Hıristiyanlık ise bölgeye Budistler ve Zerdüştlere arasındaki nüfuz mücadelesinden dolayı oluşan boşluktan yararlanarak

⁷ Şeşen, "Buhara", s.366.

⁸ Arminus Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, haz. N. Ahmet Özalp, Ses Yayınları, İstanbul, 1993, s.164.

⁹ Arslan, "Buhara: Türkistan'da Çok Kültürlü Bir Kent", s.35.

M.S 3. veya 4. yüzyılda girmiştir.¹⁰ Hıristiyanlığın Nesturi kolunun etkili olduğu Buhara, zamanında Budist rahiplerin sığındığı bir yer iken bu sefer de Nesturilerin baskı ve zulümden kaçtığı bir liman olmuştur. Bu durumun benzeri Yahudilerin bölgeye gelişi için de anlatılmaktadır. Ancak bu durum dışında anlatılan ilk hikâyeye şehrin idarecilerinden birinin şehrin ekonomisine katkı sağlamak için Yahudi tüccarları şehre davet etmesi şeklindedir. Başka bir hikâyeye göre ise şehrin hükümdarının eşinin hastalanması üzerine Yahudi bir doktorun şehre davet edilmesiyle olmuştur. Yahudi doktor hükümdarın eşini iyileştirmeyi başarinca hükümdar tarafından ödüllendirilmiş ve Buhara'ya yerleşmesi istenmiştir. Yahudi doktor ise kendisiyle birlikte akrabası olan on aileyi beraberinde getirerek şehre yerleşmiştir. Tarihi kaynaklara göre ise Asurluların Yahuda (İsrail) Krallığını ele geçirip buradaki Yahudileri sürgün etmesi sonucu olmuştur. Diğer bir rivayette Yahudilerin Babil sürgününden kurtulduktan sonra geldikleri yönündedir.¹¹ Görüldüğü gibi Yahudiler ve Buhara arasında ilişki birçok farklı şekilde anlatılsa da sonunda Buhara'nın farklı milletler için hep bir sığınak olarak görüldüğü aşikârdır. Buhara'ya gelen en son din ise İslamiyet'tir. İslamiyet'in Buhara'ya gelişi ve kabulü ise tezimiz içinde yer alan *Buhara ve İslamiyet* bölümünde detaylı bir şekilde anlatılmaktadır.

Buhara Mâverâünnehir bölgesinin en eski ve köklü tarihine sahip yerleşim bölgesidir. Zira Göksu, Narşahî'nin ifadesine göre efsanevi Turan padişahı Afrasyab'ın (Alper Tunga) zaman zaman Buhara'da ikamet ettiğini, mezarının da Buhara'da olduğunu aktarmıştır.¹² Bu hususta Narşahî ise eserinde Afrasyab'ın mezarı için; "*Buhara şehrinin kapısının içinde bulunan Ma'bed Kapısı'nın yanındaki Hâce İmâm Ebu Hafs-i Kebir tepesinin yanındaki büyük tepenin üzerindedir.*" ifadelerini aktarmıştır. Narşahî'nin naklettiğine göre Buhara birçok yönden anlatılmaya ve araştırılmaya değer bir kenttir.¹³ Tarih boyunca birçok dini ve kültürü bünyesinde barındırması Buhara'yı okunması uzun sürecek eşsiz bir kütüphaneye dönüştürmüştür. Nitekim sadece bu özellikleri ile değil coğrafi konumu sebebiyle de dikkat çeken Buhara, ticaret yollarının güzergâhında yer alan önemli bir durak noktasıdır. Böylece şehir ekonomik olarak güçlenirken ticaret yollarıyla gelen farklı kültürleri de bünyesinde barındırmıştır. Çölün ortasındaki vaha oluşu ve ikliminin getirmiş olduğu ziraî ve ticarî faaliyetler şehri tarih boyunca hep önemli kılmıştır.¹⁴ Bunların dışında ise şehirdeki tarihi

¹⁰ Arslan, "Buhara: Türkistan'da Çok Kültürlü Bir Kent", s.30.

¹¹ Arslan, "Buhara: Türkistan'da Çok Kültürlü Bir Kent", s.30.

¹² Erkan Göksu, "Buhara Melikesi Kabac Hatun", *Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 2011, s.263.

¹³ Ebu Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, *Tarih-i Buhârâ*, çev. Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s.27.

¹⁴ Göksu, "Buhara Melikesi Kabac Hatun", s.263.

yapılar, saraylar, manastırlar, medreseler, sulama kanalları, hanlar, özellikle hamamları ile ünlenen Buhara yetiştirdiği âlimler ile tez konumuzu oluştururken birçok devlete de ev sahipliği yapmıştır.¹⁵ Tüm bunların dışında ise şunu söylemek gerekir, Buhara'nın tarihi İslamiyet ile birlikte aydınlanmaktadır. Kuteybe bin Müslim ile İslam dinini benimseyen Buhara'ya İslamiyet'in nasıl tesir ettiğini incelemeden önce buradaki halkın başlıca geçim kaynaklarından bahsetmek bölgenin önemini anlamamız açısından ise faydalı olacaktır.¹⁶

Buhara halkının ilk geçim kaynağı coğrafi konumundan ötürü tarımsal faaliyetleridir. Verimli arazilere ev sahipliği yapan Buhara bulunduğu bölgenin nimetlerinden sonuna kadar faydalanmış ve birçok ürünün tarımını yaparken ticaretini de yapmayı ihmal etmemiştir. Buhara'nın çevresinin de tahıl açısından oldukça zengin olması bölge ekonomisi için artı bir getiri olmuştur. İpek yolu güzergâhında bulunması ise tüccarlar için önemli bir durak noktası olmasını sağlamıştır. Kentte ve civarında üretilen tarım ürünleri de bu tüccarlar aracılığı ile başka bölgelere gönderilmiştir. Aynı zamanda kentte belirli yıllarda yapılan panayırılar ticaretin canlılığını koruması için oldukça etkili olmuştur. Ticaretin bir diğer getirisi ise Çin'de üretilen ipeğin, yine coğrafi konumu sayesinde Buhara üzerinden Hindistan'a ve Bizans topraklarına gönderilmesidir. Bu durumda Buhara'nın ticari hayatını olumlu anlamda etkilemiştir. Bir diğer geçim kaynağı ise dokumacılık olarak karşımıza çıkmaktadır. Buhara'da yaşayan Yörük ailelerinden gelen, koyun ve keçi yünlerinden elde edilen ipler, dokunarak kaliteli kıyafetler üretilmiştir. İkliminden dolayı bu kıyafetlere artan rağbet sayesinde dokuma tezgâhları kurulmuş, üretimin artması ile ticarete buradan kârlı bir kazanç sağlamıştır. Bunların dışında ise Buhara'da altın ve gümüş işlendiği ziynet eşyalarının yanında ise kılıç, mızrak, çakı gibi savaş araç-gereçlerinin de üretildiği bilinmektedir.¹⁷

Buhara ve İslamiyet

Buhara'nın İslamiyet'i kabulü zaman alan bir durum olsa da kademeli ve sağlam temelli olarak gerçekleşmiştir. Bu hususta karşımıza çıkan en önemli isim şüphesiz Kuteybe bin Müslim'dir. Ancak Mâverâünnehir bölgesi ve Buhara, Kuteybe bin Müslim'den önce de İslamiyet ile tanışmış, Müslümanlar tarafından fethedilmeye çalışılmıştır. Özellikle Emevi Devleti'nin faaliyetleri bölgenin İslamiyet'i kabulünü sonuçlandırmıştır. Bu noktada bahsi geçen temeller de Kuteybe b. Müslim'den önce atılmıştır. Bu nedenle Kuteybe b. Müslim'den önceki fetih faaliyetlerine bakmak gerekir.

¹⁵ Nelson, *Orta Çağın Başarısı Buhârâ*, s.442.

¹⁶ Şeşen, "Buhara", s.363.

¹⁷ Arslan, "Buhara: Türkistan'da Çok Kültürlü Bir Kent", s.32.

Öncelikle Hz. Ömer döneminde Sâsânî Devleti ortadan kaldırılmış böylece (Nihavend Savaşı 641/642) İran toprakları Müslümanlar tarafından fethedilmiştir. Nihavend Savaşı'nda yenilen son Sâsânî Kısrası Horasan'a kaçsa da Ahnef bin Kays, ordusuyla onu takip ederek Horasan'a girmeyi başarmıştır. Ardından Herat, Merv, Nişabur, Serahs ve Belh gibi şehirleri de ele geçiren Ahnef bin Kays, Amuderya (Ceyhun) kıyılarına ulaşarak Mâverâünnehir'in geçmeyi hedeflemiştir. Ancak Hz. Ömer'in buna izin vermemesi üzerine Ahnef bin Kays fethedilen bölgelerde çeşitli düzenlemeler yaparak Basra'ya doğru yola çıkmıştır. Kısa bir zaman zarfı içinde ise Hz. Ömer vefat etmiş ve yerine Hz. Osman halife olmuştur (644). Hz. Osman döneminde ise Abdullah bin Amir'in emrindeki ordu Amuderya kıyılarına kadar ilerlemiş (651/652) ancak devam eden süreçte Hz Osman'ın öldürülmesi (656) ve Hz. Ali ile Muaviye arasındaki mücadeleler sebebiyle bölgedeki fetih faaliyetlerini devam ettirmek pek mümkün olmamıştır. Emevi Devleti kurulana kadar bu durum bu şekilde devam etse de Emevi Devleti kurulunca fetih hareketleri önemli bir canlılık kazanmıştır. 673 yılında Ubeydullah bin Ziyad, Horasan valisi olarak görevlendirilmiş, böylece bölgede yeni bir dönem başlamıştır. Ubeydullah yirmi beş yaşında emrinde yirmi dört bin kişilik ordusuyla Ceyhun nehrini geçen ilk Horasan valisi veya Arap olarak kayıtlara geçmiş, Yakubi onun "*Belh Nehri'ni geçen ilk Arap*" olduğunu kaydetmiştir.¹⁸ Ancak 674 yılında yapılan savaş sonucunda Buhara'nın yöneticisi ile bir anlaşma yapılmış ve Buhara aslında fethedilmekten kendini kurtarmıştır. Zira anlaşmaya göre Buhara vergisini ödediği müddetçe fethedilmeyecektir. Nitekim öyle de olmuştur. Aktarılan bilgilere göre Buhara vergisini ödediği için işgal edilmemiştir. Bunun yanında 683 yılında Yezid b. Muaviye'nin ölmesi Araplar arasında iç karışıklığa sebep olmuş ve fetih hareketleri durmuştur. Böylece hem Buhara tam olarak hâkimiyet altına alınamadığı için hem de fetih hareketlerinin durması nedeniyle bölgede İslamiyet'in yayılması zorlamış ve on yıl kadar gecikmiştir.¹⁹

Buhara'nın İslamiyet'i kabul etmesi ve benimsemesi ise Kuteybe bin Müslim'in gerçekleştirmiş olduğu hassas politikalar sayesinde olmuştur. Kuteybe bin Müslim bu bölgelere Arap asıllı Müslümanları yerleştirerek bölgede Müslüman nüfusu arttırmış ve İslam'ın yayılışını kolaylaştırmıştır. Ek olarak camiler inşa ettirmiş ve bu sistemi o devirde fethedilen bütün Mâverâünnehir şehirlerinde uygulamıştır.²⁰ Böylece Mâverâünnehir

¹⁸ en-Narşahî, *Tarih-i Buhârâ*, s.35.

¹⁹ Mehmet Dalkılıç, "Buhârâ'nın İslamlamasında Kuteybe Bin Müslim'in Rolü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2012, 5(23), s.150.

²⁰ Yılmaz, "Buhârâ, Semerkand ve Nesef Bölgesinde Yetişen Dilci ve Edipler (249-900 / 863-1495)", s.19.

bölgesinin ve Buhara'nın İslamlaşması uygulanan bu politikalar sayesinde gerçekleşmeye başlamıştır.

Kuteybe b. Müslim 669 yılında Basra'da dünyaya gelmiştir. Kaysaylân'a (Kays Aylân) mensup Bâhile kabilesinden olan Kuteybe b. Müslim'in babası Müslim b. Amr, kabile lideri olarak kahramanlıklarıyla meşhur olsa da, Araplar arasında bu kabilenin küçümsendiği söylenir. Kuteybe b. Müslim'in yükselişi 695 yılında Basra'da Abdullah b. Cârûd isyanında kendi kabilesinden olan Irak Valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi'yi desteklemesi ile başlamıştır. Kuteybe bu olayda kendisi gibi Kays kabilesinden olan Haccâc'a destek olmuş ve kabilesinin başında onun askerinin sağ koluna kumanda etmiştir. Bu sayede de isyanı bastıran Haccâc'ın güven ve takdirini kazanarak onun yakınları arasında kendine yer edinmiştir. Bir sonraki yıl ise Haricî lideri Şebîb b. Yezîd isyanının bastırılmasında da büyük rol oynamıştır. Kuteybe'nin 702 yılında Haccâc tarafından Rey valiliğine atanması ise Haccâc'ın karşılaştığı en büyük tehlike olan İbnü'l-Eş'as isyanında ve Deyrülcemâcim savaşında Kuteybe'nin büyük yardımları sonucunda gerçekleşmiştir. Haccâc ise bu yardımları karşılıksız bırakmayarak Kuteybe b. Müslim'in Rey Valisi olmasını sağlamıştır. Irak valisi olarak oldukça nüfuzlu olan Haccâc bir süre sonra Halife Abdülmelik'i ikna ederek Kuteybe'yi Horasan valiliğine getirmeyi başarmıştır. Bazı kaynaklarda Kuteybe'nin bu göreve Abdülmelik tarafından değil onun ölümü üzerine yerine geçen oğlu Velîd tarafından getirildiği de kaydedilmektedir (705).²¹

Kuteybe, Haccâc'a bağlı olarak Horasan valiliği görevine yönetim merkezi olan Merv'de başladı. Burada çok durmayarak hemen fetih hareketlerine başlayan Kuteybe'nin ilk engeli Toharistan'ın Belh şehrinde çıkan isyandı. Kuteybe ordusuyla isyanı bastırmak için Belh şehrine geldiğinde ise Belh dihanları²² isyandan vazgeçip teslim olduklarını bildirdiler. Onları da yanına alarak Ceyhun nehrini geçen Kuteybe Sagāniyân²³'a geldi ve Sagāniyân hükümdarı şehrin anahtarlarını vererek bağlılığını bildirdi. Devamında ise Kuteybe Tohâristan'daki Aherun ve Şûmân şehirleri üzerine gitti. Burada şehir hükümdarları vergi karşılığında barış teklif edince Kuteybe teklifi kabul ederek orduyu kardeşi Salih'e bıraktı ve Merv'e geri döndü. Fergana ve Kâşân'ın fetihleri de kardeşi Salih tarafından gerçekleştirildi

²¹ İsmail Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", *DİA*, Ankara, 2002, 26. Cilt, s.490.

²² "Sâsânîler'le Ortaçağ'daki bazı İslâm devletlerinin idarî teşkilâtında köy reisi, şehir ve yöre beyi anlamına gelen bir tabir." Faruk Sümer, "Dihkan", *DİA*, İstanbul, 1994, 9. Cilt, s.289.

²³ "Mâverâünnehir'de bir bölge ve bugün mevcut olmayan tarihî bir şehir. Ortaçağ'da Çaganrûd vadisine Çaganiyân (Arapça kaynaklarda Saganiyân) denilmekteydi." Ziya Musa Bunyatov, "Çaganiyân", *DİA*, İstanbul, 1993, 8. Cilt, s.166.

(705). O sırada Merv'e gelen Kuteybe, Tohâristan'ın Türk hükümdarı Nîzek Tarhan'a elçi göndererek elinde bulunan Müslüman esirleri serbest bırakarak bağlılığını bildirmesini istedi. Nîzek Tarhan bu teklifi kabul ederek Kuteybe ile başşehri Bâdegîs'e girmemek şartıyla barış yaptı (706). Ceyhun'u geçerek önemli bir ticaret kenti olan Beykent'i fethetmek isteyen Kuteybe ciddi bir dirençle karşılaştı. Soğd halkından yardım alan şehir buna rağmen Kuteybe'ye daha fazla direnemedi ve barış talep etmek durumunda kaldılar. Ancak Beykent Kuteybe'nin oradan ayrılırken bıraktığı muhafız kıtalarının komutanını ve askerlerinin birçoğunu öldürerek anlaşmayı bozunca Kuteybe Beykent'e geri dönmek zorunda kaldı. Bunun üzerine ise Kuteybe bir ay sürecek kuşatma sonunda şehir halkının teslim olma teklifini reddetti ve savaşçılarının birçoğunu öldürdü (706). Kışın Merv'de bulunan Kuteybe Buhara'nın fethi için bahar aylarını bekledi. Bahar geldiğinde ise tekrar yola çıkan Kuteybe Nûmişkes ve Râmîsen şehirlerini barış yoluyla fethetmesine rağmen Râmîsen'den ayrıldığı sırada Soğd ve Fergana halkının da katıldığı büyük bir Türk ordusuyla karşılaştı. Savaş sonunda onları yenmeyi başarsa da Buhara'nın fethi yine gecikti ve Merv'e döndü (707). Buhara fethinin gecikmesi üzerine Haccâc tarafından uyarılan Kuteybe 708 yılında yeni bir sefere çıktı. Soğd, Kış ve Nesef ordularını yenerek yoluna devam etse de Buhara Hükümdarı ile giriştiği çatışmalardan bir sonuç alamayınca tekrar Merv'e dönmek durumunda kaldı. Ancak pes etmeyen Kuteybe ertesi yıl tekrar Buhara üzerine yürüdü ve ciddi bir kuşatmadan sonra şehri teslim almayı başardı (708-709). Bu vakitten sonra Buhara, Kuteybe 'ye askeri yardım yapmayı, vergi ödemeyi ve kaleye Müslüman muhafız yerleştirilmesini kabul etmek zorunda kaldı. Bu açıdan Buhara'nın fethi diğer Mâverâünnehir fetihlerine oranla bir dönüm noktası oldu.²⁴

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşıldığı üzere Buhara'nın Kuteybe b. Müslim tarafından fethedilmesi kolay bir süreç olmamıştır. Mâverâünnehir'in birçok şehri olmasına rağmen bunlar içinde en gözde ve tanınmış olanın Buhara olması, daha öncede bahsettiğimiz coğrafi ve kültürel özelliklere sahip olması Buhara'nın fethinde ısrarcı olunmasını sağlamıştır. Fetihden sonra ise Buhara, Müslümanların mübarek ve kutlu kabul ettikleri bir yer haline gelerek doğunun *Kubbetü'l-İslâm*'ı olmuştur. Buranın İslam âlemindeki yeri ise Medine ve Bağdat gibidir. Şehir ve etrafı, burada yetişen âlim ve fâkihlerinin varlığı ile mübarek ve kutsal kabul edilmiştir.²⁵ Buhara'nın İslam'ın Kubbesi olma süreci ise Kuteybe bin Müslim ile başlamış ve tezimizde adı geçen âlimlerin varlığı ve çalışmaları ile devam etmiştir.

²⁴ Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", s.491.

²⁵ Göksu, "Buhara Melikesi Kabac Hatun", s.262.

İKİNCİ BÖLÜM

9. YÜZYIL ÂLİMLERİ

EBÛ HAFS el-KEBİR

Hayatı hakkında sahip olduğumuz sınırlı bilgilere rağmen Ebû Hafs el-Kebîr'in tam ismi Hoca Ebû Hafs Ahmed b. Hafs b. Zibrikân b. Abdullah b. Bahr el-İclî el-Buhârî'dir. İsim zincirinden anlaşıldığına göre Beni İcl kabilesine mensup olduğu aktarılmıştır. 767 yılında doğduğu ifade edilen Ebû Hafs'ın 832 yılında vefat ettiği kaydedilmiştir. Ebû Hafs ile ilgili önemli olarak görülen birkaç konu vardır. İlk olarak dedelerinin Buhara'nın İslam orduları tarafından fethedilmeye başlandığı ilk yıllarda buraya geldikleri ifade edilir.²⁶ Bunun dışında ise aslında tezimizin temel çıkış noktasını oluşturan Buhara'nın "İslam'ın Kubbesi" olarak adlandırılmasının altında yatan sebepler olarak Buharalı âlimleri işaret etse de *Tarih-i Buhara*'nın yazarı en-Narşahî, Buhara'nın bu unvanı almasını sağlayan kişinin Ebu Hafs el-Kebir olduğunu ifade etmiştir.²⁷

Ebû Hafs Buhara'daki Hanefî öğreti açısından oldukça önemli bir konumdadır. Zira hadis ve fıkıh eğitimini Ebu Hanîfe'nin öğrencisi olan Şeybanî'den alan Ebû Hafs Bağdat'tan sonra Irak'a gitmiş ve burada öğrendiklerini Buhara'ya aktararak bir bilgi akışı sağlamıştır. Kaynaklarda Buhara'ya Irak'ın fikhî bilgisini getirenin ve Buhara'da ilim faaliyetlerinin başlamasına öncülük eden kişinin Ebû Hafs olduğu aktarılır.²⁸ Hocası Şeybanî aracılığıyla Ebu Hanîfe'ye ve çevresine ait bilgi birikimini Buhara'ya getirmiş, bu nedenle de Buhara'da Hanefî yaklaşımın kurucusu olarak aktarılmıştır. Buna ek olarak pek çok fakih yetiştirdiği bilinen Ebû Hafs aynı zamanda Buhara'da kendinden sonra gelen âlimlerin de Hanefîliğine etki etmiştir. Bu durumda Ebû Hafs'ın hem Buhara'da hem de kendinden sonra gelenlerin Hanefî öğretileri yorumlamasında etkisinin bulunduğunu söylemek yanlış olmaz. Ek olarak etkide bulunduğu alanlardan biri de fetva ve fıkıh alanıdır. Ebû Hafs Buhara'da bilgisine güven duyulan ve otorite kabul edilen bir âlimdi. Şayet böyle olmasaydı Buharalı fakih

²⁶ Murteza Bedir, "Ebû Hafs el-Kebîr", *DİA*, İstanbul, 2016, ek-1. Cilt, s.364.

²⁷ en-Narşahî, *Tarih-i Buhârâ*, s.27.

²⁸ Murteza Bedir, *Buhara Hukuk Okulu: Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, İSAM Yayınları, 2019, s.27.

Muhammed b. Fazl kunut duası ile ilgili bir fetvasının geçerliliğini anlatmak için “*Ebu Hafs Mescidindeki uygulama da böyledir*” şeklinde bir not düşmezdi.²⁹

Ebû Hafs el-Kebîr’in oğlu olan Ebû Hafs es-Sağır Muhammed b. Ahmed de babası gibi Buhara için önemli ilmi ve siyasi hizmetlerde bulunmuş bir kişidir. Döneminin Buhara Hanefîlerinin reisi olduğunu bildiğimiz Ebû Hafs es-Sağır, Buhara ve Sâ mânîler arasında uzun seneler sürecek olan bir ilişkinin mimarı sayılabilir. Öyle ki bu ilişki sayesinde Buhara, Sâ mânî Devleti’nin başşehri konumuna gelmiştir. Bu noktada Ebû Hafs es-Sağır 874 yılında Buhara’da yaşanan siyasi kargaşaya son vermek amacıyla Buhara’nın âlimleri ve seçkin aileleri ile Sâ mânî Hükümdarı Nasr b. Ahmed’den yardım istemiştir. Hükümdar da bunun üzerine kardeşi olan ve halifenin “Horasan emiri” unvanını verdiği İsmail’i Buhara şehrinin valisi olarak atamıştır. Ebû Hafs es-Sağır ise Buhara halkının temsilcisi olarak şehri İsmail’e teslim eden grubun lideridir. Bu hadiseden sonra Buhara ve Sâ mânîler arasında karşılıklı verimin alındığı üretken bir süreç başlamış ve Sâ mânî Devleti’nin yıkılışına kadar devam etmiştir.³⁰

MÜSNEDÎ

756 yılında doğduğu tahmin edilen muhaddisin tam adı Ebû Ca’fer Abdullâh b. Muhammed b. Abdillâh el-Müsnedî el-Cu’fî’dir. “Müsnedî” lakabı ile bilinmesinin nedeni ise hadis rivayetinde râvi eksikliği bulunan hadisleri dikkate almamasıdır Yani eğer hadisi rivayet eden kişi kimden bu hadisi duyduğunu, okuduğunu kısaca ulaştığı kaynağı bilmiyorsa ya da bu silsilenin gerilerinde dahi eksik bir isim varsa Müsnedî bu hadisleri kayıt etmemiştir. O, hadisin ilk kaynağına yani Hz. Muhammed’e ulaştırabildiği hadisleri sahih kabul etmiş ki bu tanıma “müsned” denir, bu nedenle de “Müsnedî” lakabı ile anılmıştır. Müsnedî hakkında aktarılması gereken bir diğer bilgi, soyu hakkındadır. Bu noktada *Cami’us-sahih*’in yazarı Buhârî ile Müsnedî ’nin atalarının ortak bir geçmişi olduğu aktarılır. Ancak burada iki farklı bilgi karşımıza çıkar. Bu hususta verilen ilk bilgiye göre Buhârî’nin büyük dedelerinden olan Berdizbeh, Mecusi’dir. Onun oğlu Muğire’nin ise dönemin Buhara valisi olan ve aynı zamanda Müsnedî’nin büyük dedelerinden olan Yaman el-Cufî sayesinde Müslüman olduğu aktarılmıştır.³¹ Ancak bilgi edindiğimiz diğer kaynakta Müslüman olanın Muğire değil babası Berdizbeh olduğu bilgisi verilmiştir.³² Üzerinde çok durulmayan bu konu tarafımızca

²⁹ Bedir,” Ebû Hafs el-Kebîr”, s.365.

³⁰ Bedir,” Ebû Hafs el-Kebîr”, s.366.

³¹ Muhammed Mustafa el-a’zamî, “Buhârî, Muhammed b. İsmâil”, DİA, İstanbul, 1992, 6. Cilt, s.371.

³² M. Yaşar Kandemir, “Müsnedî”, DİA, 2006, 32. Cilt, s.105.

araştırılmış ve Kandemir'in aktardığı bilginin daha güncel olmasına rağmen El-A'zami tarafından verilen bilginin doğru olduğu tespit edilmiştir. Nitekim bu vesileyle Müslüman olan Muğire de dönemin bir geleneği olması sebebi ile el-Cufî nisbesini almıştır. İmam Buhari'nin nisbesindeki el-Cufî adının akıbeti de buradan kaynaklanmaktadır.³³

Müsnedî hadis eğitimi için Irak ve Hicaz'a gitmiş, Mekke, Basra, Kufe gibi şehirlerdeki muhaddislerden hadis rivayet etmiştir. Güvenilir hadisleri tespit etme konusunda oldukça titiz davranan Müsnedî kendi talebesi olan İmam Buhârî'den de hadis rivayet etmiştir. Kaynaklar Müsnedî'nin hadis rivayeti yönteminin oldukça titiz olduğunu aktarmış ve İmam Buhârî'nin eseri *Cami'us-sahih*'i yazmasında hocası Müsnedî'nin etkili olduğu aktarılmıştır. İmam Buhârî'nin de hocası Müsnedî'den hadis rivayet ettiği ve eserinde yer verdiği bilinmektedir. Buna ek olarak Müsnedî'nin Buhârî dışında Zühlî, Tirmizî, Ebu Hatim Muhammed b. İdris er-Râzî, Abbas ed-Dûrî, Muhammed b. İsha es-Sâğanî, Muhammed b. Nasr el Mervezî gibi isimlerin talebeleri arasında yer aldığı aktarılmıştır. İlerleyen yaşına rağmen hadis rivayeti için sık sık seyahate çıktığı aktarılan Müsnedî uzun bir ömür geçirmiş, hadis rivayet etme yöntemiyle, birçok talebe yetiştirmiş olması ile hadis ilmine önemli katkılarda bulunmuştur. İmam Buhârî'den aktarılan bilgilerden anlaşıldığına göre 844 yılında vefat etmiştir.³⁴

BİKENDÎ

Tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâm b. el-Ferec el-Bîkendî'dir. 777 yılında Buhara civarındaki Bikend'de doğduğu bilinen Bîkendî hadis ilmindeki vukufiyetinin tam olması nedeniyle "Buhara Muhaddisi" olarak anılmıştır. Kaynaklar Bîkendî'nin oldukça zengin bir kimse olduğunu ve parasının neredeyse tamamını mütemadiyen ilim için harcadığını ifade etmektedir. Bîkendî için Horasan bölgesinin "ilim hazinesi" lakabının kullanıldığı aktarılmıştır. Sürekli ilimle meşgul olan Bîkendî'nin çeşitli alanlarda eserler kaleme aldığı ancak günümüze ulaşan eserinin olmadığı ifade edilmiştir. Bunun dışında ezberinin çok iyi olduğu ifade edilen Bîkendî'nin hatırında 5000 hadis tuttuğu, Buhârî, Muhammed ed-Dârimî ve Ubeydullah b. Vâsıl gibi âlimlerin ondan hadis rivayet ettiği aktarılmıştır. İlim öğrenmek için çokça seyahat eden Bîkendî talebesi Buhârî'nin aktardığına göre 849 yılında vefat etmiştir.³⁵

³³ Mustafa Taş, "Buhârî'nin İlmî Şahsiyeti ve Cerh-Ta'dîl İlmindeki Yeri" *Marife*, 2016, 16/1, s.88.

³⁴ Kandemir, "Müsnedî", s.106.

³⁵ İsmail Lütfi Çakan, "Bîkendî, Muhammed b. Selâm", *DİA*, İstanbul, 1992, 6. Cilt, s.150-151.

MUHAMMED B. İSMÂİL BUHÂRÎ

İslam dünyasında İmam Buhari adıyla da tanınan tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî olan Buhârî 810 yılında Buhara'da doğmuştur. Büyük dedelerinden Berdizbeh'in Mecusî olduğu ancak oğlu Muğire'nin dönemin Buhara valisi sayesinde İslam dinine intikal ettiği aktarılmıştır. Soy şeceresinde daha yakın aile üyeleri mercek altına alındığında dedesinin hakkında fazla bilgi bulunmasa da babasının dönemin önemli âlimlerinden dersler okuduğu, annesinin dindar bir kadın olduğu bilinmektedir. Bu noktada bazı kaynaklar babasının Buhârî'ye hadis ilmine dair bazı kitaplarını bıraktığı aktarılmıştır. Buhârî'nin ilim öğrenmeye çok erken yaşlarda, Buharalı olduğunu bildiğimiz ve tezimizde de bahsi geçen Bikendî ve Müsnedî gibi muhaddislerden hadis öğrenerek başladığı aktarılır. 16 yaşında hacca giden Buhârî Mekke'de bir müddet kalmış, kaldığı süre boyunca Hallad b. Yahya ve Humeydî gibi âlimlerden hadis öğrenmiştir. Buhara'dan ilk çıkışı olan bu hac ziyaretinden sonra ise ilim merkezlerini dolaşmaya başlamış ve ziyaret ettiği bölgelerin en ünlü âlimlerinden hadis öğrendiği aktarılmıştır. Buhârî bu ilim merkezlerinde hem hadis öğrenmiş hem de kendi ilmini aktarmaya çalışmıştır. Zira kaynaklarda Buhârî'nin bilgisini saklayan kimselerden hoşnut olmadığını, bildiğini mutlaka öğrenmek isteyenlere öğrettiği aktarılmıştır. Nitekim tüm bu seyahatler ortak bir amaca hizmet etmiş,

YER	Hadis Öğrendiği Muhaddis
Bağdat	Ahmed b. Hanbel
Basra	Ebu Asım en-Nebil Ensari (Muhammed b. Abdullah) Haccâc b. Minhal
Belh	Mekkî b. İbrahim Kuteybe b. Said
Dımaşk	Ebu Müshir
Kufe	Adem b. Ebu İyas Ubeydullah b. Musa Ebu Nuaym Fazl b. Dükeyn
Medine	İsmail b. Ebu Üveys
Merv	Abdan b. Osman
Mısır	Said b. Ebu Meryem Abdullah b. Yusuf

	Asbağ b. Ferec
Nişabur	Yahya b. Yahya el-Minkari

Buhârî'nin meşhur *Cami'us-sahih* adlı eserini kaleme almasına vesile olmuştur.³⁶ *Sahih-i Buhârî* adıyla meşhur olan *Cami'us-sahih*'in hadis ilminde otorite bir eser olarak kabul edilmesinin en temel sebebi güvenilirliğidir. Öyle ki Buhârî'nin 1080 muhaddisten rivayet ettiğini ifade ettiği hadisleri nakletmeden önce öğrendiği kişilere; kimden aldığını, ne zaman aldığını, aldığı kişinin kimden aldığını sormuş ve kaynağından emin olmadığı hadislere eserinde yer vermemiştir. Yazıldıktan bir süre sonra dönemin âlimleri tarafından çok beğenilen *Cami'us-sahih*'in hadis sayısı hakkında birçok farklı görüş vardır. Farklı sayıların aktarılmasının sebebi ise eserde bazı râvilerden alınan hadislerin birden fazla yerde geçmesi yani tekrar edilerek aslında bir olan hadisin iki farklı hadis olarak kabul edilmiş olmasıdır. Nitekim eser 600.000 hadis arasından titizlikle seçilerek 9000'i makbul kabul edilip esere aktarılmıştır. Buhârî eserini tamamladıktan sonra Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn ve Ali b. Medîni gibi dönemin otorite kabul edilen muhaddislerine sunmuş ve dört hadis dışında bütün hadislerin sahih olduğu ifade edilmiştir. Kaynaklarda eserin telifinin on altı yıl sürdüğü aktarılmış ve Buhârî'nin ölümünden (ö.870) en az yirmi üç yıl önce tamamlandığı kaydedilmiştir.³⁷ Ek olarak Buhârî'nin en tanınmış öğrencisi olan ve aynı zamanda tezimizde de hayatı hakkında bilgiler sunduğumuz Firebrî, *Cami'us-sahih*'i Buhârî'den dinleyen talebelerin sayısını 90.000 olarak aktarmıştır. En tanınmış diğer talebeleri ise Müslim (ö. 875), Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 878), Tirmizî (ö. 892), Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 890), Sâlih Cezere (ö. 906), Nesefî (ö. 908), Firebrî (ö. 931), Nesâî (ö. 915) ve İbn Huzeyme (ö. 922) gibi muhaddislerdir.³⁸

Buhârî'nin Buhara'nın Narşahî nezdinde "İslam'ın Kubbesi" olmasını sağlayan Ebu Hafs el-Kebir'den ders aldığı bilinmektedir. Ancak bu hususta bazı çelişkiler olduğu aktarılmıştır. Kaynaklarda Ebu Hafs'ın Buhârî'nin öğretimi ile ilgilendiği ancak onun henüz "pişmemiş" olduğunu ifade ederek fetva vermesini yasakladığı aktarılır. Bunun üzerine de Buhârî'yi şehirden kovduğu ifade edilir.³⁹ Ek olarak Buhârî'nin şehirden ayrılması ile ilgili bir başka bilgi ise Buhara Emiri Halid b. Ahmed ez-Zühli (ö.883) ile yaşadığı bir husumetten

³⁶ el-a'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", s.368.

³⁷ M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-Sahih", *DİA*, İstanbul, 1993, 7. Cilt, s.115.

³⁸ Kandemir, "el-Câmiu's-Sahih", s.116; Taş, "Buhârî'nin İlmî Şahsiyeti ve Cerh-Ta'dil İlmindeki Yeri" *Marife*, s.91.

³⁹ Adem Arıkan, "Es-sevâdu'l-azam'ın Farklı Nüshaları ve Müellifleri Üzerine", *Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür Ve Medeniyet Sempozyumu*, Ankara/Türkistan, 2019, s.1271.

kaynaklanmıştır. Kaynaklarda aktarılan bilgilere göre Buhara emiri Buhârî'nin kendisine ve çocuklarına ders vermesi için saraya gelmesini istemiş ancak Buhârî bu daveti reddetmiştir. Bunun üzerine Buhara emiri o halde sadece çocuklarına özel bir saatte diğer çocuklardan ayrı olarak ders verilmesini isteyince Buhârî, özel ders verecek kadar boş vaktinin olmadığını ifade etmiştir. Aktarılan bilgilere göre Buhara valisi Buhârî'ye bu durumdan ötürü olumsuz bir tavır takınarak onun Buhara'yı terk etmesine neden olmuştur. Bilindiği gibi Buhârî de bir müddet sonra Buhara civarındaki Hartenk kasabasına yerleşmiş ve orada 870 yılında vefat etmiştir.⁴⁰

Eserleri

1. el-Cami'us-sahih: Buhârî'nin, halk arasında *Sahih-i Buhârî* diye bilinen eseridir.⁴¹

2. et-Târîhu'l-kebîr: Buhârî'nin Hz. Muhammed'i gören kimselerden itibaren kendi şeyhlerini de içeren yaklaşık on üç bin râvinin güvenilirliğinin tespit edildiği aktarılan eseridir. Aynı zamanda alanında ilk olma özelliği taşıdığı ifade edilen eserin *el-Câmi'u's-sahih*'ten önce yazıldığı aktarılmıştır.⁴²

3. Kitâbü'l-Künâ: *et-Târîhu'l-kebîr*'i tamamlayıcı nitelikte olduğu belirtilen bu eser, isimlerinden çok künyeleriyle tanınan 1000 kadar râvi hakkında kısa bilgiler içermekte ve eserin son kısmında Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî'nin eseri tanıtan bir yazısı olduğu aktarılmıştır.⁴³

4. el-Edebü'l-müfred: *el-Câmi'u's-sahih*'te bulunmayan güzel ahlâka dair bazı hadisleri de kapsadığı aktarılan eseridir.⁴⁴

5. Halku ef'âli'l-'ibâd: Buhârî'nin Hal'kul Kur'an hakkındaki görüşlerini aktardığı ifade edilen eserdir.⁴⁵

⁴⁰ Taş, "Buhârî'nin İlmî Şahsiyeti ve Cerh-Ta'dil İlmindeki Yeri", s.92.

⁴¹ el-a'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", s.371.

⁴² el-a'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", s.371.

⁴³ el-a'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", s.371.

⁴⁴ el-a'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", s.371.

⁴⁵ el-a'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", s.371.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

10. YÜZYIL ÂLİMLERİ

SÂLİH CEZERE

Tam adı Ebû Alî Sâlih b. Muhammed b. Amr el-Bağdâdî el-Buhârî olarak verilmiştir. Aktarılan bilgilere göre Cezere, “Esedî” nisbesiyle tanınmış olsa da hocası Zühli’nin bulunduğu bir meclis ortamında hadislerden birinin içinde geçen “hareze” kelimesini yanlış teleffuz ederek “cezere” diye okuması onun bu nisbeyle anılmasına neden olmuştur. Ancak aktarıldığına göre Cezere nisbesinin kendisine daha önce verildiğini ifade edenler de olmuştur. Salih Cezere dönemin âlimleri gibi birçok ilim merkezini dolaşmış, Mekke, Medine, Suriye, Mısır, Rey, Nişabur, Herat gibi kentlerde hadis, tefsir ve tarih alanlarında eğitimler almıştır. Dönemin ünlü muhaddislerinden hadis rivayet eden Cezere 867 yılında Nişabur’a gitmiş, bir müddet kaldıktan sonra Merv ve Horasan’ın birçok şehrini ziyaret etmiştir. Buhara’ya 879-880 yılında bir davet üzerine gelen Cezere hayatının sonuna kadar dönemin en ünlü ilim merkezi olan Buhara’da hadis okutmaya başlamıştır.⁴⁶

Kaynaklarda Cezere’nin ezberinin ve hafızasının çok güçlü olduğu, duyduğunu bir daha unutmadığı için ona hüccet⁴⁷ lakabı ve “Doğunun Muhaddisi” unvanı verildiği, akranı olan Keccî’nin ise Cezere için “Müslümanların Ulu’su” dediği aktarılmaktadır. Zira Buhara’da hadis meclisleri düzenleyen Cezere’nin dönemindeki âlimler ile kıyaslandığı, kendi bölgesinde ve çevre illerde ona denk kimsenin bulunmadığı ifade edilmiştir. Rivayetlerin güvenilirlik derecesinin tespitinde hayli başarılı olan Cezere’nin hadis bilgisi konusunda dönemin âlimleri tarafından otorite kabul edildiği, eserlerde ondan alınan bilgilerin doğruluğu konusunda şüpheye düşülmediği için başka kaynaklara başvurulmadığı aktarılmıştır. Öyle ki İmam Müslim’in de Cezere’den hadis rivayet ettiği ancak *el-Câmi’u’s-sahih* adlı eserinin dışındaki eserlerinde bu hadisleri kaydettiği aktarılmıştır. Sâlih Cezere 906 yılında Buhara’da 81 yaşında vefat etmiştir. Aktarılan bilgilere göre Tefsîrü’l-Kur’ân, *el-Cerh*

⁴⁶ Salih Karacabey, “Sâlih Cezere”, *DİA*, İstanbul, 2009, 36. Cilt, s.37.

⁴⁷ Seçkin âlimlere verilen unvan.

ve't-ta'dil, Kitâbü'n-Nevâdir adlı eserler atfedilmiş ancak bu eserlerin günümüze ulaşmış ulaşmadığı konusunda bir bilgi olmadığı ifade edilmiştir.⁴⁸

FİREBRÎ

Firebrî ile ilgili en önemli detaylardan biri Buhârî'nin kaleme aldığı *Cami'us-sahih* adlı eseri bizzat Buhârî'den dinleyerek orijinaline sahip olmasıdır. Ancak burada bazı kaynaklar orijinal metne sadece Firebrî'nin sahip olmadığını, yine Buhârî'nin öğrencisi olan Pezdevî'nin de (ö. 329/940-41) *Cami'us-sahih*'i Buhârî'den dinlediğini aktarmaktadır. Bu noktada şunu belirtmekte yarar vardır. Burada bahsi geçen Pezdevî tezimizde yer alan Ebü'l-Üsr Pezdevî ile kardeşi Ebü'l-Yüsr Pezdevî değildir. Zira vefat tarihi uyuşmayan bu zatlardan Buhârî'nin öğrencisi olan âlimin tam adının Mansur b. Muhammed el-Pezdevî olduğu bilinmekte ancak kendisi hakkında başka bir bilgiye ulaşılamamaktadır.⁴⁹

Kaynaklarda 845 yılında Buhara civarındaki Firebr köyünde doğduğu ve İmam Müslim ile Tirmizî'nin de hocası olan Ali b. Haşrem el-Mervezî'den hadis öğrendiği aktarılır. Firebrî'den İbnü's-Seken, Ebû Zeyd el-Mervezî, Ebû İshak İbrâhim b. Ahmed el-Müstemlî, Ebü'l-Heysen Muhammed b. Mekkî el-Küşmîhenî ve Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Hameviyye (Hammûye) es-Serahsî gibi *Cami'us-sahih* râvilerinin hadis rivayet ettiği bilinmektedir. Hocası Buhârî gibi Firebrî de ömrünü ilim öğrenerek ve öğreterek geçirmiş 932 yılında ise vefat etmiştir.⁵⁰

RÛDEKÎ

Devletşah'ın “Şairlerin en önde geleni” olarak tanıttığı Ebü'l Hasan-ı Rûdekî Samanoğullarından Emir Nasr b. Ahmed'in şairlerinden biriydi.⁵¹ Bazı kaynaklar Semerkant'ın Rûdek kasabasının Bennüc köyünde doğduğunu ve bu nedenle Rûdekî olarak anıldığını ifade eder.⁵² Devletşah Rûdek'in Buhara'ya bağlı bir yer olduğunu ifade edenleri aktarmış ve “berbat” isimli saza benzeye bir müzik aletini çalmasından dolayı Rûdekî olarak anıldığını ifade edenlerin olduğunu söylemiştir.⁵³ Sekiz yaşındayken Kur'an-ı Kerim'i

⁴⁸ Karacabey, “Sâlih Cezere”, s.37.

⁴⁹ Mehmet Özşenel, “Sahîh-i Buhârî Neşirleri: Sehârenpûrî Neşri ile II. Abdülhamid Neşrinin Karşılaştırılması”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2013, Cilt:11, Sayı:21, s.459.

⁵⁰ Ali Osman Koçkuzu, “Firebrî”, *DİA*, İstanbul, 1996, 13. Cilt, s.132.

⁵¹ Devletşah, *Tezkiretü's-Şuâra/Şair Tezkireleri*, çev. Necati Lugal, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 2011, s.66.

⁵² Mürsel Öztürk, “Rûdekî”, *DİA*, İstanbul, 2008, 35. Cilt, s.185.

⁵³ Devletşah, *Tezkiretü's-Şuâra/Şair Tezkireleri*, s.67.

ezberlediği aktarılan Rûdekî 'nin aynı dönem şiire başladığı ifade edilmiştir.⁵⁴Şiir konusunda üstat olan Rûdekî Beydaba'nın kaleme aldığı meşhur *Kelile ve Dimne*'yi şiir şeklinde tercüme etmiştir.⁵⁵ Emir Nasr'ın himayesinde olan Rûdekî ile ilgili Hacı Hamdullah Müstevfi'nin *Tarih-i Güzide* adlı eserinde aktardığına göre Emir Nasr'ın Horasan bölgesindeki şehirleri ele geçirince Herat'a gittiğini ve Herat'ı çok beğenerek bir müddet başkenti Buhara'ya dönmediği ifade edilir. Bunun üzerine Buhara uleması ve ileri gelenleri hükümdarla arasının iyi olduğunu bildikleri Rûdekî'den hükümdarı Buhara'ya dönmesi konusunda ikna etmesi için ricacı olurlar.⁵⁶ Nitekim Rûdekî hükümdarın da bulunduğu bir eğlence meclisinde şu beyitleri söyler;

“Mûleyan ırmağının kokuları geliyor,

O şefkatli yârin hatıraları uyanıyor.

Amû (Ceyhun) nehrinin kumları o sertliğiyle beraberinde

Ayaklar altında perniyan kumaşı⁵⁷ gibidir.

O güzelliklerle dolu Ceyhun'un suları, atımızın beline kadar gelir.

Ey Buhara, sen şad ol ve çok yaşa. Padişah sana misafir geliyor.

Emir bir ay, Buhara ise asumandır; ay, asumana yakışır.

Emir bir servi, Buhara ise bir bostandır; servi de bostana yakışır.”⁵⁸

Aktarılan bilgilere göre hükümdarın bu beyti çok beğendiği ve Buhara'ya dönmek üzere yola çıktığı ifade edilir. Lakin işin ehli kimseler bu şiirin hükümdarı harekete geçirecek kadar etkili olmadığını aktarır. Ancak Devletşah Rûdekî 'nin birçok ilme hâkim olan bilgili bir kimse olduğunu ve bu ilimlerden birinin de musiki olduğunu ifade eder. Buradan hareketle de beyitlerini müzik eşliğinde ezgilerle söylediğini bu nedenle de herkes tarafından beğenildiğini ifade eder. Aktarılan bilgilere göre Rûdekî 941 yılında Bennüc köyünde vefat etmiştir.⁵⁹

⁵⁴ Öztürk, “Rûdekî”, s.185.

⁵⁵ Devletşah, *Tezkiretü's-Şuâra/Şair Tezkireleri*, s.67.

⁵⁶ Devletşah, *Tezkiretü's-Şuâra/Şair Tezkireleri*, s.67.

⁵⁷ Nakışlı atlas; ipekten dokunmuş, bir cins işlemeli kumaş.

⁵⁸ Devletşah, *Tezkiretü's-Şuâra/Şair Tezkireleri*, s.68.

⁵⁹ Öztürk, “Rûdekî”, s.185.

MUHAMMED b. İBRÂHİM KELÂBÂZÎ

Adı Buhara'nın bir mahallesi olan Kelâbâz'dan gelmektedir. "Gulâbâdî" adıyla da anılan Kelâbâzî'nin hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Tam adı Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb el-Buhârî el-Kelâbâzî olarak kaydedilmiştir. Uludağ Kelâbâzî'nin vefat tarihi olarak 990 yılını işaret etmiştir.⁶⁰ Bir başka kaynak ise tam adını Tâcu'l-İslâm Ebû Bekir Muhammed v. İshak Buhârî Kelâbâzî şeklinde kaydetmiş ve vefatı için 995 yılını zikretmiştir.⁶¹ Tasavvuf alanında iki önemli eser kaleme almış olmasına rağmen sufilere dair bilgi veren tabakat kitaplarında kendisine yer verilmediği aktarılmıştır.⁶² Sadece Abdurrahman-ı Câmî tasavvufta üstadı olan Fâris b. İsa'dan bahsederken onun ismine de yer vermiş ve şu ifadeleri aktarmıştır; "*Şeyh Arif Ebu Bekir b. İshak el Kelâbâzî el Buhârî kitaplarında ondan aracı olmadan sözler yani görüşler rivayet etmişlerdir.*"⁶³ Ek olarak fikhî bilgilerini Muhammed b. Fadl'dan, tasavvufu ise Hallâc-ı Mansûr'un müridlerinden olan Fâris b. İsa'dan öğrendiğine dair rivayetlerin olduğu aktarılmıştır.⁶⁴ Uludağ ise bu hususta Kelâbâzî'nin *Bahrü'l-fevâ'id* ya da bilinen diğer adıyla *Me'ani'l-ahbar* adlı eserinde Muhammed b. Fazl'dan fıkıh eğitimi aldığı ve hadis ilmini öğrendiği hocalarının isimlerini bu eserinde zikrettiğini aktarmıştır.⁶⁵ Adı geçen âlimlerin farklı yerleşim yerlerinde bulunmalarından yola çıkarak Kelâbâzî'nin Semerkant'a, Rey'e, Hemedan'a, Kufe ve Bağdat'a gittiği yorumu yapılmıştır. Buhara'da vefat ettiği bilinen Kelâbâzî'nin kabrinin Muhammed Pârsâ ve Ali b. Hüseyin Vaiz-i Kaşifi'in yaşadığı dönemde önemli bir ziyaretgâh olduğu da kaynaklarda geçen bilgiler arasındadır.⁶⁶

Eserleri

1. et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf: Tasavvuf konusunda erken dönemde yazılmış eserlerden biridir. Eser hakkında Sünnî tasavvufun varlığını ortaya koyduğu ve bu hususta değerli bilgiler verdiği için ; "*Ta'arruf olmasaydı tasavvuf bilinmezdi*" yorumu yapıldığı aktarılmıştır.⁶⁷ Ek olarak eserin yazılış amacının yerleşik dinî inançlarla sûfilik arasında ortak

⁶⁰ Süleyman Uludağ, "Kelâbâzî, Muhammed b. İbrâhîm", *DİA*, Ankara, 2002, 25. Cilt, s.192.

⁶¹ Erhan Yetik, "et-Taarruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf", *Tasavvuf*, Ankara, 2001, sayı: 6, s.255.

⁶² Uludağ, "Kelâbâzî, Muhammed b. İbrâhîm", s.192.

⁶³ Abdurrahman Câmî, *Nefahatü'l-Üns*, haz. Süleyman Uludağ, Mustafa Kara, Pinhan Yayınları, İstanbul, 2011, s.288.

⁶⁴ Yetik, "et-Taarruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf", s.256.

⁶⁵ Uludağ, "Kelâbâzî, Muhammed b. İbrâhîm", s.192.

⁶⁶ Uludağ, "Kelâbâzî, Muhammed b. İbrâhîm", s.192.

⁶⁷ Uludağ, "Kelâbâzî, Muhammed b. İbrâhîm", s.193.

bir temel oluşturmak, bu alanda yaşanıldığı ifade edilen karmaşanın çözümüne katkı sağlamak ve bu yola girmek isteyenlere rehber olmak için yazıldığı ifade edilmiştir.⁶⁸

Eserin birçok yazma nüshası ve şerhi olduğu aktarılmıştır. İlk olarak Farsça 'ya tercüme edilmiştir. İsmâil b. Muhammed el-Müstemlî de eseri *Nûrû'l-mürîdîn ve fazîhatü'l-müdde'în ve kam'u'l-mübtedi'în ve hüccetü Ehli's-sünne ve'l-mü'minîn* adıyla Farsça şerh etmiştir. Tasavvufla ilgili ilk Farsça şerh olması açısından önemlidir. Bunun dışında Ahmed Ali Recâî tarafından kaleme alınan başka bir şerh Müstemlî'nin şerhinin bir özeti niteliğindedir. Esere yazılan diğer bir şerh ise Alâeddin Konevî'ye ait olan *Hüsni't-tasarruffi şerhi't-Ta'arruf* adlı eserdir.⁶⁹ *et-Ta'arruf*'un İngilizce tercümesi A. John Arberry tarafından *The Doctrine of The Sufis* adıyla çevrilmiş ve bu çevirinin 1935 yılında Cambridge'de basıldığı aktarılmıştır.⁷⁰ Fransızca çevirisi R. Deladrière tarafından 1996'da Paris'te *Traité de soufisme: Les maîtres et les étapes. Kitâb al-Ta'arruf li-madhab ahl al-tasavvuf* adıyla yapılmıştır. Süleyman Uludağ *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, Tacettin Okuyucu ise *Ehl-i Tasavvuf Yolu* adıyla Türkçe 'ye çevirmiştir.⁷¹

2. Me'âni'l-ahbâr (Bahrü'l-fevâ'id): Hadise dair eseridir. Eserin şerhi yapılırken eserin içeriğinde yer alan ibadet, tasavvuf ve ahlak ile ilgili konulardan 222 hadis şerh edilerek yapılmıştır. Bunların dışında 805 hadis kullanıldığı aktarılmıştır.⁷²

ÂMİRÎ

İslam Filozofu olarak adlandırılan Âmirî'nin tam adı Ebu'l-Hasen Muhammed b. Yûsuf b. Ebî Zerr Muhammed b. Yûsuf el-Âmirî'dir.⁷³ Doğum tarihi ile ilgili elimizde yeterli bilgi olmasa da Nişabur'da doğduğunu, bu nedenle de "Nişaburlu Filozof" olarak bilindiği kaydedilir. Tezimizin konusu gereği Amiri'nin hayatı hakkında bilgi vermemiz alan dışı görülebilir. Ancak ilerleyen kısımlarda da belirtileceği şekilde Âmirî'nin hayatının büyük ve önemli bir bölümünü Buhara'da geçirdiği, buradaki yönetimle yakın ilişkiler kurduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle Âmirî gibi önem arz eden ve genellikle Fârâbî ile İbn Sînâ arasında

⁶⁸ Yetik, "et-Taarruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf", s.257.

⁶⁹ Uludağ, "Kelâbâzî, Muhammed b. İbrâhim", s.193.

⁷⁰ Yetik, "et-Taarruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf", s.258.

⁷¹ Uludağ, "Kelâbâzî, Muhammed b. İbrâhim", s.193.

⁷² Uludağ, "Kelâbâzî, Muhammed b. İbrâhim", s.193.

⁷³ Ebü'l-Hasan el-Âmirî, *Sonsuzluk Peşinde/ Kitâbu'l-Emed Ale'l-Ebed*, çev. Yakup Kara, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2013, s.13.

yetiştirdiği için pek fazla bilinmeyen bu filozofu tanıtmak tezimize ve okuyucuya önemli katkılar sağlayacaktır.⁷⁴

Aktarılan bilgilere göre Âmirî Nişabur'da doğmuş fakat ne zaman doğduğu hakkında bir bilgi verilmemiştir. Buna ek olarak soylu bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Âmirî'nin babasının Nûh b. Sâmân döneminde Buhara kadılığı yaptığı ifade edilmiştir. Buna ek olarak ailesinin Horasan ve Mâverâünnehir bölgesine ilk İslam fetihleriyle gelen ve Benî Âmir diye bilinen bir Arap kabilesine mensup olduğu aktarılmıştır ki Âmirî nisbesi de bunu doğrular. Soylu bir aileden gelen Âmirî ilk eğitimini Nişabur'da almış ancak tezimizdeki âlimlerin genelinde olduğu gibi ilim öğrenmek için çeşitli kentlere seyahatler yapmıştır. Bu hususta Bağdat, Rey, Buhara ve Belh şehirlerine giden filozofun hem ilim öğrendiği hem de hocalık yaptığı aktarılmıştır. Âmirî'nin yaşadığı dönemde halk tarafından dışlandığı, “filozof” olması sebebiyle dinsiz olarak görüldüğü ifade edildiğinden onun, kendisinin ilmini ve bilgisini anlayabilecek yüksek zümreden insanlarla daha çok temas halinde olduğu ifade edilmiştir⁷⁵. Zira Âmirî'nin yaşadığı dönem siyasi ve sosyal dinamiklerine bakıldığında İslam ilim, kültür ve düşünce tarihinin en canlı ve en yoğun olan dönemidir.⁷⁶

Âmirî ilim öğrenmek adına iki defa gittiği Bağdat'tan ilk seferinin dönüş yolunda Büveyhî Veziri Ebü'l-Fazl İbnü'l-Amid ile tanışmış ve bir süre onun himayesinde kalmıştır. Âlimlere ve bilginlere verdiği önemle bilinen vezirin Âmirî'nin tam bir filozof olduğunu söylediği nakledilir. Bu hususta Âmirî'nin Aristo'nun eserlerine şerh yazması onun “üstâd” olarak kabul edilmesini de sağlamıştır. Bunların dışında Âmirî devlet erkânı ile yakın ilişkilerde bulunmuş, onların düzenlediği ilim ve felsefe meclislerine katılarak bilgisini göstermiştir. Ancak Bağdatlılar hakkında yaptığı yorumlar onun Bağdat gezilerinden pek memnun ayrılmadığını göstermektedir. Zira kendisinin bilgisini anlayamadıklarını, taşralı olduğunu ifade ederek ona hakaretler ettiklerini ifade eden Âmirî bunun altında kalmayarak Bağdatlı âlimlerin de pek mahir kimseler olmadıklarını ifade etmiştir. Bu noktada Bağdat ile Horasan arasındaki ilmî gerginliğin buna sebep olabileceği yorumu yapılmıştır. Zira her iki bölgede ilim alanında kendini geliştirmiş dönemin ilim merkezleri haline gelmiş coğrafyalardır.⁷⁷

⁷⁴ Mahmut Kaya, “Âmirî, Ebü'l-Hasan”, *DİA*, İstanbul, 1991, 3. Cilt, s.68.

⁷⁵ Kaya, “Âmirî, Ebü'l-Hasan”, s.68.

⁷⁶ el-Âmirî, *Sonsuzluk Peşinde/ Kitâbu'l-Emed Ale'l-Ebed*, çev. Yakup Kara, s.10.

⁷⁷ Kaya, “Âmirî, Ebü'l-Hasan”, s.68.

Bağdat dışında beş yıl Rey’de kalan Âmirî burada dersler okutmuş bir yandan da eserlerini yazmıştır. Bu ikametinden Buhara’ya giden Âmirî’nin en çok Buhara’da ilgi gördüğü ve hayatının büyük bir kısmını burada geçirdiği aktarılmıştır. Zira dönemin Sâmânî emir ve vezirlerinin âlimlere olan yatkınlığı ve ilgisi bu durumun sebebinin açıklanmaktadır. Ek olarak Âmirî’nin kaleme aldığı bazı eserlerini Sâmânî devlet yönetiminde söz sahibi olan kimselere ithaf etmiş olması buna en net kanıt olabilir. Buna örnek olarak ise *et-Takrîr li-evcûhi’t-takdîr* adlı eserini Sâmânî hükümdarı Nûh b. Mânsûr’un veziri olan Ebü’l-Hüseyin Abdullah b. Ahmed el-Utbî’ye ithaf etmesi gösterilebilir. Bunun dışında *el-Îlâm bi-menâkıbi’l-İslâm* adlı eserini vezir Ebu Nasr b. Ebu Zeyd’e ithaf eden Âmirî’nin *el-Emed ‘ale’l-ebed* adlı eserini Buhara’da yazdığı aktarılmıştır. Nitekim Buhara’da kaç sene kaldığı aktarılmayan Âmirî’nin yazdığı eserlerden yola çıkarak uzun bir müddet Buhara’da ikamet ettiği anlaşılabilir. Her ne kadar Nişaburlu Filozof olarak anılsa da ilgi ve değer gördüğü, önemli eserlerini kaleme aldığı yer Buhara’dır. Bununla birlikte Fârâbî ve İbn Sînâ arasında yetişen bir filozof olmasından dolayı yeteri kadar gündeme gelemeyen Âmirî’nin bu durumunun tek sebebinin bu olmadığı aktarılmıştır. Öyle ki Âmirî’nin Şii oluşundan dolayı ikinci planda kaldığı ifade edilmiştir. Ancak aktarılan bilgilere göre Âmirî’nin Şii olduğu bilgisinin doğruluğu yoktur. Zira hem eserlerine bakılarak hem de babasının önemli bir Hanefî fakihî olarak Buhara kadılığı yapması onun Hanefî mezhebine mensup bir filozof olduğunun en net kanıtıdır. Âmirî 993 yılında doğduğu yer olan Nişabur’da vefat etmiştir.⁷⁸

Âmirî ilim faaliyetleri için yaptığı seyahatlerinde birçok öğrenci yetiştirmiştir. Zira öğrencileri arasında en tanınanları Ebü’l-Kâsım el-Antâkî ve İbn Hindû’dur. Âmirî filozof olmanın gerektirdiği şekliyle sormaktan, sorgulamaktan çekinmemiş, döneminin ünlü ilim insanları ile birçok konu hakkında tartışmalarda bulunmuştur. Öyle ki bu konuya ilişkin olarak bazı kaynaklar Âmirî ile İbn Sînâ’nın felsefe üzerine bazı yazışmalarda bulunduğunu iddia etse de bu zaman bakımından pek mümkün görünmemektedir. Ancak her ikisine atfedilen eserlerdeki yazışmalar, her ikisinin de dilini ve yöntemini iyi bilen biri tarafından yazılmış olmalıdır. Buna karşılık İbn Sînâ *en-Necât*’ında, “*Ebü’l-Hasan el-Âmirî gibi bazı yeni İslâm filozofları, eskilerin ne demek istediklerini anlamadıkları için felsefeyi karıştırmışlardır*” diyerek onu eleştirmişse de aktarılan bilgilere göre eserlerinde onun görüşlerinden yararlanmaktan geri durmamıştır.⁷⁹

⁷⁸ Kaya, “Âmirî, Ebü’l-Hasan”, s.69.

⁷⁹ Kaya, “Âmirî, Ebü’l-Hasan”, s.69.

Genel olarak özetlemek gerekirse Âmirî felsefE alanı ile ilgili çalışmalarında varlığı, Allah'ı, yaratılmışları, ahlak ve nefis ile ilgili konuları ele almış ve bunları İslamî bir pencereden yorumlamaya çalışmıştır. Özellikle dinin akıl ile açıklamayacağını savunanlara bizzat felsefe ilmini icra ederek aslında cevap vermiştir. Zira Âmirî insan aklını, Allah'ın insana bahşettiği ve hem kendini hem çevresini hem fizyolojik hem psikolojik hem inanç anlamında bayındır hale getirmesindeki en temel araç olarak ifade etmiştir. Buna ek olarak Âmirî gerçek filozofun tam ibadet halinde olan filozof olduğunu söylemiş ve ibadetten uzak kişinin filozof olmadığını vurgulamıştır. Ahlak ve siyasetle ilgili görüşlerine ise *el-Emed 'ale'l-ebed* ve *el-İ'lâm bi-menâkıbi'l-İslâm* ve *es-Sa'âde ve'l-is'âd* adlı eserlerinde az miktarda da olsa yer verdiği aktarılmıştır. Buna ek olarak *es-Sa'âde ve'l-is'âd* eseri içerik bakımından önemli olmakla beraber Antik Yunan filozoflarının felsefî görüşlerinden bahsettiği ifade edilmiş, İran, Hint ve İslam filozoflarının ahlak ve siyaset ile ilgili düşünceleri bölümler halinde okuyucuya sunduğu aktarılmıştır. Son olarak ilkçağ ve ortaçağ felsefesinin gündeminde olan görme problemi hakkındaki görüşlerini *el-Ebsâr ve'l-mübsar* adlı eserinde bildirdiği, bunun yanında bu alanda çalışacak kimselere tavsiyelerde bulunduğu zira görme organı olan gözün anatomisini incelemek isteyenlerin işine yarayacak bilgiler verdiği aktarılmıştır. Bu durumda onun felsefenin yanında tıp ve doğa ile ilgili ilimlerle de meşgul olduğu ifade edilir.⁸⁰

HÂRİZMÎ

Tam adı Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib el-Hârizmî olan, adından anlaşılacağı üzere Hârizmli olan Muhammed b. Ahmed Hârizmî ile ilgili değinilmesi gereken en önemli nokta *Mefatihü'l-ulum* adlı eseridir. Zira bu eser Hârizmî'nin kâtip lakabının da içini dolduracak şekilde kaleme alınmış, Sâ mânî idarî teşkilatı hakkında detaylı bilgiler içererek âdeta devlet memurlarına el kitapçığı niteliğindedir. Fakat burada bu esere el kitapçığı demek haksızlık olacaktır. Başka bir ifadeyle aslında her bölümü farklı meslek gruplarına ve bahsi geçen ilmi öğrenmek isteyen kimselere el kitapçığı görevi görecektir. Zira eser oldukça hacimli olmakla birlikte kaynaklarda ansiklopedik bilgiler içeren bir eser olarak tanımlanmaktadır. Birazdan daha detaylı olarak inceleyeceğimiz eseri bir yana bırakırsak Hârizmî'nin Belh'te doğduğu ya da Belh'te doğmuş bir Türk olabileceğinden kaynaklar söz etmektedir. Hârizmî'nin ne zaman doğduğu hakkında bilgimiz olmasa da Kâtip Çelebi'den

⁸⁰ Kaya, "Âmirî, Ebü'l-Hasan", s.s.71-72.

aktarılan bilgilere göre 997 yılında vefat ettiği ve bu tarihi tarihçiler tarafından kabul edildiği aktarılmıştır.⁸¹

Yukarıda bahsettiğimiz gibi hayatı hakkında fazla bilgi sahibi olmadığımız Hârizmî'nin tek ve en önemli eseri *Mefâtihu'l-ulûm'dur*. Hârizmî'nin eserini ilim insanları ile yakınlığı bilinen, Sâ mânîlerin veziri olan Ebü'l-Hasan Ubeydullah b. Ahmed el-Utbî'ye ithaf ettiği aktarılmıştır. Kaynaklar Utbi'nin 977 yılında vezirlik görevine başladığını esas alarak eserin bu tarihlerde yazılmış olabileceğini ifade eder. Aktarılan bilgiler Hârizmî'nin, eserinden yola çıkarak Sâ mânî hükümdarı Nuh b. Mansur'un (976-997) sarayında uzun yıllar kaldığını ve üst düzey devlet adamları arasında sayıldığını gösterir.⁸²

Hârizmî kendi ifadesine göre *Mefâtihu'l-ulûm* adlı eserini lügat ilmini tek başına öğrenemeyecek olan edipler ve devlet kademelerinde görevli olan kâtiplerin çeşitli bilgi ve becerileri kazanması için yazmıştır. Hârizmî'nin bu noktada neden böyle bir eser yazma ihtiyacı hissettiği ise açıktır. Dönemin önemli devlet kademelerinde yer alan veya alacak olan kişilerin her anlamda yeterliliğe sahip olması gerekmektedir. Özellikle iyi bir kâtip olmanın yolu dini ve edebi alanlara olan vukufiyetinin yanında kamu yönetimi, maliye, bayındırlık ve gerektiği kadarıyla mühendislik bilmesinden geçmekteydi.⁸³ Bunlara ek olarak günümüzde bile aslında her devlet memurunun bilmesi gereken tarih, coğrafya gibi ilimlerin yanı sıra bahsi geçen dönemin gerektirdiği ilimler olan fıkıh, astronomi, tıp ve mekanik hakkında da ansiklopedik bilgiler içeren bir eser olduğu belirtilmiştir. Bu noktada Hârizmî bu ihtiyaca cevap vermiş ve kaynaklarda aktarılan bilgilere göre devlet memurları için kendi tecrübelerinden ve bilgi birikiminden yola çıkarak *Mefâtihu'l-ulûm* adlı eserini kaleme almıştır.⁸⁴

Her ne kadar *Mefâtihu'l-ulûm*, yukarıda bahsi geçen nedenlerden yazılmış olsa da döneminin ilim anlayışını yansıtmaya açısından ve çeşitli teknik terimleri, kavramları detaylı şekilde aktarması bakımından oldukça önemlidir. Bunların dışında Hârizmî eserindeki ilimleri iki ana gruba ayırır; Şeriat ilimleri ve onlarla ilişkili Arabî ilimler. İkinci olarak ise Grekler ve öteki milletlerden alınmış yabancı ilimler (ulûmü'l-acem).⁸⁵ Bu noktada eserin içeriğinin daha net anlaşılması için şöyle bir tablo konuyu netleştirmeye yardımcı olacaktır.

⁸¹ İlhan Kutluer, "Hârizmî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, İstanbul, 1997, 16. Cilt, s.222.

⁸² Kutluer, "Hârizmî, Muhammed b. Ahmed", s.222.

⁸³ Kutluer, "Hârizmî, Muhammed b. Ahmed", s.222.

⁸⁴ Kutluer, "Hârizmî, Muhammed b. Ahmed", s.222.

⁸⁵ Kutluer, "Hârizmî, Muhammed b. Ahmed", s.223.

	<u>I. BÖLÜM</u> Şeriat İlimleri ve Onlarla İlişkili Arabi İlimler		<u>II. BÖLÜM</u> Grek İlimleri (Gayri Arabi İlimler, Arabi Olmayan İlimler)
1. Konu	Fıkıh (İslam Hukuku), 11 bölümden oluşur.	1. Konu	Felsefe, 3 bölümden oluşur.
2. Konu	Kelâm (İslam Dininin ana akaitleri), 7 bölümden oluşur.	2. Konu	Mantık, 9 bölümden oluşur.
3. Konu	Arap Dili ve Grameri (nahiv), 12 bölümden oluşur.	3. Konu	Tıp, 8 bölümden oluşur.
4. Konu	Büro Yönetimi (kitabet sanatı), 8 bölümden oluşur.	4. Konu	Aritmetik, 5 bölümden oluşur.
5. Konu	Şiir Sanatı ve tartı bilimi, 5 bölümden oluşur	5. Konu	Geometri, 4 bölümden oluşur.

6. Konu	Tarih (kronoloji bilimi), 9 bölümden oluşur.	6. Konu	Astronomi, 4 bölümden oluşur.
		7. Konu	Musîkî, 3 bölümden oluşur.
		8. Konu	Mekanik ve Makine Mühendisliği (Hiyel ilimler), 2 bölümden oluşur.
		9. Konu	Kimya, 3 bölümden oluşur

Şekil 1: *Mefâtîhu'l-'ulûm*'un içeriğinin sınıflandırılması.⁸⁶

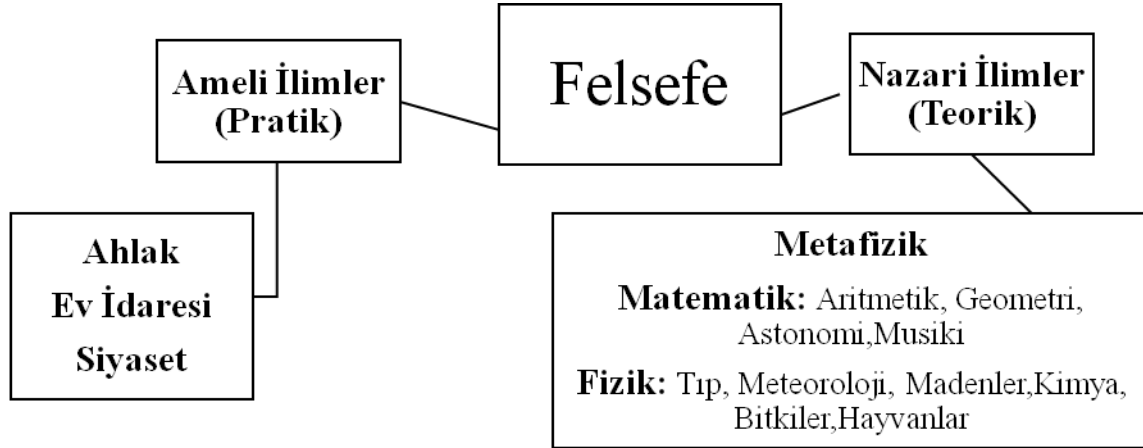
Görüldüğü gibi *Mefâtîhu'l-'ulûm*, 2 ana bölüm, 15 konu ve bu konuların alt başlığı olan 93 bölümden oluşmaktadır. 6 konu başlığı altından toplanan eserin birinci bölümünde fıkıh, kelâm, Arap dili ve grameri, büro yönetimi (kitabet sanatı), şiir sanatı ve tarih ilimleri ele alınmıştır. Hârizmî'nin eserinin ikinci bölümünün ilk konusu olan Felsefî ilimler bölümündeki bilgiler hususunda yararlandığı kaynağın Eyyûb er-Ruhâvî'nin *Kitâbü't-Tefsir* adlı eseri olduğu aktarılmıştır. Hârizmî felsefenin tek başına ele alınabilecek bir ilim sistemi olmadığını ifade ederek felsefe kısmını 3 başlıkta incelemiştir. İlk kısım felsefenin kökeni hakkında bilgi verir ve felsefe kelimesinin tarihçesini inceler. İkinci kısım olan Nazari ilimler metafizik, matematik ve fizik şeklinde alt başlıklara ayrılır. İkinci bölüm Ameli ilimler ise ahlak, ev idaresi ve siyaset şeklinde sınıflandırılmıştır. Hârizmî bu noktada geniş bir tasnif yaparak felsefeyi parçalar şeklinde incelemiş kalan kısım ise ikinci konudan itibaren mantık, tıp, aritmetik, geometri, astronomi, musiki, makine mühendisliği ve kimya olmuştur.⁸⁷ Daha anlaşılır olması adına şöyle bir şema iş görecektir;

Şekil 2: Harezmi'ye göre felsefenin alt dalları.⁸⁸

⁸⁶ Sadi Yılmaz, M. Sami Baga, “ Muhammed b. Ahmed elHârizmî'nin Mefâtîhu'l-'Ulûm Adlı Eserinde Felsefe”, *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 5/2, 2019, s.978.

⁸⁷ Kutluer, “Hârizmî, Muhammed b. Ahmed”, s.223.

⁸⁸ Sadi Yılmaz, M. Sami Baga, “ Muhammed b. Ahmed elHârizmî'nin Mefâtîhu'l-'Ulûm Adlı Eserinde Felsefe”, *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 5/2, 2019, s.982.

Bunların dışında eserin her konuda çok geniş ve sistemli bir bilgi aktarımı yaptığını ifade etmek bu noktada yanlış olmayacaktır. Çağdaşlarına kıyasla oldukça farklı bir eser kaleme alan Hârizmî bu noktada takdire şayan bir eser oluşturmuştur. Günümüzde bile sayısal ve sözel olarak ikiye bölünüp sadece tek bir alana yoğunlaşma üzerine kurulu olan eğitim dünyasında böyle ilim insanlarına ve eserlere rastlamak gittikçe güçleşmiştir. Sonuç itibariyle Hârizmî Buhara’da yetişen, kendini geliştiren çok yönlü bir âlim olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada Ortaçağ’da birçok âlimin sahip olduğu bu özelliğin en net örneği şüphesiz Hârizmî’dir. *Mefatihü’l-ulum* aslında insan aklının her ilme aynı anda vakıf olabileceğinin en önemli ispatıdır. Bu noktada Hârizmî’nin hakkını vermek gerekir. Zira Hârizmî bu eseriyle dini ilimler ile pozitif ilimler arasındaki ince çizgide ustalıklı yürümeyi başarmıştır. Hârizmî’nin *Mefatihü’l-ulum* adlı eseri 2019 yılında Aygün Akyol ve İclal Arslan tarafından Türkçe’ye çevrilmiştir.⁸⁹

Bunların dışında Hârizmî’nin öğrenim gördüğü hocaları ve yetiştirdiği öğrenciler hakkında yeterli bir bilgi olmadığı için onu herhangi bir ekole bağlamak mümkün değildir.⁹⁰ Ancak eserinin geneline ve içeriğine bakıldığında kendi döneminin naklî ve aklî ilimleri konusunda geniş bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Fakat yararlandığı kaynakları nadiren verdiği için ilmî birikiminin bibliyografik boyutunu tespit etmek zordur. Buna rağmen Arapça ve Farsçayı çok iyi bildiği, Grek ve Süryani terminolojiye ise oldukça hâkim olduğu bilinmektedir. Bunların dışında İslam dünyasına çeviri yoluyla girmiş olan temel eserleri de iyi bildiği için hem Doğu hem de Batı literatürüne vakıf olduğu ifade edilmiştir.⁹¹

⁸⁹ Hârezmî, *İlimlerin Anahtarları: Mefatihü’l-Ulûm*, tahkik ve tercüme: Aygün Akyol, İclal Arslan, ed.: Mevlüt Uyanık, Elis Yay., Ankara, 2019.

⁹⁰ Yılmaz, Baga, “Muhammed b. Ahmed elHârizmî’nin Mefatihü’l-‘Ulûm Adlı Eserinde Felsefe”, s.975.

⁹¹ Kutluer, “Hârizmî, Muhammed b. Ahmed”, s.224.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

11. YÜZYIL ÂLİMLERİ

EBÛ ABDULLAH el-HALÎMÎ

Devrinin önemli Şafî fakihlerinden olduğu aktarılan Halîmî'nin 950 senesinde doğduğu ifade edilmiştir. Tam adı Ebû Abdillâh Hüseyin b. Hasan b. Muhammed b. Halîm el-Halîmî el-Cürcânî olarak verilmiştir. İsminden de anlaşılacağı üzere Cürcân'da doğan Halîmî aktarılan bilgilere göre küçük yaşlarda Buhara'ya gelmiş ve burada ilim hayatına başlamıştır. Buhara'da Eş'ariyye ve Şâfiyye'nin önemli âlimlerinden fıkıh ve kelam dersleri okumuş

ardından hadis eğitimi almıştır. Halîmî için her ne kadar fakih ve âlim tanımı yapılsa da ilminin getirmiş olduğu itibar ve saygınlığından dolayı hükümdarlar tarafından elçi olarak görevlendirildiği aktarılmıştır. Buna ek olarak Buhara ve civarındaki birçok bölgede kadılık yapan Halîmî Şafilere tarafından “Mâverâünnehir İmamı” olarak kabul edilmiştir. İlim faaliyetleri ile Eş ‘ari mezhebinin bölgesinde yayılmasını sağlayan Halîmî İslamî kuralların akıl ile sorgulanıp Allah’ın sözlerinin ve peygamberin hadislerinin bu merceğe altında yorumlanması gerektiğini ifade etmiştir. Halîmî ilim faaliyetleri ile geçirdiği ömründe kendi zamanı için ve Buhara’daki mezhepler için oldukça önemlidir. Akaid, fıkıh ve ahlak konularında görüşlerini aktardığı *el-Minhac fi şu’abi’l-iman* adlı eseri dışında diğer eserleri günümüze ulaşmamıştır. 1012 yılında Buhara’da vefat ettiği aktarılmıştır.⁹²

İBN SÎNÂ

İslam dünyasının “eş-şeyhü’r-reîs, hüccetü’l-hak” gibi unvanlarla tanıdığı, Batı âleminin ise eserlerini Latinceye tercüme etmesi sonucu “Avicenna” adıyla bildiği “filozofların prensi” İbn Sînâ tam adı Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ olarak aktarılmıştır.⁹³ Tezimiz içinde yer alan, adına diğer ilim insanlarına kıyasla daha aşina olduğumuz, Doğu ve Batı’nın ilim dünyasında önemli etkileri olan eşsiz bir zattır. Zira İbn Sînâ’yı tanımlamak için ona sadece âlim, filozof, hekim, bilgin, bitki bilimci, gök bilimci, edip, devlet adamı, matematikçi vs. demek yeterli değildir. İlimin her alanında ciddi mesailer harcamış ömrünü “bilme”ye adanmış bir bilgindir. İlim insanı tabirinin günümüzdeki karşılığı belli bir alanda uzmanlaşan kimseler olsa da bu tanımın İbn Sînâ için geçerli olmadığını ifade etmek gerekir. Zira onun ilgilenmediği bir ilim yoktur.

Devletşah *Tezkiretü’ş-Şuara* adlı eserinde İbn Sînâ’nın aslen Buharalı olduğunu, âlim ve ilimlere hâkim bir kimse olduğunu aktarmıştır.⁹⁴ Bu hususta bölgenin zamansal olarak farklı adlandırılması bu durumu açıklamaktadır. Zira İbn Sînâ’nın Buhara’da doğduğu doğrudur. Fakat kaynaklar kendisinin Fars bir kimliğe sahip olduğunu babasının aslen Belhli bir kimse olup Sâmanî Hükümdarı Nuh b. Mansur döneminde başkent Buhara’ya yerleştiğini aktarır.⁹⁵ Benzer olarak babasının, Sâmanî Hükümdarı Nuh b. Mansur döneminde Harmaysen adlı bir köyde görevli idarî memur olduğu aktarılmıştır.⁹⁶ İbn Sînâ’nın ismi konusunda bazı araştırmalar mevcuttur. Zira aktarılan bilgilere göre “Sînâ” ismi eski çağlarda Medlerin

⁹² Metin Yurdağür, “Halîmî, Ebu Abdullah”, *DİA*, İstanbul, 1997, 15. Cilt, s.340.

⁹³ Ömer Mahir Alper, “İbn Sînâ”, *DİA*, İstanbul, 1999, 20. Cilt, s.319.

⁹⁴ Devletşah, *Tezkiretü’ş-Şuara/Şair Tezkireleri*, s.90.

⁹⁵ Alper, “İbn Sînâ”, s.319.

⁹⁶ Okan Bölükbaşı, “İbni Sina, Avicenna”, *Dil ve Edebiyat*, 2010, sayı:18, s.21.

“Sintha” (Sinha, Sinta) adıyla, Ortaçağ’da Müslümanların “Sînâ, Senha veya Sehna” şeklinde andıkları İran Azerbaycan’ındaki bir yerin/kentin adıdır. Bu doğrultuda babasının Belhli olduğu dikkate alındığında İbn Sînâ’nın dedesi veya dedesinin babası gibi uzak veya yakın atalarının İran Azerbaycan’ının Ortaçağ’da ve modern dönemlerde Sînâ ve Senha (Sehna) adıyla anılan Medlerin Sintha kentinden Belh’e göçmüş olabileceği aktarılmıştır.⁹⁷

İbn Sînâ 980/81 yılında Buhara’nın Efşene köyünde dünyaya gelmiştir.⁹⁸ İbn Sînâ ile ilgili bilgilerimizin hemen hemen hepsi öğrencisi olan Ebu Ubeyd el-Cûzcânî’nin İbn Sînâ’nın *Kitâbü’ş-Şifâ* adlı eserinin mukaddimesinde yer alan filozofun otobiyografisine dayanmaktadır.⁹⁹ Yaklaşık yarım asırlık ömrüne sayısız ve eşsiz eserler bırakan İbn Sînâ’nın ilimler ile ilk münasebeti ve her ilimle bu kadar ciddi şekilde ilgilenmesinin temel sebebi babası Abdullah’ın kurmuş olduğu dini ve siyasi bağlantıdır. Zira İsmailî görüşleri benimseyerek İsmailî dâililer ile yakın münasebetlerde bulunması İbn Sînâ’nın ilmî hayatını önemli ölçüde etkilemiştir.¹⁰⁰ Bu noktada verilen bilgilere göre İbn Sînâ’nın çocukken yaşadığı evine felsefe, geometri, matematik gibi ilimlere hâkim kişiler gelmekteydi. Bu nedenle de İbn Sînâ daha çocuk yaşta birçok ilme aşinalık kazandı. Öyle ki bu ilimlerdeki başarısının tek mimarı babasının bu bağlantıları değildi. Bilindiği üzere İbn Sînâ oldukça zeki ve kavrama yeteneği çok yüksek olan biriydi. Bu nedenle birçok ilmi o alanda uzman kişilerden öğrense de belli noktalarda kendi kendine devam ediyordu. İbn Sînâ ilk önce dini eğitimlerden başlayarak Kur’an’ı ezberledi, ardından edebiyat, dil ve fıkıh eğitimi aldı. Dini eğitim alanında en üst seviyeye ulaşınca babasında matematik, geometri ve felsefe alanlarında dersler görmeye başladı. Bu hususta babasının da kendi döneminde ilmi alanda donanımlı bir kimse olduğunu ifade etmek yanlış olmaz.¹⁰¹ İbn Sînâ’nın eğitim gördüğü alanlar ve hocaları aşağıdaki tabloda

Kur’an, fıkıh, akaid	Ebu Muhammed İsmail b. Hüseyin ez-Zahid
Edebiyat ve dil eğitimi	Ebû Bekir el-Berki

⁹⁷ Komisyon, *Eş-Şeyhu’r-Reis İbn-i Sînâ*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2015. s.s.5-6

⁹⁸ Alper, “İbn Sînâ”, s.319.

⁹⁹ Sargon Erdem, “Abdülvâhid el-Cûzcânî”, *DİA*, İstanbul, 1988, 1. Cilt, s.277.

¹⁰⁰ Bölükbaşı, “İbni Sina, Avicenna”, s.21.

¹⁰¹ Alper, “İbn Sînâ”, s.319.

Temel Matematik ve Felsefe	Babası Abdullah
Hint Aritmetiği	Mahmud el-Messah
Mantık-Felsefe	Ebu Abdullah en-Natili
Tıp	Ebu Sehl İsa b. Yahya el-Mesihî Ebu Mansur Hasan b. Nuh el-Kumri

daha net bir şekilde anlaşılacaktır.

Natili'den mantık eğitimi alan İbn Sînâ bir süre sonra hocasının yetersiz kaldığını düşünerek kendi kendine mantık ile ilgili eserleri okumaya ve şerh etmeye başladı.¹⁰² Bu noktada şunu belirtmek gerekir. İbn Sînâ hocalarından alabileceği en yüksek verimi almaya çalışıyor eksik gördüğü kısımları ise kendi gayretleri ile tamamlıyordu. Bu nedenle de kısa zamanda birçok ilimde aynı dönem içinde otorite haline geldi. Astronomi ilmiyle de ilgilenen İbn Sînâ hocası Natili'nin Gürgenç'e gitmek için Buhara'dan ayrılmasıyla kendi kendini yetiştirmeye başladı. Fizik, metafizik ve felsefî konularla ilgili eserleri ve bunların şerhlerini incelemeye aldı. Böylece felsefenin ilintili olduğu bütün ilimlerde doyum noktasına ulaştıncı tıp eğitimine başladı. Ancak diğer alanlarda olduğu gibi tıp alanında da bir müddet sonra bireysel okumalar yaptı. Bu sayede ilaç ve bitki bilimine yöneldi. Bu hususta kaynakların aktardığına göre İbn Sînâ kendi biyografisinde henüz on altı yaşındayken birçok hekimin onu tıp otoritesi olarak gördüklerini ifade etmiş ve artık teoriden pratiğe geçtiğini aktarmıştır. Tıp eğitimi ile beraber fıkıh eğitimini de devam ettiren İbn Sînâ ardından tekrar felsefeye yöneldi ve bu alanda okumalar yapmaya başladı. Matematik, fizik ve mantık alanında kendince yeterli bilgiye ulaştığını düşündüğünde ise metafizik alanı ile ilgili eser arayışına girdi. Bu alanda Aristo'nun *Mâ ba'de't-tabî'a (Metafizika)* adlı eserini defalarca okumuş ancak Arapça çevirisinin çok kötü olması nedeniyle hiçbir şey anlamadığını fakat tesadüf eseri Farabi'nin *el-İbâne'an garazi Aristotâlis fî Kitâbi Mâ ba'de't-tabî'a* adlı eserine ulaştıncı eser ile ilgili

¹⁰² Alper, "İbn Sînâ", s.319.

anlama sorununu çözdüğünü belirtmiştir.¹⁰³ Felsefe ve tıp alanında ün kazanması ise Samani hükümdarının İbn Sînâ'yı hastalığına çare bulması için saraya davet etmesiyle gerçekleşti. Böylece on sekiz yaşında hükümdarın hastalığına saray hekimleri ile gerçekleştiği rabitalar sonucunda kalıcı olmasa da azaltıcı bir tedavi bularak saray hekimliğine getirildi. Nitekim zengin saray kütüphanesine de erişim sağlayan İbn Sînâ burada tıpla ilgili sayısız esere ulaştı.¹⁰⁴ İbn Sînâ Nuh b. Mansur'un hükümdarlığından sonra tahta geçen diğer şehzadeler döneminde de sarayda kalmaya devam etti. Zira bu dönem ilmî çalışmalardan ziyade telif faaliyetleri ile ilgilendiği aktarılır. Buna mukabil Ebu'l-Hüseyin el-Aruzi'nin kendisi için bir ilim ve felsefe kitabı kaleme almasını istediği, bunun üzerine de içinde sadece matematiğin olmadığı onun dışında bütün ilimler hakkında bilgiler içeren ve hacimli bir kitap olan *el-Hikmetü'l-'arûziyye adlı* eseri yazdığı aktarılmıştır. Buna ek olarak aktarılan bilgilere göre hocası el-Berkî'nin isteğiyle yirmi ciltten oluşan *el-Hâsıl ve'l-mahsûl* ile *el-Bir ve'l-issm* adında bir risâle telif ettiği ifade edilmiştir.¹⁰⁵ İbn Sînâ babasının ölümünden sonra Buhara'da daha fazla durmamış, Samani devletinin de iç karışıkları ve siyasi çatışmalardan ötürü yıpranmasıyla şehirden ayrılmıştır.¹⁰⁶

Tezimizde bahsi geçen tüm âlimler gibi İbn Sînâ da ilminin değerinin bilineceği yerlere seyahate başlamıştır. Bu hususta ilk durağı Gürgenç olmuştur. Harizm'in bir kasabası olan Gürgenç'te vezirlik yapan ve felsefe ile meşgul olan Ebü'l Hüseyin es-Süheyli İbn Sînâ'yı himayesi altına alarak Gürgenç'teki ikameti boyunca onu aylığa bağlamıştır. İbn Sînâ'nın fizik ve astronomi ile ilgili münazaralar yaptığı Bîrûnî ile tanışması da emirin sarayında gerçekleşmiştir. Kaynaklarda aktarılan bilgilere göre Gazneli Mahmud'un emirin sarayındaki âlimleri istemesi İbn Sînâ ve Bîrûnî'nin arasını bozmuştur. Zira Bîrûnî bu daveti kabul ederken İbn Sînâ reddederek adeta kaçmıştır. Öyle ki aktarılan bilgilere göre Gazneli Mahmud İbn Sînâ'nın bir resmini çizdirmiş ve çeşitli bölgelere dağıtarak bir müddet onu aramış, ancak bulamamıştır. Zira İbn Sînâ bu hadiseden sonra birçok yere gitmiş, yedi sene boyunca seyahat etmiştir. Kaynakların aktardığı bilgiye göre İbn Sînâ'nın yedi yıl boyunca herhangi bir yerde ikamet etmemesinin sebebi ilminin değerini bilen bir yer bulamayışı olarak gösterilmiştir.¹⁰⁷ Bundan birçok kente giden İbn Sînâ'nın sırasıyla Nesa, Bâverd, Tus, Şikkân, Semikan ve Câcerm gibi beldeleri ziyaret ettiği aktarılmıştır. 1012 yılında mutasavvıf ve şair Ebu Said-i Ebü'l-Hayr'ı (ö.1049) ziyaret ettikten sonra Sultan Kâbus İbn Veşmgir'le

¹⁰³ Alper, "İbn Sînâ", s.320.

¹⁰⁴ Komisyon, Eş-Şeyhu'r-Reis İbn-i Sînâ, s.7.

¹⁰⁵ Alper, "İbn Sînâ", s.320.

¹⁰⁶ Komisyon, Eş-Şeyhu'r-Reis İbn-i Sînâ, s.7.

¹⁰⁷ Alper, "İbn Sînâ", s.320.

buluşmak için Cürcan'a gittiği aktarılmıştır. Ancak Sultan Kâbus'un İbn Sînâ gelmeden tutuklandığı ve hapisteyken öldüğü aktarılmıştır. Nitekim İbn Sînâ Sultan Kâbus'un ölümünün ardından en sonunda Dihistan'a geçmiştir. Fakat kısa bir süre sonra burada hastalanan İbn Sînâ Cürcan'a dönmüş ve şu ana kadar edindiğimiz tüm bilgileri kaleme alan talebesi Ebu Ubeyd el-Cûzcânî ile tanışmıştır.¹⁰⁸

Cürcan'da ilmini icra edebileceği ferah bir ortama kavuştuğu aktarılan İbn Sînâ'nın ilim hayatının en verimli yıllarını geçirdiği ifade edilmiştir. Zira birçok eserini bu dönemde yazmış, talebesi el- Cûzcânî'ye birçok eser dikte ettirmiş ve aynı zamanda dersler vermeye başlamıştır. Bu hususta edinilen bilgilere göre İbn Sînâ öğrencisi el- Cûzcânî'ye mantıkla ilgili *el-Muhtasarü'l-evsat* adlı bir eseri dikte ettirmiştir. Cürcan'da himayesinde bulunduğu, hamisi olan Ebu Muhammed eş-Şirazi için ise *el-Mebde' ve'l-me'âd* ile *el-Erşâdü'l-külliyeye* yazmış, *el-Kanûn fi't-tıbb*'ın başlangıcı ile *Muhtasarü'l-Mecistî* gibi birçok eserini bu dönemde yazmıştır. Yolculuğu sona ermeyen İbn Sînâ iki yıl kaldığı Cürcan'dan ayrılarak Rey'e gitmiş ve burada Büveyhî Devleti'nin valisi Fahrüddeve ile ve onun oğlu Mecdüddeve ile görüşmüştür. İbn Sînâ burada Mecdüddeve'nin yakalanmış olduğu melankoli/depresyon hastalığına çare bularak Büveyhîler ile ilk iyi ilişkileri kurmaya başlamıştır. Rey'de kaldığı süre içinde *el-Me'âd* adlı eserini kaleme alan İbn Sînâ bir süre sonra Büveyhî Hükümdarı Şemsüddeve'nin hastalanması üzerine onun sarayına gitmiştir. Hükümdarın hastalığını iyileştiren İbn Sînâ bu vesileyle hükümdar ile dostane ilişkiler kurmuş ve bir süre sonra onun veziri olmuştur. Vezirlik görevini icra ederken ordunun bu duruma hoşnut olmaması üzerine çıkan isyan sonucu İbn Sînâ'nın görevinden azledildiği aktarılmıştır. Ancak daha sonra hükümdar tekrar hastalanınca saraya giden İbn Sînâ yeniden vezirlik görevine getirilmiştir. İbn Sînâ'nın vezirlik görevindeyken de ders okutmayı ihmal etmediği ve birçok öğrenci yetiştirdiği ifade edilmiştir.¹⁰⁹

İbn Sînâ'nın dört ay bir kalede hapsedilmesine neden olan hadise ise bu dönemde yaşanmıştır. Hükümdarın vefatı üzerine yerine geçen şehzade İbn Sînâ'dan vezirliğe devam etmesini istemiş ancak İbn Sînâ'nın bu teklifi kabul etmediği aktarılmıştır. Onun bu tutumunun Büveyhîler ile arasının bozulmasına neden olduğu ifade edilmiştir. Nitekim vezirlikten ayrıldıktan sonra bir süre daha Hemâdân'da ikamet eden İbn Sînâ bu dönemde öğrencisi el- Cûzcânî'nin talebi üzerine *eş-Şifa*'nın *ilahiyyat* bölümünü tamamlamış, mantık bölümünün bir kısmı ile *Tabîyyat* bölümün *el-Hayevan ve en-nebat* kısımlarını hariç

¹⁰⁸ Komisyon, Eş-Şeyhu'r-Reis İbn-i Sînâ, s.8.

¹⁰⁹ Alper, "İbn Sînâ", s.321.

birakarak eserini yazdığı aktarılmıştır. Bunun yanında İbn Sînâ ile Büveyhîler arasında sular durulmamış hükümdarın diğer oğlu Tacülmülk'ün Kâkûyiler Hükümdarı Alâüddeve Muhammed b. Rüstem ile İbn Sînâ'nın gizlice görüştüğünü iddia etmesi üzerine Büveyhîler ile ilişkisi iyice yıpranmıştır. Sonunda Büveyhîlerin İbn Sînâ'yı suçlu bularak bir kalede hapse attıkları ve İbn Sînâ'nın dört ay boyunca kalede ilmi çalışmalarını sürdürdüğü aktarılmıştır. Ancak aktarılan bilgilere göre kale bahsi geçen Alaüddeve tarafından fethedilmiş ve böylece İbn Sînâ serbest kalarak hapse atılmasına neden olan Alaüddeve'nin sarayına gitmiştir. Oradaki ilmi çalışmaları sayesinde ünü tüm İsfahan'a yayılmaya başlayan İbn Sînâ *eş-Şifâ* ve bazı eksik eserlerini tamamlamaya çalışarak yenilerini kaleme almıştır. (*En-Necât* ve Alâüddeve'nin adına ithafen *Dânişnâme-i 'Alâ'î*). İsfahan'da kaldığı süre boyunca hem sakin hem de ilmi açıdan verimli bir hayat geçiren İbn Sînâ'nın Gazneli Sultan Mesud'un şehri fethedip, kütüphanesini yakmasından sonra sağlığının kötüye gitmeye başladığı ifade edilir. Bu dönemde sağlığı ara ara düzelse de tamamen iyileşemediği için döneminin hastalığı olan kulunç nedeniyle 1037 yılında Hemedan'da vefat etmiştir.¹¹⁰

Niteki İbn Sînâ m İbn Sînâ tek bir bölümde ele alınamayacak kadar donanımlı, verimli ve ilim dolu bir ömür geçirmiştir. Buhara'da doğup orada yetişen ve Buhara'nın ilmi havasını teneffüs ederek yazdığı eserler ile Buhara tarihine katkılar sağlayan önemli ilim insanlarından biridir. Ek olarak Buhara'da yaşadığı dönemdeki siyasi güçlerin ve dinamiklerin ilme bakış açısı, hükümdarların saraylarının kapılarını ilim insanlarına açmaya hevesli oluşları ve tabii ki Buhara'nın her alanda âlime ev sahipliği yaparak İbn Sînâ'nın ilim hayatına katkı sağlaması göz ardı edilmemelidir.

Eserleri

İbn Sînâ bilindiği gibi İslam filozofları içinde en çok eser veren kişidir. Zira tüm eserlerine tezimizde yer vermek mümkün olmadığından önemli görülen bazı eserleri aşağıdaki gibidir.

1. eş-Şifâ: Mantık, felsefe, tabîyyât, riyâziyyât ve ilâhiyyât hakkındaki eser içerdiği bilgilerin sunumu bakımından ansiklopedik bir eser niteliği taşımaktadır.¹¹¹

2. en-Necât: Temel felsefi bilgiler içeren kitap bu alanda ilerlemek isteyen kimseler için kılavuz niteliğindedir.1026 veya 1027 yılında kaleme alınmıştır. *eş-Şifâ*'ın mantık, tabîyyât

¹¹⁰ Alper, "İbn Sînâ", s.321.

¹¹¹ Alper, "İbn Sînâ", s.338.

ve ilâhiyyât bölümlerinin özeti niteliğindeki eserin riyaziyyat bölümü İbn Sînâ'nın öğrencisi el-Cûzcânî tarafından yazılmıştır.¹¹²

3. el-İşârât ve't-tenbîhât: Felsefenin mantık, tabîyyât, ilâhiyyât ve ahlâk konularında yazılmış olup *eş-Şifâ*'daki ilgili bölümlerin özeti niteliğinde olsa da tarz ve görüş açısından farklılık göstermektedir.¹¹³

4. Dânişnâme-i 'Alâ'î: Felsefe alanında Farsça yazılan ilk ansiklopedik eserdir. Alâüddevle Muhammed b. Rüstem'e ithafen kaleme alınan kitap mantık, tabîyyât ve ilâhiyyât olmak üzere üç bölüm halinde yazılmış, riyâziyyât bölümünü daha sonra İbn Sînâ'nın öğrencisi Cûzcânî kaleme almıştır.¹¹⁴

5. el-Hidâye: İbn Sînâ'nın 414 (1023) yılında Ferdecân Kalesi'nde hapisteyken kaleme aldığı eseri felsefe, mantık, tabiyyat ve ilahiyat bölümlerinden oluşur.¹¹⁵

6. el-Hikmetü'l-'Arûziyye (el-Mecmû'): Ebü'l-Hüseyn el-Arûzî'nin isteği üzerine 392-393 (1001-1002) yıllarında kaleme aldığı eseri mantık, tabîyyât ve ilâhiyyât ile ilgili ansiklopedik bilgiler içerir.¹¹⁶

7. el-Kânûn fi't-tıb: İbn Sînâ'nın tıp konusundaki en önemli eseridir. Tıp biliminin genel konuları, basit ilaçlar, organ hastalıkları, kısımlara ait hastalıklar ve mürekkep ilâçlar olmak üzere beş ana bölümden oluşan eser ilk defa 1593'te Roma'da basılmıştır.¹¹⁷

8. el-Hudûd: Yetmiş kadar felsefî terimin tanımını içeren eserdir.¹¹⁸

NÂSİHÎ

983-84 yılında Buhara'da doğduğu aktarılan Nâsîhî'nin nisbesinin büyük dedelerinden Nâsîhî adlı bir zattan geldiği aktarılmıştır. Nâsîhî hakkındaki bilgilerimiz sınırlı olsa da Sebük Tegin'in Buhara'da kâdilkudâtlığını yaptığı, ders okutup fetva verdiği bilgisi verilmiştir. Buna ek olarak 1021 yılında hac görevini yerine getirmek için gittiği Bağdat'ta hocalık yaptığı ifade edilmiştir. Öyle ki kendi döneminde Hanefî ulemâ arasında önemli bir yeri olduğu aktarılan

¹¹² Alper, "İbn Sînâ", s.338.

¹¹³ Alper, "İbn Sînâ", s.338.

¹¹⁴ Alper, "İbn Sînâ", s.338.

¹¹⁵ Alper, "İbn Sînâ", s.339.

¹¹⁶ Alper, "İbn Sînâ", s.339.

¹¹⁷ Alper, "İbn Sînâ", s.340.

¹¹⁸ Alper, "İbn Sînâ", s.341.

Nâsîhî'nin münazara, ders verme (tedris) ve fetva alanlarında tanınmış bir kimse olduğu kaydedilmiştir. Muhammed ve Yahya adındaki oğullarının kendisi gibi kadılık yaptığı bilinmekte olup babalarının ilminden faydalandıkları aktarılmıştır. 1055 yılında ise Buhara'da vefat etmiştir.¹¹⁹

Eserleri

1. Cem' u (Muhtasaru / el-Cem' beyne) vakfeyi'l-Hilâl ve'l-Hassâf: Hanefî fakihlerinden Hilâl b. Yahyâ ile Hassâf'ın *Ahkâmü'l-vakf* adlı eserlerinin kısaltılmış hali olduğu aktarılmıştır.¹²⁰

2. el-Mes'ûdî fi'l-fürû'î'l-Hanefiyye: Gazneli Mahmud'un oğlu Sultan Mesud için kaleme alınan eserin özeti niteliğinde olup birçok mesele hakkında bilgiler içerdiğinden tanınmış bir eser olduğu belirtilmiştir.¹²¹

3. Kitâbü'l-Muhtelef beyne Ebî Hanîfe ve's-Şâfi'î: Klasik fıkıh kitaplarının düzeniyle kaleme alınan eser meseleler halinde derlenmiştir.¹²²

HALVÂNÎ

Hayatı hakkında fazla bilgi sahibi olmadığımız Hanefî fakihi Halvânî'nin tam adı Ebû Muhammed Şemsüleimme Abdülazîz b. Ahmed el-Halvânî olarak aktarılmıştır. Aslen Buharalı olduğu aktarılan Halvânî'nin bu nisbeyi almasının sebebi olarak babasının helva işiyle meşgul olması gösterilmiştir. Ne zaman doğduğu bilinmeyen Halvânî Guncâr el-Buhârî, Ebû Sehl Ahmed b. Muhammed el-Enmâtî, Ebû Ali Hüseyin b. Hıdır en-Nesefî gibi dönemin önemli âlimlerinden ilim tahsis etmiştir. Buhara'da dersler verdiği bilinen Halvânî'nin en meşhur öğrencileri tezimizde de yer alan, Ebü'l-Usr el-Pezdevî, kardeşi Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî ve Şemsüleimme es-Serahsî sayılabilir. Bunların dışında, Buhara'da İslam hukuku alanında yetkin kabul edilen Halvânî'nin bu alanda derin bir bilgiye sahip olduğu aktarılmıştır. Zira yetiştirdiği öğrencileri de hocalarının yetkinliğine delil olarak karşımıza çıkar. Halvânî'nin ölüm tarihi ile ilgili birçok görüş ortaya sunulmuş fakat hala mutabık olunamamıştır. Öyle ki bir diğer öğrencisi Abdülazîz b. Muhammed en-Nahşebî 1060 yılında

¹¹⁹ Tahsin Özcan, "Nâsîhî", *DİA*, İstanbul, 2006, 32. Cilt, s.394.

¹²⁰ Özcan, "Nâsîhî", s.394.

¹²¹ Özcan, "Nâsîhî", s.394.

¹²² Özcan, "Nâsîhî", s.394.

Keş'te, Sem'ânî 1056 yılında yine Keş'te vefat ettiğini fakat Buhara'ya defnedildiğini ifade etmiştir. Zehebî ise 1064 yılında Buhara'da vefat ettiğini kaydetmiştir.¹²³

Eserleri

1. el-Mebsût: İslam hukukuna dair bilgilerin yer aldığı eseridir.

2. Meclis min mecâlisi Şemsi'l-e'imme el-Halvânî fî sıfati esrâti's-sâ'a ve makâmâtî'l-kıyâme: Eserin önsözünde verilen bilgiye göre Halvânî tarafından yazdırıldığı ve düzenlemesini ise talebesi Serahsî yaptığı aktarılmıştır. Bu nedenle Kâtip Çelebi'nin, Brockelmann'ın ve Muhammed Hamîdullah'ın eseri Serahsî'ye atfettikleri ifade edilmiştir. Nitekim Zeki Sarıtoprak'ın sadece Paris nüshasını gördüğü ve eseri Serahsî'ye atfederek *Sıfatü eşrâti's-sâ'a* adıyla yayımladığı belirtilmiştir.¹²⁴

SUĞDÎ

Tam adı Ebü'l-Hasen (Hüseyn) Rükñüislâm Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed es-Suğdî olan Hanefî fakihi 1008 yılında Semerkant'ın Buhara yönünde yer alan Suğd kasabasında doğmuştur. İbrahim b. Selm el-Buhârî'den hadis öğrenen Suğdî'nin tezimizde de bahsettiğimiz Şemsüleimme-i Halvânî ile anlaşılması güç olan fıkıh konuları üzerine karşılıklı istişare ederek görüştükleri aktarılmıştır. Ek olarak tezimizde yer verdiğimiz Serahsî, Suğdî'den Şeybanî'nin eseri *es-Siyerü'l-kebîr*'i rivayet ederek *Şerhu's-Siyeri'l-kebîr* adlı eserini oluşturmuştur. Bu durumda Serahsî'nin Suğdî'nin öğrencisi olduğu anlaşılmaktadır. Suğdî'nin Serahsî'den başka öğrencileri olsa da adını bildiğimiz zât Osman b. İbrâhim el-Fadlî el-Buhârî'dir. Suğdî kaynaklarda aktarılan bilgilere göre Buhara'da kadılık görevinde bulunmuş, hocalık yapmış ve fetva mercii haline gelmiş bir âlimdir. Zira kendisine dönemin büyük fakihlerine verilen "Şeyhülislam" unvanının verildiği aktarılmıştır. Buna ek olarak çağdaşı olan Kadı Hasan el-Mâtürîdî ve Hamza el-Alevî ile birlikte fetva verdikleri, onların görüşünün aksini zikredenlerin dikkate alınmadığı aktarılmıştır. Suğdî 1068 senesinde Buhara'da vefat etmiştir.¹²⁵

Eserleri

¹²³ Kamil Şahin, "Halvânî", *DİA*, İstanbul, 1997, 15. Cilt, s.383

¹²⁴ Şahin, "Halvânî", s.383.

¹²⁵ Selahaddin Abdüllatif en-Nahi, "Suğdî", *DİA*, İstanbul, 2009, 37. Cilt, s.474.

1. en-Nütef fi'l-fetâvâ: İslam hukuku ve fetva ile ilgili kavramları içerdiği aktarılan eser fıkıh hükümlerinin soyut anlatım yöntemi ile aktarılması açısından oldukça önemlidir. Ek olarak sadece Hanefî-Sünnî mezhepleri değil bütün mezhepleri ele aldığı ifade edilen eserde verilen hükümlerin kanıtlarının açıklanmadığı belirtilmiştir.¹²⁶

2. Şerhu's-Siyeri'l-kebîr: Şeybânî'nin eserinin şerhidir.

3. Şerhu Edebi'l-Kâdî: Hassâf'ın eserinin şerhidir.

4. Fevâ'id: Suğdî'nin fetvalarının derlenip bir araya getirilmiş halidir.¹²⁷

EBÜ'L-USR EL-PEZDEVÎ

Tam adı Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî'dir. 1010 yılında Buhara yakınlarındaki Pezde'de doğmuştur. Ebü'l-Usr el-Pezdevî ile tezimizde bahsi geçen kardeşi Ebü'l-Yüsr Pezdevî zaman zaman birbirine karıştırılmıştır. Ancak kaynaklarda aktarılan bilgilere göre kardeşi ile arasında yaklaşık yirmi yaş olduğu ve fıkıh öğretimindeki üslubunun zorlayıcı olması sebebi ile Ebü'l-Usr el-Pezdevî'ye "Ebü'l-Usr" dendiği ifade edilmiştir. Önemli âlimler yetiştiren bir aileye mensup olan Ebü'l-Usr el-Pezdevî'nin ilköğrenimini ailede aldığı bilinmektedir. Ancak fıkıh ilmini tahsis ettiği hocası tezimizde de yer alan Şemsüleimme-i Halvânî'dir. Ebü'l-Usr el-Pezdevî hocası Halvânî'den fıkıh, fıkıh usulü ve hadis eğitimi almış, kelim ve tefsir alanlarında eserler yazmıştır. Bu hususta Ebü'l-Usr el-Pezdevî'nin eserlerinden ve ilk eğitimini aldığı dedesinin Maturidî'nin talebesi olmasından yola çıkarak onun Semerkant'ta Mâtürîdî kelim ve tefsir ekolünden yararlanmış olabileceği ifade edilmiştir. Bunların dışında Ebü'l-Usr el-Pezdevî'nin Buhara'da kadılık yaptığı ve Mâverâünnehir bölgesinde ilim faaliyetlerinde bulunduğu aktarılmaktadır. Pek çok talebe yetiştiren Ebü'l-Usr el-Pezdevî'nin en tanınmış öğrencileri Alâeddin es-Semerkandî, Ebü'l-Meâlî Ziyâd b. İlyâs ve Bilâd-ı Rûm (Anadolu) kadısı diye meşhur olan Ebû Saîd Abdülmecîd b. İsmâil el-Kaysî el-Herevî gibi âlimlerdir. Ebü'l-Usr el-Pezdevî'nin hayatı hakkındaki çoğu bilginin kaynağı olan ve aynı zaman da Ebü'l-Usr el-Pezdevî'nin kardeşi Ebu Yüsr'ün öğrencisi olan Necmeddin Ömer en-Nesefî, onun 1089 tarihinde Kış şehrinde vefat ettiğini aktarmıştır. Eserlerinde son derece sistematik bir yol izleyen Ebü'l-Usr el-Pezdevî'nin özellikle fıkıh usulüne dair *Usûlü'l-Pezdevî* adlı eseri hem başvuru kaynağı hem ders kitabı olarak yaygın biçimde kullanılmıştır. Bunun dışında *Şerhu'l-*

¹²⁶ en-Nahi, "Suğdî", s.475.

¹²⁷ en-Nahi, "Suğdî", s.475.

Câmi 'i's-sağır, Şerhu Ziyâdâti'z-Ziyâdât, Kitâbü'l-Mebsût li'l-Fetâvî, el-Müeyesser fi'l-keîâm, Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber adlı eserlerin de Ebü'l-Usr el-Pezdevî'ye ait olduğu aktarılmıştır. Ebü'l-Usr el-Pezdevî ayrıca mezhebin temel metinlerini ezberinden aktarabilme konusunda örnek gösterilen bir âlimdir.¹²⁸

HÂHERZÂDE

Tam adı Ebü Bekr b. Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed el-Buhârî olan ve Hâherzâde lakabıyla meşhur olan âlim hakkında çok fazla bilgi yoktur. Ancak Kadı Ebü Sâbit Muhammed b. Ahmed el-Buhârî'nin kız kardeşinin oğlu olmasından dolayı ise “Hâherzâde” lakabını almıştır. Nitekim bu durum bazı karışıklıklara yol açmıştır. Zira bizimde tezimizde bahsettiğimiz Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 1310) ve hocası Şemsüleimme el-Kerderî'nin (ö. 1244) hayatları hususunda karşımıza Hâherzâde adında bir âlim çıkmaktadır. Edindiğimiz bilgiler doğrultusunda Hâherzâde adıyla bilinen âlim Nesefî'nin hocası olan Şemsüleimme-i el-Kerderî'nin yeğenidir. Ancak bizim bu bölümde bahsettiğimiz Hâherzâde ile farklı kişilerdir. Zira Nesefî'nin hocaları arasında yer alan ve Şemsüleimme-i Kerderî'nin yeğeni olan âlim Bedreddin Muhammed b. Mahmûd el-Kerderî (ö. 1253)'dir. Bu bölümde hayatını aktarmaya çalıştığımız Hâherzâde ise 1090 yılında Buhara'da vefat etmiş olan Ebu Bekir el-Buhârî'dir. Kaldı ki nisbelerinden de farklı kişiler oldukları anlaşılrsa da eserlerinde ve kaynaklarda “Hâherzâde” lakabını kullandıkları ve öyle anıldıkları için karıştırılmışlardır. Ebu Bekir el-Buhârî'nin aktarılan bilgilere göre ilk tahsilini babası ve dayısının yanında aldığı görülmektedir. Bunun dışında Nasr el-Kagızî, Ali el-Hâzimî, Abdüllaziz el-Kantârî ve Ahmed el-İsfahânî gibi hocalardan ilim tahsis etmiştir. Kendi döneminde bölgesinin en ünlü fıkıh âlimi olan Ebu Bekir el-Buhârî'ye bu ününden ötürü “Devrin Nu'manı” (doğru sözü olan kimse) denilmiştir. Hayatının çok büyük bir kısmını Buhara'da geçiren âlim burada da vefat etmiştir.¹²⁹

Eserleri

1. Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî: Kudûrî'nin Hanefî mezhebinin İslam hukuk anlayışına göre temel konularını ele aldığı eserinin şerhidir. Kaynaklarda *Fevâ'idü'l-Kudûrî, Şerhu müşkilâti'l-Kudûrî* ve *Hallü müşkilâti'l-Kudûrî* isimler de bilindiği aktarılmıştır. Bu noktada yukarıda bahsettiğimiz bir sorun meydana gelmektedir. Aktarılan bilgilere göre bu eser önceleri Hâherzâde lakabıyla bilinen Bedreddin Muhammed b. Mahmûd el-Kerderî'ye (ö.

¹²⁸ Murteza Bedir, Ferhat Koca, “Pezdevî, Ebü'l-Usr”, *DİA*, İstanbul, 2007, 34. Cilt, s.s.264-265.

¹²⁹ Ferhat Koca, “Hâherzâde”, *DİA*, İstanbul, 1997, 15. Cilt, 135.

651/1253) atfedilmiş ancak yapılan araştırmalar sonucunda eserin Ebu Bekir el-Buhârî'ye ait olduğu anlaşılmıştır.¹³⁰

2. şerhu'l-Câmi'î'l-kebîr: şeybanî'nin *el-Câmi'î'l-kebîr* adlı eserinin şerhidir.¹³¹

SERAHSÎ

Tam adı Ebû Bekr şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî olarak aktarılmıştır. Doğum ve vefat tarihi net bir şekilde bilinmemekle birlikte ölümünün 1087'de veya 1090'da vuku bulduğu aktarılmaktadır. Nitekim hayatını kaleme alan metinler vefat tarihi için genellikle 1090-91 yılını zikreder ve kendisi de *şerhu's-Siyeri'l-kebîr* adlı eserinde hapis hayatından kurtuluşunun 1087 senesinde gerçekteştiğini ve hemen akabinde Merginân'a giderek hapisanede başlamış olduğu *şerhu's-Siyeri'l-kebîr* adlı eserinin geri kalan kısmını burada tamamladığını söyler. Serahsî aynı zamanda ikinci şemsüleimme unvanıyla tanınsa da bu unvanı taşıyan ilk kişinin tezimizde yer alan hocası Halvânî olduğu bilinmektedir. Serahsî adındaki nisbesinden anlaşılacağı üzere bugün Türkmenistan-İran sınırında bir kasaba olan Serahs'ta ya da civarında doğmuştur. Serahsî Buhara'da eğitim görmüş, orada hocası Halvânî'nin derslerini uzun yıllar takip etmiştir. Halvânî dışında ders gördüğu aktarılan hocaları ise Ebû Hafs Ömer b. Mansûr el-Bezzâz ve tezimizde de yer verdiğimiz Ebu'l-Hasan es-Suđđî'dir. Buhara'da dersler vererek hocalık yapmış olan Serahsî oldukça mühim bir âlimdir. Zira yetiştirdiği aktarılan öğrencilerinden onun ehemmiyeti anlaşılmaktadır. Öyle ki tezimizde sıkça bahsettiğimiz, Burhan ailesine mensup Abdüllaziz b. Ömer b. Maze, Kadîhan'ın dedesi Mahmûd b. Abdüllaziz el-Özcendî ve Ebu Hafs Ömer b. Habib ile Osman b. Ali el-Bikendî ve Ebu Bekir Muhammed b. İbrahim el-Hasırî Serahsî'nin talebeleri arasında sayılabilir.¹³²

Kaynaklarda Serahsî'nin neden ve kim tarafından hapse atıldığı ile ilgili bazı görüşler mevcuttur. Bazı kaynaklar onu Karahanlı Hükümdarı Hasan Han'ın tarafından üst üste konulan ağır vergilerin ödenmemesi yönündeki fetvaları sebebiyle hapsedildiğini ve 1096'da öldüğünü aktarmaktadır.¹³³ Bazı kaynaklar ise Serahsî'yi şemsül Mülk'ün hapse attırdığını ve 1088 yılına kadar on dört yıl boyunca burada kaldığını ifade etmektedir. Hapse atılmasının sebebi olarak ise bir cariyenin iddeti bitmeden hakanın komutanıyla evlenmesine hakanın izin vermesini Serahsî'nin doğru bulmaması, hakanın koyduğu ağır vergileri eleştirmesi ve bazı

¹³⁰ Koca, "Hâherzâde", s.135.

¹³¹ Koca, "Hâherzâde", s.135.

¹³² Muhammed Hamidullah, "Serahsi", *DİA*, 2009, 36. Cilt, s. 545.

¹³³ Hamidullah, "Serahsi", s. 545.

ulema tarafından zındıklıkla suçlanmasını göstermektedir.¹³⁴ Nitekim Serahsî aktarılan bilgilere göre en az on dört sene hapiste kalmış ve eserlerinin büyük bir çoğunluğunu burada kaleme almıştır. Serahsi *Şerhu's-Siyeri'l-kebîr* adlı eserinde 1087 yılında hapisten çıktığını açıkça ifade etmiştir. Kaynaklar bu hapis hayatının Serahsî'nin ilmi hayatı açısından verimli geçtiğini kaydeder. Zira aktarıldığına göre Serahsî elbette ki kendi kütüphanesinden men edilmiş bir vaziyetteydi. Fakat eserlerinin kenarlarına düştüğü dipnotlardan ve onun hayatını kaleme alan yazarlardan anlaşıldığı üzere bir kuyunun içine atıldığını derslerini bu kuyunun içinden verdiği ifade edilmiştir. Bu bilginin doğruluğu şüpheli olsa da kaynakların mutabık olduğu esas konu Serahsî'nin eserlerinin büyük bir bölümünü hapisteyken yazmış olmasıdır. Serahsî'nin hapisten çıktıktan 3 yıl sonra 1090 yılında vefat ettiği aktarılmıştır.¹³⁵ Başka bir kaynak ise 1096 yılında vefat ettiğini ifade eder.¹³⁶

Eserleri

1.Sıfatü eşrâti's-sâ'a ve makâmâti'l-kıyâme: Hocası Halvânî'nin yazdırdığı bu eserin Serahsî tarafından düzenlendiğini aktarılmıştır.¹³⁷

2. el-Mebsût: Kaynaklarda Serahsî'nin bu eseri hapisane yıllarında yazdığı veya yazdırmış olabileceği aktarılmaktadır. Şeybanî'nin *el-Asl* adlı eseri ile diğer eserlerinin özeti mahiyetindeki *el-Muhtasarü'l-kâfi* adlı eserin şerhidir. Eserin Hanefî mezhebine dair geniş içerikli bilgiler veren ilk eser olduğu ifade edilmiş, Serahsî'nin âlimler arasında bir ilk gerçekleştirerek sorgulayıcı bir tarzda en ince detayına kadar Hanefî doktrinini incelediği bildirilmiştir.¹³⁸

3. Şerhu (Nüketü) Ziyâdâti'z-ziyâdât: Hepsi Şeybânî'nin eserleri olan *ez-Ziyâdât*, *Ziyâdâti'z-ziyâdât*, *el-Câmi'u's-sağır* ve *el-Câmi'u'l-kebîr*'in şerhleridir. Serahsî'nin hapislik dönemindeyken yazdığı aktarılmıştır.¹³⁹

4. Şerhu's-Siyeri'l-kebîr: Serahsî'nin hapisane yıllarının son günlerinde kaleme aldığı aktarılan eseridir. Şeybanî'nin devletlerin genel hukukuna dair eserinin şerhini dikte ettiği

¹³⁴ Nusret Çam, "Kırgızistan'ın Özkent Şehrinde Serahsî'ye Atfedilen Mezar", *Erdem*, 2009, sayı:54, s.108.

¹³⁵ Hamidullah, "Serahsi", s.546. Çam, "Kırgızistan'ın Özkent Şehrinde Serahsî'ye Atfedilen Mezar",

¹³⁶ Çam, "Kırgızistan'ın Özkent Şehrinde Serahsî'ye Atfedilen Mezar", s.108.

¹³⁷ Hamidullah, "Serahsi", s.546.

¹³⁸ Hamidullah, "Serahsi", s.546.

¹³⁹ Hamidullah, "Serahsi", s.546.

ifade edilen Serahsî'nin eserinin son kısımlarını hapisten çıktıktan sonra tamamladığı aktarılmıştır.¹⁴⁰

5. Usûlü'l-fıkh (Usûlü's-Serahsî): Ebu Usr Pezdevî'nin *el-Usul* adlı eseri ile birlikte Hanefi fıkıh usulünde başvurulan iki temel eserden biri olduğu aktarılmıştır. Serahsî'nin bu eserini yine hapisane yıllarında kaleme aldığı ve Şeybanî'nin eserlerine yazılan şerhlerin esaslarını açıkladığı belirtilmiştir.¹⁴¹

EBÜ'L-YÜSR PEZDEVÎ

Tam adı Sadrü'l-İslâm Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî ağabeyi gibi Nesef'te doğmuştur. Ebü'l-Usr el-Pezdevî'den yaklaşık 20 yıl sonra 1030 yılında dünyaya gelen Ebü'l-Yüsr Pezdevî'nin "Ebü'l-Yüsr" olarak bilinmesinin nedeni ağabeyinin aksine eserlerinde daha anlaşılır bir üslup benimsemesinden kaynaklanmaktadır. Ebü'l-Usr el-Pezdevî gibi kendisi de ilk eğitimini ailesinden almıştır. Hanefî ve Mâtürîdî ekollerini benimseyen âlimler ailesine mensup olduğu için yaşadığı bölgedeki Hanefî âlimlerin derslerine girmiş olması muhtemeldir. Ebü'l-Yüsr Pezdevî'nin bir süre Buhara'da bulunduğu ardından Semerkant'a geçtiği oradan da Endican'a giderek orada bir filozof ile ahiret hakkında tartışmaya girdiği söylenir. Buhara'daki ikametinden sonra da Semerkant kadılıkudatlığına getirilen Ebü'l-Yüsr Pezdevî, Melik Şah ordularının şehri kuşatması sırasında orada olduğunu ifade etmiştir. Bu hadiseden sonra Buhara'ya geçip orada hocalık yapan Ebü'l-Yüsr Pezdevî'nin yaşadığı bölgede önemli bir din âlimi olarak görüldüğü ve saygınlık kazanarak ilim çevrelerince Hanefî-Mâtürîdî âlimi olarak kabul edildiği ifade edilir.¹⁴²

Kelâm ilminde yoğunlaşan Ebü'l-Yüsr Pezdevî bu alanla ilgili anlaşılması güç olan durumları sade ve anlaşılır bir dil ile açıklamayı başarmıştır. Bununla birlikte Maturidîyye'nin sistemli bir mezhep haline gelmesini sağlayarak unutulmuş literatürünün canlanıp zenginleşmesini sağlamıştır. Bu bakımdan ağabeyi Ebü'l-Usr el-Pezdevî'ye benzemektedir. Buna ek olarak Ebü'l-Yüsr Pezdevî, Mâtürîdî'ye ait olan *Kitâbü't-Tevhîd*'in bazı kısımlarının anlaşılmasının zor olduğunu ifade etse de ona saygı duyduğunu belirterek bu eleştirisinin Mâtürîdî kelamının ana meselelerine yönelik olmadığını ifade etmiştir. Zira kaynaklardan elde edilen bilgilere göre Pezdevî Mâtürîdî'nin eserlerinde kullanmadığı "ehl-i sünnet ve'l-cemaat"

¹⁴⁰ Hamidullah, "Serahsi", s.546.

¹⁴¹ Hamidullah, "Serahsi", s.547.

¹⁴² Muhammed Aruiçi, "Pezdevî, Ebü'l-Yüsr", *DİA*, İstanbul, 2007, 34. Cilt, s.266.

tabirini sıkça kullanmış ve bu tabirle Hanefî ulemasını işaret etmiştir. Buna ek olarak Ebü'l-Yüsr Pezdevî Mâtürîdî ekolün önemli âlimlerinden biri olarak kabul edilmiş ve Mâtürîdî mezhebinin kuruluşunu tamamlayan âlimlerin sonuncusu olduğu aktarılmıştır. Yetiştirdiği öğrenciler arasında Necmeddin en-Neseî, Alâeddin es-Semerkandî, Abdullah b. Muhammed el-Hulemî, kendi oğlu Ebü'l-Meali Ahmed ve Ebü'l-Usr el-Pezdevî'nin oğlu Hasan b. Ali sayılabilir. 1100 tarihinde Buhara'da vefat eden Ebü'l-Yüsr Pezdevî'nin, ilmî hayatına ve yaşadığı bölgeye bakılarak Arapça ve Farsça bildiği aktarılmıştır. Buna ek olarak ise Türklerin yurt edindiği ve çoğunlukta olduğu bir bölgede doğup büyüdüğü için Türk olduğu ve Türkçeyi çok iyi bildiği kaynaklarda aktarılan bilgiler arasındadır. Kaynaklarda Pezdevî'nin usul ve fûrûa dair birçok eser yazdığı söylenmekteyse de ona ait fazlaca kitap ismi zikredilmemektedir. Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî'nin günümüze ulaşan iki eseri *Usûlü'd-dîn* ve *Kitâb fîhi ma 'rifetü 'l-huceci 'ş-şer 'iyye'* dir.¹⁴³

BEŞİNCİ BÖLÜM

12. YÜZYIL ÂLİMLERİ

EBÜ'L-MUÎN NESEFÎ

Tam adı Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Neseî olan âlim 1047 yılında Neseî'de doğmuştur. Kaynaklarda Neseî'nin ailesinin önemli âlimlerden oldukları aktarılmış buna keza dedesiyle aynı künyeye sahip olmasından ötürü ikilinin sürekli karıştırıldığı ifade edilmiştir. Kaynaklarda babası ve dedesinin Hanefî mezhebine hizmet eden âlimlerden olduğu belirtilir. Tahsiline dair çok fazla bilgi bulunmasa da Semerkant ve Buhara'daki Hanefî ve Mâtürîdî âlimlerden dersler görmüş olması muhtemeldir. Özellikle Neseî nisbesini taşıyan âlimlerden dersler okuduğu aktarılmıştır.

¹⁴³ Aruiçi, "Pezdevî, Ebü'l-Yüsr", s.267.

Nesefî'nin hayatı hakkında fazla bilgi sahibi olmasak da kelama dair görüşleri dikkat çekicidir. Bu hususta aktarılan bilgilere göre Nesefî Louis Massignon tarafından Kerrâmiye mezhebine bağlı bir kelamcı olarak gösterilmiştir.¹⁴⁴ Ancak farklı kaynaklar bu bilginin yanlış olduğunu, zira Nesefî'nin Matûridî'ye mezhebinin en önemli kelamcısı olarak anıldığını belirtmiştir. Buna ek olarak *et-Temhid* adlı eserinde Kerrâmiye mezhebinin iman ile ilgili görüşlerini sert bir şekilde eleştirdiği, onların; “*imanın gerçekleşmesi için kalp ile tasdik edilmesi şart değildir dil ile ikrar edilmesi de yeterlidir*” görüşüne şiddetle karşı çıkarak kâfirleri Müslüman kabul ettiklerini söylemiştir.¹⁴⁵

Kaynakların mutabık kaldığı konu Nesefî'nin Matûridî'ye mezhebine bağlı bir kelamcı olduğu yönündedir. Nesefî Mâtürîdî mezhebine paralel olarak bilginin duyu yoluyla elde edildiğini ve en doğru sonuca götürdüğünü ifade etmiştir. Nesefî Mâtürîdî mezhebinin temelinde olan akıldan yola çıkarak Matûridîye mezhebine ait kelamî görüşleri sistemli bir şekilde aktarmış ve aslında bu görüşlere karşı çıkan kimselere de örnekler ile açıklamalarda bulunarak görüşlerini onlara cevap niteliğinde oluşturmuştur. Nesefî görüşleri ile şahsı münhasır bir kelamcı olarak 1115 tarihinde Buhara'da vefat etmiştir.¹⁴⁶

Eserleri

1. Tebsiratü'l-edille fî usûli'd-dîn: Kelâm alanında kaleme aldığı en geniş çaplı eseridir. Bilgi teorisi, âlemin yaratılması, Allah'ın varlığı ve sıfatları konularını ele aldığı aktarılır.¹⁴⁷

2. et-Temhîd: *Tebsiratü'l-edille*'nin bir özeti niteliğindedir.¹⁴⁸

3. Bahrü'l-keîâm: Özet bir kelâm kitabı olmakla birlikte Nesefî'nin gençlik yıllarında kaleme aldığı aktarılmıştır.¹⁴⁹

4. el-İfsâd li-hude' i ehli'l-ilhâd: Bâtıniye'nin, muhataplarını etkilemek amacıyla kullandığı yöntemleri (hiyel) eleştirdiği ve bu doğrultuda kaleme alındığı ifade edilmiştir.¹⁵⁰

5. Menâhicü'l-e'imme: Fıkıh ve usulüne dairdir.¹⁵¹

¹⁴⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “Nesefî, Ebü'l-Muîn”, *DİA*, İstanbul, 2006, 32. Cilt, s.569.

¹⁴⁵ İbrahim Bayram, “Kerramiye Mezhebinin İman Anlayışı”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyet Fakültesi Dergisi*, 2016, sayı:40, s.130.

¹⁴⁶ Yavuz, “Nesefî, Ebü'l-Muîn”, s.569.

¹⁴⁷ Yavuz, “Nesefî, Ebü'l-Muîn”, s.570.

¹⁴⁸ Yavuz, “Nesefî, Ebü'l-Muîn”, s.570.

¹⁴⁹ Yavuz, “Nesefî, Ebü'l-Muîn”, s.570.

¹⁵⁰ Yavuz, “Nesefî, Ebü'l-Muîn”, s.570.

7. **Şerhu'l-Câmi'î'l-kebîr**: Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin eserine yapılmış bir şerhtir.¹⁵²

8. **Şerhu Te'vîlâtî'l-Kur'ân**: Neseî'nin öğrencisi Alâeddin es-Semerkindî 'ye nispet edildiği ancak içeriğinin Neseî 'ye ait açıklamalardan oluştuğu ifade edilmiştir.¹⁵³

EBÛ İSHAK ES-SAFFÂR

Tam adı Ebû İshak Rüknuddîn (Rüknulislâm) İbrâhîm b. İsmâîl b. İshak ez-Zâhid es-Saffâr el-Ensârî el-Buhârî olan ve genellikle Saffâr ve Zâhid Saffâr şeklinde bilinen âlim 1068 yılında Buhara'da doğmuştur. Hanefî ulemasının soylu ailelerinden birine mensup olan âlimin dedesinden yaptığı atıflardan hareketle Hanefî-Mâtürîdî âlimi olduğu yorumu yapılmaktadır. İlk eğitimi babasından alan Saffâr, Ebû Hafs Ömer b. Mansûr el-Bezzâz, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-Mervezî, Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Mansûr es-Seyyârî ve Ebû Muhammed Abdülazîz b. Müstakar el-Kermînî gibi âlimlerden ilim tahsis etmiştir. Hayatı hakkında fazla bilgiye sahip olmadığımız Saffâr'ın Sultan Sencer ile bir dönem anlaşmazlığa düştüğü ve bu nedenle Merv'de kalmak zorunda olduğu aktarılmıştır. Ancak sonra döndüğü bilinen Buhara'da 1139 yılında vefat etmiştir.¹⁵⁴

Kaynaklarda birçok öğrenci yetiştirdiği aktarılan Saffâr'ın bilinen en meşhur öğrencisi Kadîhan ve Buhara'da cuma imamlığı yaptığı aktarılan oğlu Hammâd'dır. Saffâr Allah'a yakın olmak amacıyla kaçındığı hususlara dikkat etmesiyle tanınmış, fıkıh alanında yetkin olsa da kelam ilmindeki yetkinliğiyle ün yapmış bir âlimdir. Zira *Telhisü'l-edille* adlı eseri bunun kanıtı niteliğindedir. Bu hususta kelam ilmiyle ilgili bazı görüşleri şu şekilde özetlenebilir. Ona göre kelam alanıyla meşgul olmak ve bu konuda bilgi üretmek, aktarmak peygamberlere vâris olmak demektir. İnsanların iman etmekle yükümlü kılınması için Allah'ın varlığına dair bilgilerin gerekli olmadığını bu bilgilerin teorik olduğunu ifade eder ve aklın “nûrânî bir cevher” olduğundan bahseder. Bu nedenle de peygamberler gönderilmeseydi bile insanın iman etmekle yükümlü olacağını, akıl yürüterek Allah'ın varlığının bilgisine ulaşabileceğini ifade eder. Bu hususta Saffâr ilâhî mesajları iletmekle görevli (rusûl) meleklerin peygamber olmayan insanlardan üstün olduğunu söyleyen Mâtürîdî 'nin görüşüne katıldığını belirtir. Bunlara ek olarak Saffâr, Ebû Hanîfe'yi Ehl-i Sünnet'in kurucusu olarak

¹⁵¹ Yavuz, “Neseî, Ebû'l-Muîn”, s.570.

¹⁵² Yavuz, “Neseî, Ebû'l-Muîn”, s.570.

¹⁵³ Yavuz, “Neseî, Ebû'l-Muîn”, s.570.

¹⁵⁴ İlyas Üzüm, “Saffâr, Ebû İshak”, *DİA*, İstanbul, 2008, 35. Cilt, s.462.

kabul eder ve eserinde daha çok onun görüşlerine yer verir. Ebu Hafs el-Kebir'in oğlu olan Ebû Hafs es-Sagîr'in zamanımıza ulaşmayan *er-Red 'alâ ehli'l-ehvâ'* adlı eserinden nakillerde bulunduğu için Saffâr'ın kelâm tarihi açısından önemli bir yere sahip olduğu kabul edilir. Ayrıca Ebû Hanîfe'ye dair pek çok rivayeti nakletmesiyle de dikkat çeker.¹⁵⁵

Eserleri

1. Telhîsü'l-edille li-kavâ'idî't-tevhîd: Saffâr kelâm ilmiyle alakalı bütün hususları detaylı bir şekilde ele aldığı eserinde Hanefî mezhebinin görüşlerini Maturidîyye'nin daha çok benimsediğini belli etmiştir. Bunun dışında eserde alfabetik bir şekilde Esmâ-i Hüsna'nın yer aldığı belirtilmiştir.¹⁵⁶

2. el-İbâne: Peygamberlik ve tebliğleri hakkında bilgiler içeren bir eserdir.¹⁵⁷

YÛSUF el-HEMEDÂNÎ

Hemedânî 1048 veya 1049 yılında Hemedân bölgesinin Bûzencird kasabasında doğmuştur.¹⁵⁸ Köprülü, Hemedânî'nin nisbesini *Ebu Ya'kub Yûsuf b. Eyyûb ibn Yûsuf b. al-Hasan b. Vehre* şeklinde aktarmış ve bu bilgiyi Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-büldân* adlı eserinden aldığını ancak sondaki "Vehre" nisbesinin anlamının bilinmediğini ifade etmiştir.¹⁵⁹ Tosun'un Hemedânî'ye ait olan eseri *Rutbetü'l-hayât*'ın çevirisinin önsözünde ise *İmam Ebu Ya'kub Yûsuf ibn Eyyûb ibn Hüseyin ibn Vehre Bûzenecirdî Hemedânî* şeklinde kaydedilmiştir.¹⁶⁰

Birçok İslam âlimi gibi Hemedânî de Bağdat ve İsfahan gibi önemli merkezlerde ilim tahsil etmeye başlamıştır.¹⁶¹ 1067-68 tarihlerinden sonra Bağdat'a gitmiş ve orada Şafî fakihî şeyh Ebû İshak eş-Şîrâzî'ye intisap ederek usûl-i fıkıh ilmini öğrenmeye başlamıştır.¹⁶² Şîrâzî dışında Ebû Ca'fer Müslime, Abdüssamed b. Me'mûn, İbnü'l-Mühtedî-Billâh, Hatîb el-Bağdâdî, İbn Hezârmerd ve Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed İbnü'n-Nakkûr gibi âlimlerden de dersler okumuştur.¹⁶³ Ardından İsfahan ve Semerkant'a giderek dönemin ünlü

¹⁵⁵ Üzüm, "Saffâr, Ebû İshak", s.462.

¹⁵⁶ Üzüm, "Saffâr, Ebû İshak", s.463.

¹⁵⁷ Üzüm, "Saffâr, Ebû İshak", s.463.

¹⁵⁸ Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976, s.65.

¹⁵⁹ Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, s.65.

¹⁶⁰ Hâce Yûsuf-i Hemedânî, *Rutbetü'l-hayât*, çev. Necdet Tosun, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998, s.11.

¹⁶¹ Muhyî Gülşenî, *Reşehât-ı Muhyî*, Hzl. Mustafa Koç, Eyüp Tanrıverdi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2014, s.126.

¹⁶² Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, s.66.

¹⁶³ Necdet Tosun, "Yûsuf el-Hemedânî", *DİA*, İstanbul, 2013, 44. Cilt, s.13.

muhaddislerinden hadis öğrenmiştir.¹⁶⁴ İsfahan'da Hamd b. Velkîz'den, Buhara'da Ebü'l-Hattâb Muhammed b. İbrâhim et-Taberî'den ve Semerkant'ta Ahmed b. Muhammed b. Fazl el-Fârsî'den ders alıp hadis dinlemiştir.¹⁶⁵ Hemedânî şer'i ilimlerdeki hâkimiyeti yeterli seviyeye ulaştınca tasavvufa yönelmiştir.¹⁶⁶ Bazı kaynaklarda ise fıkıh ve kelâm tartışmalarından sıkıldığı için tasavvufa yöneldiği ifade edilmiştir. Söz konusu bu yönelişte hocası Şîrâzî'nin de etkili olduğu aktarılmıştır.¹⁶⁷ Nitekim kaynakların mutabık olduğu konu ise tasavvuf terbiyesini Abdullah-ı Cüveynî ve Hasan-ı Endâkî'den almış olmasıdır.¹⁶⁸ Bu bilgiye ek olarak Köprülü Şeyh Ebû Alî Farmedî'nin adını zikrederek Hemedânî'nin ondan el aldığı kaydetmiştir.¹⁶⁹

Yûsuf el-Hemedânî tasavvuf eğitiminin ardından Merv'de "Horasan Kâbesi" adıyla bilinen bir tekke açmış ve burada sûfilerin yanı sıra alimler de yetiştirmiştir. Nakşibendi müellifleri Hz. Ebu Bekir ile başlattıkları Nakşibendi silsilesini belli dönemlere ayırmışlar ve buna göre Bayezid-i Bistamî'ye kadar olan döneme *Bekriyye*, Yusuf el-Hemedânî'ye kadar olan döneme *Tayfuriyye*, Hemedânî'den Bahaeddin Nakşibendi'ye kadar olan döneme de *Hâcegân* tarikatı demişlerdir. Bu durumda Yusuf el-Hemedânî Hâcegân silsilesinin kurucusu ve ilk "hâce" lakabını taşıyan kişi olarak kabul edilmektedir.¹⁷⁰ Ancak Yusuf el-Hemedânî bu tekkede uzun süreli olarak kalmamış ve sürekli olarak birçok kente ziyaretlerde bulunmuştur. Nitekim 1112 yılında "büyük vaiz ve sûfi" unvanlarıyla zamanında eğitim aldığı Bağdat'a giderek Nizamiye Medresesinde vaazlar vermiştir.¹⁷¹ Köprülü aynı bilgiyi aktarır fakat Hemedânî'nin Bağdat'a geldiği tarih olarak 1121-1122 yıllarını kaydeder.¹⁷² Buna ek olarak Köprülü, Hemedânî'nin uzun yıllar Buhara'da kaldığını ve bir ara Kûh-i zer¹⁷³'de bulunduğunu, Ahmet Yesevî'nin de Buhara'da veyahut Semerkant'ta hocaya intisap ettiğini aktarır.¹⁷⁴ Neticede uzun yıllar Bağdat'ta kalsa da hayatının son yıllarını Merv ve Herat ekseninde tamamlayan Hemedânî, 1140 yılında Herat'tan Merv'e dönerken Bağşu yakınlarındaki Bamein'de vefat etmiş buraya defnedilmiştir. Ancak bir süre sonra İbnü'n-

¹⁶⁴ Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, s.66.

¹⁶⁵ Tosun, "Yûsuf el-Hemedânî", s.13.

¹⁶⁶ Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, s.66.

¹⁶⁷ Tosun, "Yûsuf el-Hemedânî", s.13.

¹⁶⁸ Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, s.66; Gülşenî, *Reşehât-ı Muhyî*, s.126; Tosun, "Yûsuf el-Hemedânî", s.13.

¹⁶⁹ Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, s.66.

¹⁷⁰ Hamit Algar, "Hâcegân", *DİA*, İstanbul, 1996, 14. Cilt, s.431.

¹⁷¹ Tosun, "Yûsuf el-Hemedânî", s.13.

¹⁷² Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, s.67.

¹⁷³ " کوه کوه: Dağ . زر سر: طلا = Altın , Altındağ anlamına gelen Farsça kelime." İbrahim Olgun-Cemşit Draşan, *Farsça-Türkçe Sözlük*, 2. Baskı, Ankara, 1984, Elhan Kitabevi, s.183, s.287.

¹⁷⁴ Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, s.66.

Neccâr adlı bir müridi Hemedânî'nin kabrini Merv'e nakletmiştir. Mezarı bugün Türkmenistan sınırları içinde Merv yakınlarındaki Bayramali denilen yerde olup Hâce Yûsuf adıyla bilinen bir ziyaretgâhtır. Yûsuf el-Hemedânî birçok mürid yetiştirmiştir. Meşhur şair Senâî, Radyüddin Ali Lala'nın babası Şeyh Saîd Lala ve Ebû Sâlih Abdullah et-Tabakî er-Rûmî onun önde gelen müridleri arasında sayılır.¹⁷⁵ Kendisinden sonra atadığı dört halife ise Hâce Abdullah-ı Berakî, Hasan-ı Endâkî, tezimizde yer alan Ahmed Yesevî ve Abdülhâlik-ı Gucdüvânî'dir.¹⁷⁶

Dinî emirlere son derece bağlı olan Yûsuf el-Hemedânî sahv¹⁷⁷ ve temkini esas alan bir tasavvuf anlayışına sahipti. Keramete ve keramet göstermeye iltifat etmez, sekr¹⁷⁸ ve vecd¹⁷⁹'in etkisiyle ortaya çıkan abartılı davranışları hoş karşılamazdı. Köprülü Abdülhâlik Gucdüvânî'nin eseri olan *Makamat*'ta Hemedânî'nin hâfi zikir yöntemini kullandığını ifade etmiş ancak *Reşehât*'a bu bilginin tam tersinin kaydedildiğini belirtmiştir.¹⁸⁰ Nitekim *Reşehât* Hemedânî'nin cehri zikir yöntemini kullandığını aktarır.¹⁸¹ Bu bilgilere ek olarak Ferîdüddin Attâr *Tezkiretü'l-Evliyâ* adlı eserinin önsözünde eserini kaleme almasının nedenlerini aktarırken Hemedânî'nin de adını zikretmiştir. Bu hususta Hemedânî'ye; “*Bu zaman geçer, gerçek şeyhler ahiret âlemine göçünce biz ne yapalım*” diye sorulmuş, Hemedânî de; “*Her gün onların sözlerinden sekiz varak okuyunuz*” diye cevap vermiştir. Attar bu bilgiyi aynen aktararak Hemedânî'nin bu sözlerini kendine farz bilmiş, evliyaların hayatları hakkındaki eseri *Tezkiretü'l-Evliyâ*'yı kaleme almıştır.¹⁸² Köprülü Hemedânî'nin dünya işlerine önem vermeyen, devlet yöneticilerinin huzuruna gitmeyen kimseden bir şey kabul etmeyen bir kimse olduğunu ifade etmiştir. Türkçe bilmediğini ancak Türk ve Tacik bütün köylülere İslam dinini anlatmaya çalıştığını, irşad faaliyetlerini hiç bırakmadığını aktarır.¹⁸³ Sünnî âlimlerin ve mutasavvıflarında desteklediğini bildiğimiz Yûsuf el-Hemedânî Sultan Sencer tarafından da

¹⁷⁵ Tosun, “Yûsuf el-Hemedânî”, s.13.

¹⁷⁶ Gülşenî, *Reşehât-ı Muhyî*, s.126.

¹⁷⁷“Uykudan uyanmak, bulutsuz gün anlamlarında Arapça bir kelime. Cürcânî sahv'ı, kulun, yitirdiği hislerini tekrar kazanması şeklinde tanımlar.” Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yayınları, İstanbul 2005, s. 289.

¹⁷⁸“Sâlikin, kendisine gelen ilhamın etkisiyle yaşadığı mânevî sarhoşluk anlamında bir tasavvuf terimi. Zıddı, ayıklığı ifade eden sahv hâlidir.” Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 296.

¹⁷⁹“Arapça, bulmak anlamındadır. Sâlikin zorlaması, istemesi olmadan kalbe gelen hâle vecd denir. Hakk'ın sırrına muttali olduğu zaman, ruhun ulaştığı huşûya denir.” Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 361.

¹⁸⁰ Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, s.69.

¹⁸¹ Fahrreddin Safî, *Reşehât-ı Aynü'l-hayât*, sad. Necip Fazıl Kısakürek, Özyayın Matbaası, 1971, s.11; Gülşenî, *Reşehât-ı Muhyî*, s.141.

¹⁸² Ferîdüddin Attar, *Tezkiretü'l-Evliya*, haz. Süleyman Uludağ, İlim ve Kültür Yayınları, Bursa,1984, s.48.

¹⁸³ Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, s.69.

destek görmekteydi. Sultan Sencer'in Hemedânî'nin tekkesine gönderdiği 50.000 dinar bunun kanıtı sayılmaktadır.¹⁸⁴

Eserleri

1. Rutbetü'l-hayât: Hemedânî *Rutbetü'l-hayât* adlı eserinde sade ve akıcı bir dil kullanırken konularını başka bir kaynaktan almadığı için orijinal deyimlere ve yeniliklere yer vermiştir. İnsan hayatını ve bu hayatın farklı derecelerini soru-cevap şeklinde aktarmıştır. Hayatı üç dereceye; İslam ile yaşamak, imân ile yaşamak ve ihsân ile yaşamak şeklinde ayırmış ve ihsân ile yaşamanın en üstün mertebe olduğunu aktarmıştır. Hemedânî'nin delil ve tartışma ehli olduğu, bu hususta eserinde bu noktalara dikkat ettiği aktarılmıştır.¹⁸⁵

2. Kitâb-ı Keşf: Câmî'nin *Nefehâtü'l-üns*'ünde anılan bu eserde müellifin günah ve tövbe konusundaki görüşleri Şemseddin Muhammed-i Deylemî tarafından *Risâle-i İsfahân*'da eleştirilmiş, Sümeiremî de ona karşı *Redd-i Risâle-i İsfahân*'ı kaleme almıştır.¹⁸⁶

3. Safâvetü't-tevhîd li-tasfiyeti'l-mürîd: “Sûfî mahlûk değildir” sözünün açıklamasını, sabır, sâlikin kalp temizliğine ulaşmasının yolları ve fenâ ba'de'l-fenâ gibi konuları içerdiği ifade edilen eser Celîl-i Misgernejâd tarafından yayımlanmıştır.¹⁸⁷

Ek olarak Hemedânî'nin ahlâkını ve sözlerini içeren *Makâmât-ı Yûsuf-i Hemedânî* adlı bir risâle Hemedânî'nin halifelerinden biri olduğu bilinen Abdülhâlik-i Gucdüvânî'ye nisbet edilmektedir.¹⁸⁸ Bunların dışında Hemedânî'ye ait üç *Risâle*'den daha bahsedilir.

1. Risâle (der Âdâb-ı Tarîkat): Farsça olduğu ifade edilen eser tarikat adabına dair bilgiler içerir. Tercümesi *Rutbetü'l-hayât* eserinin içinde yer almaktadır.¹⁸⁹

2. Risâle (fî enne'l-kevne musahharun li'l-insân): Arapçadır. Kâinatın insanın emrine ve hizmetine verildiğine dair bilgiler içerir. Tercümesi *Rutbetü'l-hayât* eserinin içinde yer almaktadır.¹⁹⁰

¹⁸⁴ Tosun, “Yûsuf el-Hemedânî”, s.13.

¹⁸⁵ Hemedânî, *Rutbetü'l-hayât*, s.21.

¹⁸⁶ Tosun, “Yûsuf el-Hemedânî”, s.13.; Hemedânî, *Rutbetü'l-hayât*, s.18.

¹⁸⁷ Tosun, “Yûsuf el-Hemedânî”, s.13.

¹⁸⁸ Tosun, “Yûsuf el-Hemedânî”, s.13.

¹⁸⁹ Hemedânî, *Rutbetü'l-hayât*, s.19.

¹⁹⁰ Tosun, “Yûsuf el-Hemedânî”, s.13.; Hemedânî, *Rutbetü'l-hayât*, s.19.

3. Risâle: Tasavvufî bir risâledir. İsimsiz olduğu ve nasihat türünde bir eser olduğu aktarılmıştır. Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde bulunan eserin Celî-i Misgernejâd tarafından neşredildiği ifade edilmiştir.¹⁹¹

SADRÜŞŞEHÎD

Tam adı Ebû Hafs (Ebû Muhammed) Hüsâmuddîn es-Sadrüşşehîd Ömer b. Abdilaziz b. Ömer b. Abdilaziz Mâze olan Sadrüşşehîd, 1090 yılında Merv'de doğmuştur.¹⁹² Tezimizde yer alan Burhâneddin el-Buhârî'nin ailesi hakkında aktardığımız bilgiler Sadrüşşehîd için de geçerlidir. Zira Sadrüşşehîd Burhâneddin el-Buhârî'nin amcasıdır. Bu nedenle Burhâneddin el-Buhârî'nin biyografisinde bahsi geçen *Al-i Burhan* lakabı ve *Sadr* unvanı bu bölümde tekrar aktarılmayacaktır. Ancak ek olarak Burhan ailesinin Buhara'da nüfuzunu nasıl kaybettiğine kısaca değinilecektir.

Sadrüşşehîd'in babası Abdüllaziz (Burhâneddin el-Buhârî'nin dedesi) Sultan Sencer tarafından Buhara'ya tayin edilip ilk sadr unvanını alan kimse olduğunda Sadrüşşehîd'in 12 yaşında olduğu aktarılmıştır. Eğitimi ile babasının bizzat ilgilendiğini bildiğimiz Sadrüşşehîd kendi zamanının tanınan âlimleri ile münazaradan çekinmezdi. Bu alanda üstün başarılar sergileyerek fıkıh alanındaki bilgisiyle de devrin hükümdarlarının saygısını ve sevgisini kazanmıştı. Öyle ki hükümdarlara telkinlerde bulunduğu, hükümdarların da onun fikirlerine önem verdikleri aktarılmıştır.¹⁹³ Kaynaklar onun, döneminin gerektirdiği gibi çok yönlü bir zât olmasının yanında Hanefî mezhebine yapmış olduğu katkılarından dolayı âlim ve fakih kimliği ile ön plana çıktığını aktarır. Yetiştirdiği birçok talebe arasında kardeşinin oğlu Burhâneddin el-Buhârî, onun oğlu Tahir b. Muhammed (Mahmud), Radiyuddin es-Serahsî ve *el-Hidaye* yazarı Burhâneddin el-Merginanî (ö. 1197) gibi isimler yer almaktadır.¹⁹⁴

Sadrüşşehîd'in hayatı hakkında bilgilerimiz sınırlı olmakla birlikte hemen hemen bütün kaynaklar onun 1141 yılında Katvan Savaşı'nda şehit olduğu konusunda hemfikirdir.¹⁹⁵ Kaynaklarda aktarılan bilgilere göre Sultan Sencer'in savaşı kaybetmesi üzerine putperest olduğu bilinen Karahıtaylar ivedi bir şekilde Mâverâünnehir bölgesinin birçok şehrini ele geçirdi. Bu şehirlerden biri olan Buhara'da ise Sadr Hüsâmeddin Ömer b. Abdülazîz,

¹⁹¹ Tosun, "Yûsuf el-Hemedânî", s.13.; Hemedânî, *Rutbetü'l-hayât*, s.19.

¹⁹² Abdulnasır Hakimi, "Es-Sadrüşşehîd'in Hayatı Ve Eserleriyle İlgili Tespit Edilen Hatalı Bilgiler", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2019, sayı: 34, s.390.

¹⁹³ Hakimi, "Es-Sadrüşşehîd'in Hayatı Ve Eserleriyle İlgili Tespit Edilen Hatalı Bilgiler", s.390.

¹⁹⁴ Ahmet Özel, "Sadrüşşehîd", *DİA*, İstanbul, 2008, 35. Cilt, s.426.

¹⁹⁵ Hakimi, "Es-Sadrüşşehîd'in Hayatı Ve Eserleriyle İlgili Tespit Edilen Hatalı Bilgiler", s.392; Özel, "Sadrüşşehîd", s.426.

Karahıtaylara direniş gösterse de şehit edilerek öldürüldü. Nitekim bu hadisenin ardından şehrin yönetimi Alp Tegin adlı bir valiye devredildi.¹⁹⁶ Valinin danışmanlığı görevine ise Sadrüşşehîd'in kardeşi ve Burhâneddin el-Buhârî'nin babası olan Sadrüşşehîd Tâceddin Ahmed getirildi.¹⁹⁷ Karahıtaylar tarafından itibar gören Burhan ailesi eskisi kadar olmasa da şehirdeki varlıklarını hissettirmeye devam ettiler ve yönetim silsilesi Taceddin Ahmed'den yeğenine, ondan da Burhaneddin el-Buhari'ye geçti. 1182'de Buhara Harizmşahların hâkimiyeti altına girdi. Ardından 1207 yılında Buhara'da bir Şii ayaklanması çıkınca Burhan ailesi Karahıtaylara sığındı ve 1207'den 1220'deki Moğol İstilasına kadar şehirdeki güçlerini yavaş yavaş kaybetmeye başladılar.¹⁹⁸1220 yılı sonrası Buhara için tarihi olayların başlangıcı olmuştur. Zira hem Moğol istilası hem de Buhara'nın köyünde çıkan bir isyan şehrin yönetim dinamiklerini kökünden değiştirmiştir. Nitekim 1238 yılında Buhara'nın Tarab köyündeki bir esnaf, hem Moğollara hem de Buhara'nın ileri gelenlerine -ki burada kastedilen Burhan ailesidir- karşı bir ayaklanma çıkartmış ve hızla destekçi kazanmıştır. Destekleyenlerden biri de Şemseddin Mahmûd b. Ahmed Mahbubî'dir. Ayaklanmanın sonucunda Burhan ailesinin şehirdeki yönetimine son verilmiş, ilki onlara verilmiş olan ve yaklaşık 140 sene boyunca nesilden nesile aktararak kullandıkları *Sadr* unvanı Hanefî fıkıh âlimi Şemseddin Mahbubî'ye devredilmiştir. Böylece Buhara şehrinin yönetici ailesi tezimizde de yer verdiğimiz önemli ilmi çalışmaları olan Sadrüşşeria el-evvel'in oğlu Tâcüşşeria ve Tâcüşşeria'nın torunu Sadrüşşeria-es-Sânî'nin mensup olduğu Mahbubî ailesine intikal etmiştir.¹⁹⁹

Eserleri

- 1. Şerhu Edebi'l-kâdî:** Hanefî âlimlerinden olan Hassâf'ın (ö. 875) *Edebü'l-kadı* adlı muhakeme hukuku alanında bilinen ilk eserinin şerhi olduğu aktarılmıştır.²⁰⁰
- 2. Şerhu Kitâbi'n-Nafakât:** Yine Hassâf'a ait eserin bir başka şerhidir.²⁰¹
- 3. el-Câmi' u's-sağîr:** Şeybanî'nin aynı adlı eseri ile karıştırılmaması gerektiği, Sadrüşşehîd'in bu eserinin adı *Câmi' u's-Sadri's-şehîd* olduğu ifade edilmiş ancak nüshalarının günümüze ulaşmadığı belirtilmiştir.²⁰²

¹⁹⁶ Ahmet Taşağıl, "Karahıtaylar", *DİA*, İstanbul, 2001, 24. Cilt, 415.

¹⁹⁷ Ali Öngül, "Burhan Ailesi", *DİA*, İstanbul, 1992, 6. Cilt, s.431.

¹⁹⁸ Şeşen, "Buhara", s.365.

¹⁹⁹ Öngül, "Burhan Ailesi", s.431.

²⁰⁰ Özel, "Sadrüşşehîd", s.427.

²⁰¹ Özel, "Sadrüşşehîd", s.427.

²⁰² Özel, "Sadrüşşehîd", s.427.

4. Şerhu'l-Câmi 'i's-sağîr: Şeybanî'nin Hanefî öğretinin temellerini aktardığı ilk eseri olan *el-Cami 'u's-sağîr*'in şerhi olduğu ifade edilmiştir.²⁰³

5. Şerhu'l-Câmi 'i'l-kebîr: Yine Şeybânî'nin Hanefî fıkhnın ilk kaynaklarından olan *Cami 'u's-sağîr*'in bir başka şerhidir.²⁰⁴

6. 'Umdetü'l-müftî ve'l-müsteffî: Sadrüşşehîd'in bu eserini klasik fıkıh usulüne uygun şekilde oluşturduğu ifade edilmiştir. Fetva kitabı niteliğindeki bu eserin bilinen diğer adının *Umdetü'l-fetava* olduğu aktarılmıştır.²⁰⁵

7. el-Fetâva'l-kübâ: Sadrüşşehîd'in kendinden önce yazılan ve fetva niteliği bulunan eserleri birleştirerek oluşturduğu eseridir. Cemeladdin Konevî'nin ise eseri daha sade bir dille kısaltarak *Münhetab mine'l-Fetava'l-kübâ* adıyla tekrar kaleme aldığı aktarılmıştır. Sadrüşşehîd'in *el-Vakî'at*, *Usulü'l-fikh* ve *el-Mebcut* gibi başka eserlerinin olduğu, bunlara ek olarak çeşitli mecmuaların içinde yer alan birkaç risalesi olduğu da aktarılmıştır.²⁰⁶

EDİB SÂBİR-İ TİRMİZÎ

Devletşah'ın şairlerin meliki ve âlim olarak nitelendirdiği Edip Sâbir Tirmizî'nin tam adı Şihâbüddîn b. İsmâîl Tirmizî'dir. İslam Ansiklopedisi'ndeki künyesinin altında "İranlı Şair"²⁰⁷ olarak tanıtılsa da Devletşah aslen Buharalı olduğunu, Tirmiz'den Merv'e geldiğini ancak eğitimini de Buhara'da alarak orada yetiştiğini aktarır.²⁰⁸ Bu hususta bölgenin bahsi geçen dönem ile günümüzde farklı tanımlanmalarının olması önemli bir etkidir. Hocasının büyüklerin en ulusu olarak anılan Ebû Câfer Ali b. Hüseyin Kudâme-i Musevî olduğu, Sultan Sencer ile bu âlimin arasının çok iyi olduğu ifade edilir. Ek olarak Sultan Sencer ve devlet adamları nezdinde de itibar gören Edip Sâbir 'in Sultan Sencer'in emri ile Harezm'de bulunan Atsız'a elçi olarak gönderildiği aktarılmıştır. Ancak bir müddet sonra Sâbir, Atsız'ın Sultan Sencer'e suikast kurduğunu öğrenince suikastçıların resimlerini bir kâğıda çizip Sultan Sencer'e ulaştırmış, bu sayede Sultan Sencer suikasttan kurtulmuştur. Nitekim verilen bilgilere göre ise Edip Sâbir 'in bu yaptığını öğrenen Atsız, şairi elleri kolları bağlı bir şekilde Ceyhun nehrinde 1143-44 yılında boğdurtmuştur. Edip Sabit'in çağdaşlarına göre daha duygu

²⁰³ Özel, "Sadrüşşehîd", s.427.

²⁰⁴ Özel, "Sadrüşşehîd", s.427.

²⁰⁵ Özel, "Sadrüşşehîd", s.427.

²⁰⁶ Özel, "Sadrüşşehîd", s.427.

²⁰⁷ Mürsel Öztürk, "Edip Sâbir", *DİA*, İstanbul, 1994, 10. Cilt, s.425.

²⁰⁸ Devletşah, *Tezkiretü 'ş-Şuâra/Şair Tezkireleri*, s.145.

yüklü ve insan tabiatına uygun şiirler yazdığı ifade edilmiştir. Öyle ki Enverî Edip Sâbir için “tam bir şair” ifadelerini kullanmıştır.²⁰⁹ Bunun dışında yine çağdaşı olan Reşid-i Vatvât²¹⁰ ile dostane ilişkiler kuran Edip Sâbir şiirlerinde aktarılan bilgilere göre aşk, şarap, eğlence, dünyevi zevkler gibi konuları işlemiş bu konuları işlerken de İslami kurallara dikkat etmediği göze çarpmıştır. Ek olarak Arapçayı şiir yazacak kadar iyi bildiği hatta bazı Arapça şiirleri düz yazı olarak Farsça ‘ya çevirdiği ifade edilmiştir.²¹¹

AM‘AK-I BUHÂRÎ

Enver’inin şairliğini övmek için “üstat-ı Sühan” olarak atfettiği, Divan edebiyatının en önemli isimlerinden olan İranlı Şair Am‘ak Buhara’da doğmuştur. Ne zaman doğduğu ile ilgili bir malumata sahip olmadığımız Am‘ak ‘ın 1045 ya da 1055 yılları arasında doğmuş olabileceği ifade edilmiştir. Nitekim bu tarihlerin doğruluğu kabul edilirse Am‘ak ‘ın Karahanlılar döneminde yaşadığını söylemek yanlış olmaz. Ek olarak kaynaklarda 1068-1080 yılları arasında tahtta oturan Karahanlı Hükümdarı Şemsülmülk Nasr b. İbrahim’e methiyeler sunduğu bilindiğine göre böyle bir yorum isabetli olacaktır. Am‘ak Buhara’da diğer İslam âlimleri gibi çok iyi bir eğitim almıştır. Sadece şair olmayan Am‘ak bu kimliği ile ön plana çıksa da matematik ve gökbilimi de öğrenerek bu alanda takdir edilen bir kimse olmuştur. Bu durum ona hükümdarların dikkatini çeken bir şöhret sağlamış ve 1068 senesinde Karahanlılar’dan Hızır Han’ın Semerkant’taki sarayına girmiştir. Bu sarayda “Emîrû’ş-Şuara” olarak kabul gören Am‘ak daha açık bir ifadeyle “Şairlerin Sultanı” gibi özel bir unvana sahip olmuştur. Lakin kaynaklarda verilen bilgilere göre aynı sarayda onunla birlikte “Seyyidü’ş-Şuarâ” unvanını sahip şair Reşidî’nin de olduğu aktarılmış ve hiç anlaşmadıkları bilgisi verilmiştir.²¹²

Kaynaklarda Am‘ak’ın Sultan Sencer’in 1129’da vefat eden kızı Mâh Melek Hatun için bir mersiye yazdığı ifade edilir. Zira bu mersiye yazması için Sultan Sencer’in, Am‘ak’ı hususi olarak davet ettiği aktarılır. Buna ek olarak Am‘ak’ın Sultan Alparslan’ı gördüğü ve ona da bir kaside yazdığı ifade edilir. Tüm bunların dışında Am‘ak’ın Karahanlı hanedan üyeleri nazarında değer verilen bir şair olduğu, saraydaki diğer şairlerden mertebe olarak üstte

²⁰⁹ Devletşah, *Tezkiretü’ş-Şuara/Şair Tezkireleri*, s.146.

²¹⁰ “Fars şairi, münşî. 1088-1094 yılları arasında Belh’te doğduğu tahmin edilmektedir. Tezkirelerde soyu Hz. Ömer’e kadar ulaştırılır. Bazı kaynaklar kısa boylu, cılız ve kel olduğu için, Devletşah ise keskin/beliğ üslûbundan dolayı “Vatvât” (yarasa, iri dağ kırlangıcı; ahmak) lakabıyla şöhret bulduğunu kaydeder.” Derya Örs, “Vatvât, Reşidüddin”, *DİA*, İstanbul, 2012, 42. Cilt, ss.573-574.

²¹¹ Öztürk, “Edip Sâbir”, s.425.

²¹² Tahsin Yazıcı, “Am‘ak-ı Buhârî”, *DİA*, İstanbul, 1989, 2. Cilt, s.555.

olduğu bildirilmiştir. Kasidelerinde tespit edildiğine göre birçok hükümdara ve devlet adamına ithafen şiirler yazmıştır. Sultan Sencer'in kız kardeşinin oğlu Rükneddin Mahmud b. Muhammed b. Süleyman buna örnek gösterilebilir. Am'ak'ın günümüze ulaşan eserleri oldukça sınırlıdır. Öyle ki 7000 beyitten oluştuğu tahmin edilen divanın sadece bazı kasideleri günümüze intikal etmiştir. Edebi alanda özellikle teşbih sanatındaki mahareti ile tanınan Am'ak son zamanlarında toplumdan uzaklaşarak inzivaya çekilmiştir. 1149 yılında ölen Am'ak-ı Buhârî'nin nerede öldüğü ise bilinmemektedir.²¹³

AHMED YESEVÎ

Yeseviyye tarikatının kurucusu ve “pîr-i Türkistan” olarak anılan mutasavvıf-şair Ahmed Yesevî'nin hayatı hakkındaki bilgiler yakın tarihte daha net hale gelmiştir. Öyle ki doğum tarihi, doğduğu yer ve hayatı hakkındaki bazı meseleler yakın tarihte yapılan çalışmalar sonucunda bazı eklemelere ve değişikliklere uğramıştır. İlk olarak doğum tarihi hakkındaki bilgileri incelemek gerekir. Köprülü, Barthold ve Eraslan'ın aktardığı ilk bilgilere göre Ahmed Yesevî'nin doğum tarihi bilinmemektedir.²¹⁴ Ancak UNESCO tarafından Ahmed Yesevî yılı olarak kabul edilen ve bu hususta 2016'da Eraslan ve Tosun tarafından gerçekleştirilen *Yesevî'nin Fakr-nâmesi ve İki Farsça Risalesi* adlı çalışmada elde edilen bilgilere göre Ahmed Yesevî yetmiş üç yıl yaşamıştır. Zira eserde yer alan “*Sultan Ahmed-i Kübrâ aydılar: Yetmiş üç yıl 'ömr kördüm, kırk yıl müsafırlıkbirle boldum, yeti yıl hac kıldım, ming mertebe hatm-i Kur'ân kıldım, yetmiş mertebe Hazret-i Resûl-i Ekrem, salla'llâhu 'aleyhi ve sellemni tüşümde kördüm.*”²¹⁵ İfadesi Ahmed Yesevî'nin yetmiş üç yıl yaşadığını açıkça ifade eder. Bu durumda vefat tarihi 1166 olarak bilindiğine göre 1093 yılı Ahmed Yesevî'nin doğduğu yıl olarak kabul edilmiştir.²¹⁶ Ek olarak eserde bahsedilen *Ahmed-i Kübrâ* ifadesi de Ahmed Yesevî için kullanılmıştır.²¹⁷

Ahmed Yesevî bugün Türkistan'da Çimkent şehri yakınlarındaki Sayram kasabasında dünyaya gelmiştir.²¹⁸ Bu konuda Barthold iki farklı bilgi aktarmıştır. İlk olarak Yasi ya da Yesi'de doğduğunu ifade etse de bazı kaynakların Sayram kasabasının adını zikrettiğini

²¹³ Yazıcı, “Am'ak-ı Buhârî”, s.555.

²¹⁴ Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, s.62; V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi –Dersleri-*, Ankara, 2004, Çağlar Yayınları, s.125; Kemal Eraslan, “Ahmed Yesevî”, *DİA*, 1989, İstanbul, 2. Cilt, s.159.

²¹⁵ Kemal Eraslan, Necdet Tosun, *Yesevî'nin Fakr-nâmesi ve İki Farsça Risalesi*, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2016, s.44

²¹⁶ Hayati Bice, *Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî*, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2016, s.55.

²¹⁷ Bice, *Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî*, s.89

²¹⁸ Bice, *Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî*, s.54.

belirterek bu konudaki görüşlerini belirtmiştir.²¹⁹ Köprülü ise Ahmed Yesevî'nin Sayram kasabasında doğduğunu kabul ederek bu bilgiyi Hazîni'nin *Cevâhirü'l-Ebrâr min Emvâci'l-Bihâr* adlı eserinde gördüğünü ki sadece burada gördüğünü belirtmiş olmasına rağmen bu bilgiyi destekleyecek birçok sebep göstererek doğru kabul etmiştir.²²⁰ Nitekim yanılmamıştır. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Ahmed Yesevî 1093 yılında Çimkent şehri yakınlarındaki Sayram kasabasında dünyaya gelmiştir.

Türklerin “Ata Yesevî”²²¹ olarak andığı ve Türkler arasında İslamiyet'in yayılmasının öncülüğünü üstlenen Ahmed Yesevî, Orta Asya İslam tarihi ve Türklerin İslamiyet'e bakışı hususunda mihenk taşı kabul edilmektedir. Aktarılan bilgilere göre Ahmed Yesevî'nin soyunun Hz. Ali'ye dayandığı ifade edilmiştir. Bu hususta elde edilen bilgilere göre onun soy şeceresinin şu şekilde olduğu; “Hz. Ali > Muhammed Hanefî > Abdul-Fettah > Abdul-Cebbar > Abdul-Kahhar > Abdur-Rahman > Kutb-ı Türkistan Hoca İshak Bâb > Harun Şeyh > Mü'min Şeyh > Musa Şeyh > İsmail Şeyh > Hasan Şeyh > Hüseyin Şeyh > Osman Şeyh > Ömer Şeyh > Muhammed Şeyh > İftihar Şeyh > Mahmud Şeyh > İlyâs Şeyh > İbrâhim Şeyh > Hazret-i Sultanü'l Ârifîn Hoca Ahmed Yesevî” aktarılmıştır. ²²² Köprülü de bu konu hakkında bilgi vermiş ancak doğruluğunun şüpheli olduğunu ifade etmiştir.²²³

Aktarılan bilgilere göre Ahmed Yesevî önce annesini kaybetmiş, altı yaşlarındayken de ilk eğitimini aldığı babası Şeyh İbrâhîm vefat etmiştir. Bu noktada annesinin vefatından sonra kendisiyle ablası olan Gevher Şehnâz'ın ilgilendiği ve onunla birlikte Yesi'ye göç ettikleri aktarılmıştır. Ayrıca Sayram'da Şehabeddin Isfıcabî'den eğitim aldığı da aktarılan bilgiler arasındadır.²²⁴ Yesi'ye neden ve nasıl gittikleri konusunda bir malumat olmasa da orada Arslan Baba'nın Ahmed Yesevî'nin hocalığını yaptığı bilinmektedir. Yaşından büyük işlerde başarılı olan ve tasavvufî olgunluğuyla dikkatleri üzerine çeken Ahmed Yesevî kısa zamanda ünlenmiştir. Bazı kaynaklarda on iki yaşına kadar Arslan Baba'nın eğitiminde bulunduğu ifade edilmiş ve bu noktada onun tasavvufî olarak olgunluğa erişmesinin Arslan Baba sayesinde olduğu aktarılmıştır.²²⁵ Köprülü ise Arslan Baba'nın henüz Ahmed Yesevî küçükken öldüğü için onun şahsi ve ilmi hayatında çok fazla etkili olmadığını ifade

²¹⁹ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi –Dersleri-*, s.125.

²²⁰ Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, s.61.

²²¹ Gülşenî, *Reşehât-ı Muhyî*, s.129.

²²² Bice, *Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî*, s.61.

²²³ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.62.

²²⁴ Bice, *Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî*, s.61.

²²⁵ Bice, *Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî*, s.63.

etmiştir.²²⁶ Nitekim Ahmed Yesevî *Divân-ı Hikmet* adlı eserinde yirmi yedi yaşındayken *Pîr*'ini bulduğunu ifade etmiştir.²²⁷ Burada bahsedilen *Pîr*'in Buhara'da intisap ettiği Yusuf el-Hemedânî olduğu tahmin edilmektedir.²²⁸ Bice *Divân-ı Hikmet'te Tasavvufî Kavramlar* adlı doktora tezinde Ahmed Yesevî'nin Hemedânî'ye intisabının Buhara'da 1124 yılında gerçekleştiği hakkında bilgiler verir.²²⁹

Ahmet Yesevî, Yusuf el-Hemedânî'nin irşad ve terbiyesi altına girerek tarikatta ki sülûk adâbını, İslâm'ın zahirî ve bätini kurallarını sistematik olarak mürşidi Yusuf Hemadânî'den öğrenmiştir.²³⁰ İslamî ilimlerde büyük yol kat eden Ahmed Yesevî, Yusuf el-Hemedânî tarafından üçüncü halefi olarak ilan edilmiştir.²³¹ Hemedânî'nin 1140 yılında vefat etmesinin ardından Buhara'da irşad postuna ilk halefi Hâce Abdullah-ı Berakî oturmuştur. Onun vefatından sonra ise sıra ikinci halife Hâce Hasan-ı Endâkî'ye geçmiştir. Bir süre sonra Hâce Hasan-ı Endâkî de vefat edince Ahmed Yesevî üçüncü halife olarak Buhara ve çevresinde irşad faaliyetlerine başlamıştır.²³² Bu irşad faaliyetlerinin tam olarak ne zaman başladığı ve daha sonra Yesi'ye döndüğünü bildiğimiz Ahmed Yesevî'nin bu görevi Hemedânî'nin dördüncü halifesi olan Abdülhâlik Gucdüvânî'ye ne zaman teslim ettiği bilinmemektedir. Ancak Bice *Divân-ı Hikmet'te Tasavvufî Kavramlar* adlı çalışmasında 1157-1158 yıllarında bu faaliyetlerin son bulduğunu ve Ahmed Yesevî'nin bu tarihlerde Yesi'ye dönmüş olabileceği bilgisinin verildiğini ifade eder.²³³

Ahmet Yesevî irşad faaliyetlerini Yeseviyye ve Nakşibendiyye'nin ortak pîri kabul edilen Yusuf el-Hemedânî'nin öğrettiği şekilde devam ettirse de bazı yenilikler eklediği aktarılır.²³⁴ Bu noktada Ahmet Yesevî İslam dinini benimsetmenin yanında bir bakıma İslam akaidinin anlaşılmasının derdindeydi. Zira Arapça ve Farsça olan tasavvufî eserleri göçebe Türklerin anlaması mümkün olmuyordu.²³⁵ Bu nedenle bozkırlarda yaşayan göçebe Türklere

²²⁶ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.64.

²²⁷ "...Ben yirmi yedi yaşta Pîr'i buldum;

Her ne gördüm perde ile sırrı örttüm,

Eşiğine yaslanarak izini öptüm;

O nedenle Hakk'a sığınıp geldim ben işte..." Hoca Ahmed Yesevî, *Divân-ı Hikmet*, edit. Mustafa Tatcı, Uluslararası Hoca Ahmed Yesevî Türk Kazak Üniversitesi Yay., Ankara 2017, s.55.

²²⁸ Bice, *Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî*, s.83.

²²⁹ Hayati Bice, "Divân-ı Hikmet'te Tasavvufî Kavramlar", (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı, Ankara, 2020, s.s. 30-31.

²³⁰ Bice, *Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî*, s.83.

²³¹ Gülşenî, *Reşehât-ı Muhyî*, s.129.

²³² Eraslan, "Ahmed Yesevî", s.160.

²³³ Bice, "Divân-ı Hikmet'te Tasavvufî Kavramlar", s.33.

²³⁴ Bice, "Divân-ı Hikmet'te Tasavvufî Kavramlar", s.33.

²³⁵ Bice, "Divân-ı Hikmet'te Tasavvufî Kavramlar", s.33.

İslam'ın esaslarını, şeriat hükümlerini, tarikatın usullerini sade ve anlaşılır bir dil ile aktaran Ahmed Yesevî bu aktarımı *Hikmet* adı verilen manzumeler ile söylüyordu. Böylece bu toplulukların gönüllerini kazanarak, Yesevî hikmetlerini ezberleyen müridleri aracılığıyla hızlı bir bilgi akışı ve geniş bir yayılım sağlıyordu. Bu bilgi akışı sayesinde en uzak Türk topluluklarına ulaşılmış oluyordu. Nitekim bu irşad faaliyetleri sayesinde Ahmed Yesevî Orta Asya Türkleri üzerinde oldukça etkili olmuş bir isim haline geldi.²³⁶ Köprülü, Barthold'un *İslam Medeniyeti Tarihi*²³⁷ adlı eserine eklemiş olduğu ilaveler kısmında Ahmed Yesevî ile ilgili daha önce aktardığı bazı bilgilerin değiştiğini ifade etmiştir.²³⁸ Buna göre Yeseviyye tarikatının yayılım gösterdiği coğrafya nedeniyle göçebe Türk kültürünün izlerini taşıdığını, bazı noktalarda bu kültürden etkilendiğini eklemiştir. Zira bu etkilenmenin kaynağı olarak Türk paganizmini işaret etmiş ve bahsi geçen dönemde İslam dinini kabul edip Müslüman olan göçebe Türklerin kendi kültürlerinden ve alışkanlıklarından Yeseviyye tarikatına bir şey katmamalarının mümkün olmadığını ifade etmiştir. Böyle bir etkileşimin olmaması durumunda ise İslam dininin göçebe Türkler arasında kolayca yayılamayacağını aktarmıştır.²³⁹ Sonuç olarak Ahmed Yesevî hikmetleriyle, dervişleriyle ve karşılıklı kültür alışverişine set çekmemesiyle Orta Asya'da İslamiyet'in benimsenmesinden daha çok öncelikli olarak anlaşılmasını sağlamıştır yorumu yapılabilir.

Ahmed Yesevî Buhara'da irşad faaliyetlerinin ardından nedeni bilinmeyen bir şekilde postu Yusuf el-Hemedânî'nin dördüncü halifesi olan Abdülhâlik Gucdüvânî'ye bırakarak Yesi'ye döndü ve irşad faaliyetlerine burada daha kuvvetli bir şekilde devam etti. Zira göçebe Türklerle etkileşimin yaşandığı süreç bu döneme denk gelmektedir.²⁴⁰ Buhara'da çok uzun kalmadığı aktarılan Ahmed Yesevî Yesi'de irşad faaliyetlerinin ardından altmış üç yaşına geldiğinde müridlerine bir çilehane hazırlatarak orada inzivaya çekildiğini eseri *Divan-ı Hikmet*'te şu dizelerle ifade etmiştir;

“Altmış üçte çağrı geldi; “Kul yere gir!

Hem cânınım, cânânınım, cânını ver,

Hû kılıcını ele alıp nefsini kır...”

²³⁶ Eraslan, “Ahmed Yesevî”, s.160.

²³⁷ V. V. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, başlangıç, izah ve düzeltmeler M. Fuad Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı yay., Ankara 1984.

²³⁸ Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s.186.

²³⁹ Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s.187.

²⁴⁰ Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s.189.

Bir ve Var'ım, Cemâlini görür müyüm?"²⁴¹ Ahmed Yesevî'nin bu davranışı aktarılan bilgilere göre altmış üç yaş toyu/halveti/Peygamber toyu olarak geçer. Buna göre altmış üç yaşına giren âlimler Peygamber yaşına geldiği için Allah'a şükreder ve etrafındakilere törenle ikramlarda bulunur. Törenin ardından ise çilehanede inzivaya çekilerek ibadet ve riyazetle meşgul olunur.²⁴² Ancak bu noktada bahsi geçen inziva sürecinin hayattan kopmak şeklinde algılanmaması doğrultusunda uyarılar yapılmaktadır. Zira Ahmed Yesevî'nin inziva döneminde olmasına rağmen müridlerinin ilim terbiyesi ise ilgilendiği bu duruma kanıt olarak aktarılmıştır.²⁴³ Yesevî'nin başlattığı bu durum aktarılan bilgilere göre Türkistan'da günümüze kadar uygulanan bir gelenek haline gelmiştir.²⁴⁴ Ahmed Yesevî'nin daha önce aktardığımız bilgiler doğrultusunda yetmiş üç yıl yaşadığı dikkate alındığında bahsi geçen çilehanede on yıl kaldığı ifade edilebilir.²⁴⁵ Yine bu doğrultuda kaynaklarda vefatı için 1166 tarihi kabul edilir. Ahmet Yesevî dergâhının bahçesine defnedilmiş ve daha sonra Emir Timur rüyasında Ahmed Yesevî'yi gördüğünü, onun kendisine zafer müjdesi verdiğini ifade ederek 1389'da Ahmed Yesevî için Yesî'de bulunan kabri üzerine bir türbe inşa ettirmiştir.²⁴⁶

Eserleri

1) Divân-ı Hikmet: Ahmed Yesevî'nin Türkçe şiirlerini içine alan ve derleme niteliğinde tanımlanan eseri birçok bakımdan önem arz eder.²⁴⁷ Tarihi açıdan yazıldığı dönemin sosyal yapısına dair önemli bilgiler içermesinin yanında edebi alanda da araştırma konusu olan eser içeriği bakımından amacına uygun şekilde dinî özelliklere sahiptir.²⁴⁸ Bu doğrultuda ilk olarak *Divân-ı Hikmet*'in ne anlama geldiğinden bahsedilmelidir. *Hikmet* Köprülü'nün aktardığına göre sadece Ahmed Yesevî'nin manzumelerine özgü bir tabir değildir. Önceden beri bu tarzdaki eserlere hikmet denildiğini ifade eder ve ona göre bu *hikmetler* Anadolu Türklerindeki *ilâhîlere* benzer.²⁴⁹ Nitekim Bice de Ahmed Yesevî'nin Buhara'dan Yesî'ye döndükten sonra Buhara'da meşhur olan hâfi zikir yerine cehri zikri tercih ettiğini, zikir toplantılarında müridlerinin *hikmetleri* koro halinde okuduğunu aktarmıştır.²⁵⁰ Ek olarak inzivaya çekildiği çilehanesinde *hikmetlerin* esas muhatabı olan Türk topluluklarına şeriat

²⁴¹ Hoca Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, s.63.

²⁴² Bice, "Divân-ı Hikmet'te Tasavvufî Kavramlar", s.36.

²⁴³ Bice, "Divân-ı Hikmet'te Tasavvufî Kavramlar", s.37.

²⁴⁴ Bice, "Divân-ı Hikmet'te Tasavvufî Kavramlar", s.37.

²⁴⁵ Eraslan, Tosun, *Yesevî'nin Fakr-nâmesi ve İki Farsça Risalesi*, s.44.

²⁴⁶ Eraslan, "Ahmed Yesevî", s.161.

²⁴⁷ Necdet Tosun, "Yesevîlik Araştırmaları için Bazı Mühim Kaynak Eserler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 15. Cilt, sayı 30, 2017, s.84.

²⁴⁸ Bice, "Divân-ı Hikmet'te Tasavvufî Kavramlar", s.51.

²⁴⁹ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.119.

²⁵⁰ Bice, *Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî*, s.144.

hükümlerini, tarikat adabını ve İslam'ın esaslarını öğretmek amacıyla şiirler söylediğini ve yanında bulunan dervişlerin bu şiirleri yazıya döktüğünü aktarır.²⁵¹ Bu doğrultuda Ahmed Yesevî'nin dilinden dökülen *hikmetler* çok iyi Arapça ve Farsça bilmesine rağmen Türkçe olmakla birlikte Türk Halk edebiyatına ait olan hece ölçüsü ile söylenmiştir.²⁵² Zira bunun nedeni oldukça açıktır. Zaten esas amacı Türklere İslamiyet'i sade ve anlaşılır bir şekilde anlatmak olan Ahmed Yesevî'nin Türk topluluklarına başka bir dilde hitap etmesi ve onların alışmış olduğu üslubun dışında bir yöntem kullanması mantıklı olmazdı. Bu hususta Köprülü bu sade ve anlaşılır olma gayesi nedeniyle Yesevî'nin *hikmetlerinin* edebi açıdan zayıf kaldığını, aslında halkı etkilemek için yazılmış olan bu şiirlerin daha coşkulu olması gerektiğini ifade etmiştir.²⁵³ Buna rağmen aynı eserinin başka bir bölümünde Divân-ı Hikmet'in bahsi geçen dönemdeki eserlerin azlığı nedeniyle çok kıymetli olduğunu ve eski Halk edebiyatının birçok unsurunu (eski milli şekiller ve eski vezinler) içinde barındırarak İslamiyet'i bu yöntemle anlatmasının Türk tasavvuf edebiyatı açısından önem arz ettiğini belirtmiştir.²⁵⁴ Ek olarak Türk tasavvuf edebiyatının en eski ürününün *Kutadgu Bilig* olduğunu ifade etmiş ancak içinde Türk milli kültürüne ait unsurlara yer vermesi nedeniyle *Divân-ı Hikmet'i* bu doğrultuda ilk en eski ve en mühim eser olarak kabul etmiştir.²⁵⁵ Bice ise *Divân-ı Hikmet'i* külliyyat olarak tanımlamış ve edebi öneminin ne derece olmasından ziyade asıl öneminin hitap ettiği Türk toplulukları üzerindeki etkisi olduğunu belirtmiştir. Bunun yanında hikmet söyleme geleneğinin Türkistan coğrafyasında hala devam ettirilen bir gelenek olduğunu aktarmıştır.²⁵⁶ Ahmed Yesevî'nin vefatından sonra bu gelenek devam ettiği için Ahmed Yesevî'ye ithaf edilen birçok *hikmet* ortaya çıkmıştır. Zira *Divân-ı Hikmet* nüshalarının içerik ve dil bakımından farklılıklar göstermesinin nedeninin bu durum olduğu aktarılmıştır. Nitekim zaman içinde aslından uzaklaştığı ifade edilen bu nüshalar ne olursa olsun temelinde Ahmed Yesevî'nin inanç ve düşüncesinin izlerini taşır.²⁵⁷

Fakrnâme: Ahmed Yesevî'ye ithaf edilen ve Çağatay Türkçesi ile yazılan *Fakrnâme* adlı eser elde edilen bilgiler doğrultusunda Yesevî'ye ait değildir.²⁵⁸ Onun müridi olan, Otrar'da tekke kurup irşad faaliyetlerini sürdüren Süfî Muhammed Dânişmend Zernûkî'nin²⁵⁹

²⁵¹ Bice, *Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî*, s.145.

²⁵² Bice, *Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî*, s.145.

²⁵³ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.147.

²⁵⁴ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.119-120.

²⁵⁵ Köprülü, *Türk Tarihinde İlk Mutasavvıflar*, s.119-120.

²⁵⁶ Bice, "Divân-ı Hikmet'te Tasavvufi Kavramlar", s.49.

²⁵⁷ Eraslan, "Ahmed Yesevî", s.161.

²⁵⁸ Eraslan, Tosun, *Yesevî'nin Fakr-nâmesi ve İki Farsça Risalesi*, s.8.

²⁵⁹ Süfî Muhammed Dânişmend, *Mir'âtü'l-kulûb*, haz. Necdet Tosun, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı Yayınları, Ankara 2020, s.9.

Mir'âtü'l-kulûb isimli eserine bakıldığında *Fakrnâme'nin* içindeki birçok cümle ve paragrafın bu eserde yer alan birçok cümle ve paragraf ile aynı olduğu tespit edilmiştir.²⁶⁰ Konu açısından ise Tosun, *Fakrnâme'nin* içindeki konuların *Divân-ı Hikmet* ve *Risâle der Makâmât-ı Erbaîn* adlı Farsça eserindeki konular ile büyük benzerlik gösterdiğini ifade eder.²⁶¹ Ancak bu konuda başka bir kaynak *Fakrnâme'nin* içerik bakımından *hikmetlerden* farklılık gösterdiğini *hikmetlerin* hem halk kitlelerine hem de sofilere yani Yesevî tarikatına girenlere hitap ettiğini, *Fakrnâme'nin* ise sadece sofilere hitap ettiğini aktarır.²⁶² Eraslan ise *Fakrnâme'nin* kendi başına bir risale olmadığını *Divân-ı Hikmet'in* önsözüne yazılan düz bir yazı olduğunu ifade eder. Nitekim bu noktada *Fakrnâme*, Ahmed Yesevî tarafından yazılmamışsa bile onun düşüncelerini büyük oranda yansıttığı için eser Ahmed Yesevî'ye ithaf edilmektedir.²⁶³

3.Risâle der-Âdâb-ı Tarîkat: Ahmed Yesevî'ye ithaf edilen iki Farsça risâleden biridir. Tosun konuları bakımından Yesevî'nin Türkçe olan *Divan-ı Hikmet* ve *Fakrname* eserlerine bu Farsça risâlenin benzediğini ifade eder.²⁶⁴ Taşkent'te yazma nüshaları bulunan eserin tarikat âdâbı ve makamları, mürid - mürşid ilişkileri, dervişlik, Allah'ı tanımak ve ilâhî aşk gibi konuları içerdiği aktarılmıştır.²⁶⁵ Ek olarak eserde sohbetin önemine vurgu yapıldığı ve nasıl olması gerektiğine dair bilgiler içerdiği ifade edilmiştir.²⁶⁶ Sayfullah Mollakanagatılı tarafından Kazak Türkçesine tercüme edilerek Farsça yazma nüshaların tıpkı basını ile birlikte yayınlanmıştır. Eser, Necdet Tosun tarafından Türkçeye çevrilip yayınlanmıştır.²⁶⁷

4.Risâle der-Makâmât-ı Erba'in: Ahmet Yesevî'ye ithaf edilen diğer Farsça risâledir. Şeriat, tarikat, marifet ve hakikatten her biri hakkında onar makam olmak üzere toplam kırk makam ve kaideyi içerdiği aktarılmıştır. Şimdilik bilinen tek nüshasının Kütahya'nın Tavşanlı ilçesinde, Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi'nde olduğu bilgisi verilmiştir.²⁶⁸ Ek olarak Ahmed Yesevî'nin *Risâle der-Makâmât-ı Erba'in* adlı eserinde sıradan bir ahlak felsefesi yerine bir eylem felsefesi ortaya koyduğu, bu makamlardan geçerek "eren" olmak için

²⁶⁰ Eraslan, "Ahmed Yesevî", s.161.

²⁶¹ Eraslan, Tosun, *Yesevî'nin Fakr-nâmesi ve İki Farsça Risalesi*, s.9.

²⁶² Osman Oral, "Ahmed Yesevî ile Emirci Sultan'ın Anadolütürk İslâm Medeniyetinin İhya ve İnşasındaki Yeri ve Önemi", *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevî Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul, 2016, 2. Cilt, s.1096.

²⁶³ Eraslan, Tosun, *Yesevî'nin Fakr-nâmesi ve İki Farsça Risalesi*, s.9.

²⁶⁴ Eraslan, Tosun, *Yesevî'nin Fakr-nâmesi ve İki Farsça Risalesi*, s.63.

²⁶⁵ Tosun, "Yesevîlik Araştırmaları için Bazı Mühim Kaynak Eserler", s.85.

²⁶⁶ Mehmet Kasım Özgen, "Hoca Ahmed Yesevî'de Hikmet ve Hikmetin Zihinde Tecessümü Meselesi", *II. Uluslararası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2018, s.266.

²⁶⁷ Tosun, "Yesevîlik Araştırmaları için Bazı Mühim Kaynak Eserler", s.85.

²⁶⁸ Eraslan, Tosun, *Yesevî'nin Fakr-nâmesi ve İki Farsça Risalesi*, s.63

kişilerin bunları nasıl yapması gerektiği hakkında yönlendirmelerde bulunduğu aktarılmıştır.²⁶⁹

SÛZENÎ

Devrinin ünlü ve önemli şairlerinden olan Sûzenî'nin tam adı Şemsüddîn Tâcû'ş-şuarâ Muhammed b. Alî Hakîm Sûzenî-yi Semerkandî'dir. Semerkant civarındaki Nesef'te doğan şairin bazı eserlerinde “Selmânî” mahlasını kullandığı aktarılmıştır. Bu durumun sebebi ise soyunun Selmân-ı Fârisî'den geldiğini ifade etmesidir. Sûzenî hicivleriyle ünlü ve bu sanatı incellemeyle gerçekleştiren bir şair olarak ilk eğitimini almak için Buhara'ya gitmiştir. Buhara'da iğnecilik sanatını öğrenen şair bu nedenle “Sûzenî” mahlasını almıştır. Babasının da şair olduğu bilinen Sûzenî, kendisinin şiire yönelmesinde babasının etkisinin olduğunu ifade etmiştir. Sûzenî, Buhara'daki eğitiminin ardından Semerkant'ta gitmiş ve hayatının büyük bir bölümünü burada geçirmiştir. Kaynaklardan aktarılan bilgilere göre Sûzenî son yıllarında müşkül bir hayat geçirmiş ve yoksulluk içindeki hayatını şiirlerine de yansıtmıştır. Doğum tarihi bilinmemekle birlikte bazı kaynaklarda “emlahu'ş-şuarâ” yani emsalsiz, benzeri olmayan şair olarak anılan Sûzenî'nin 1166-67 ya da 1173 yıllarında öldüğü aktarılmıştır.²⁷⁰

Kaynaklar Sûzenî'nin ilk himayesine girdiği devlet büyüklerinin Karahanlı Hükümdarı Arslan Han ile Kılıç Tamgaç Han olduğunu ifade eder. Buna ek olarak Buhara'da aldığı eğitimin sonucunda daha önce tezimizde de bahsettiğimiz Buhara'nın yönetiminde söz sahibi olan Burhan ailesini şiirlerinde övmüş, Sultan Sencer ile ilgili methiyeler kaleme almıştır. Kendi döneminde önemli şairler arasında sayılan Sûzenî hiciv şairi olarak tanınsa da şiir alanında özgün içerikler üretmiştir. Çağdaşı olan ve tezimizde de yer alan Am'ak-Buhari'yi, Senaî'yi, Enverî'yi, Edib Sâbir'i ve Reşidüddin Vatvat'ı eleştirmiş onları yermekten çekinmemiştir. Ancak hayatının son yıllarını zorluklar içinde geçirmesinden olsa gerek bu tavrından pişman olduğunu dile getirmiştir. Genel olarak kaside türünde eserler yazdığı bilinen şairin hükümdarları, önemli kimseleri methettiği eserlerinin dilinin güçlü, akıcı olduğu ifade edilmiştir.²⁷¹

MUHAMMED B. EBÛ BEKİR İMAMZÂDE

Tam adı Ebü'l-Mehâsin Rûknülişlâm Sedîdüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm eş-Şargi el-Buhârî olan İmamzâde 1098 senesinde Buhara civarındaki Larğ köyünde doğmuştur.

²⁶⁹ Özgen, “Hoca Ahmed Yesevî'de Hikmet ve Hikmetin Zihinde Tecessümü Meselesi”, s.268.

²⁷⁰ Nimet Yıldırım, “Sûzenî”, *DİA*, İstanbul, 2010, 38. Cilt, s.3.

²⁷¹ Yıldırım, “Sûzenî”, s.4.

Kaynaklar babasının mesleğine ithafen “İmamzâde” lakabıyla anıldığını, bunun dışında Rükneddin ve Mecdüddin gibi lakaplarla da tanındığını ifade etmiştir. İmamzâde hakkındaki bilgilerimiz bir hayli azdır. Ancak onun Ebü'l-Kâsım Ali b. Ahmed el-Kelâbâzî, Şemsüleimme Ebü'l-Fazl Bekir b. Muhammed ez-Zerencerî, Mecdüleimme Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah es-Sürhaketî, Radiyyüddin en-Nisâbüri'nin ve tezimizde de ilmî kimliğiyle ön plana çıkan Hâce Yûsuf el-Hemedânî'nin talebesi olduğu bilgisi verilmiştir. Fıkıh mezheplerinde mutabık olunamayan konularla ilgili eğitimini en-Nisâbüri'den alan İmamzâde, Hemedânî'den tasavvuf ilmini öğrenmiştir. Buhara'da vaizlik ve müftülük yaptığı bilinen İmamzâde alanlarında uzman bir kimse olarak öğrendiği ilimlerde tam hâkimiyete sahiptir. İmamzâde'nin Şir'atü'l-İslâm ilâ dâri's-selâm adlı bir eseri olduğu aktarılmıştır. Eserinin ilmihal niteliği taşımasına rağmen ibadetlerle ve fıkıh hükümleriyle ilgili konularda görüş içermediği, günlük hayat ve ilgili birçok konuda peygamberin davranışlarının örnek gösterildiği sünnetlere yer verildiği aktarılmıştır. Ek olarak İmamzâde'nin birçok şerhi ve tercümesi olduğu ifade edilmiştir. İmamzâde vefat yılı için 1177 senesi verilmiştir.²⁷²

SÂBÛNÎ

Tam adı Ebû Muhammed Nûreddin Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbüni el-Buhârî olarak aktarılmıştır. Kaynaklar mütevazı bir hayat yaşadığı için Nûreddin Sâbüni'nin hayatı hakkında fazla bilgi verilmediğini aktarmıştır. Ancak bildiğimiz kadarıyla Buhara'da doğan ve orada vefat eden Sâbüni bütün ömrünü Buhara'da geçirmiş sadece hac vazifesini yerine getirmek için Buhara'dan çıkmıştır. Bu nedenle de bazı kaynaklar kendisinden Buhârî olarak bahsetmektedir. Sâbüni adının neden verildiği bilinmemekle birlikte “sabun üreticiliği yapan kimse” anlamına geldiği ifade edilmiş ancak Nûreddin Sâbüni'nin böyle bir meslek grubunda yer aldığına dair herhangi bir kayıt kaynaklarda yer almamaktadır. Kaynaklarda Fahreddin er-Râzî'nin Sâbüni için Mâverâünnehir ve Buhara'da tanınmış bir Hanefî-Mâtürîdî âlimi olduğunu ifade ettiği aktarılmıştır. Bazı kaynaklar Şemsüleimme el-Kerderî'nin Sâbüni'nin hocası olduğunu ve Sâbüni'nin kendisinden fıkıh dersleri aldığını ifade eder. *El-Cevâhirü'l-mudiyye* adlı eser ise Şemsüleimme Muhammed el-Kerderî'nin Sâbüni'den fıkıh öğrendiğini belirterek Sâbüni'nin onun hocası olduğunu kaydeder. Burada adı geçen Şemsüleimme el-Kerderî'nin tam adı Abdülgafûr b. Lokmân b. Muhammed Şemsüleimme el-Kerderî'dir (ö. 562/1167) ve Sâbüni'nin hocasıdır. Şemsüleimme Muhammed el-Kerderî ise Muhammed b. Abdüsetfâr b. Muhammed Şemsüleimme Muhammed el-Kerderî (ö.

²⁷² Recep Cici, “İmamzâde, Muhammed b. Ebû Bekir”, *DİA*, İstanbul, 2000, 22. Cilt, s.s.210-211.

642/1244) olarak bilinir ve onun öğrencisidir. Kefevî ve Leknevî’de bu bilgileri doğrulamaktadır.²⁷³

Bunun dışında zengin bir aileden geldiği aktarılan Nûreddin Sâbûnî’nin Mâtürîdî mezhebine ciddi bir yakınlığı olduğu vurgulanmıştır. Bunun delili olarak da Fahreddin er-Râzî ile aralarında geçen tartışmalarda Mâtürîdî görüşlerin etkisi olduğu bilgisi verilmiştir. Öyle ki Fahreddin er-Râzî ve Sâbûnî’nin münazara konuları müminlerin ahirette Allah’ı görüp göremeyeceği, Allah’ın varlığının delilleri, Allah’ın yoktan var edişi, yaratılmış olanlar ve bekâ sıfatının bâkinin zâtı üzerine zâit bir mâna olup olmadığı hakkındadır. Kaynaklar Fahreddin er-Râzî’nin iyi bir tartışmacı olduğunu ve bu nedenle Sâbûnî’nin pek şanslı olmadığını kaydetmişlerdir. Var olmayanın görülebilme vasfının olup olmadığı konusu ise aktarılan bilgilere göre Şeyh Reşidüddin ile yapılan bir münazarada gündeme gelmiştir. Bu münazara Farsça’dan Arapça’ya çevrilerek Ebü’l-Berekât en-Nesefî’nin *el-İ’timâd fi’l-i’tikâd* adlı eserinde nakledilmiştir.²⁷⁴

Sâbûnî ile ilgili aktarılan en önemli husus ise ilmi hayatında Mâtürîdîliğin büyük bir yer tutması ile ilgilidir. Nitekim en karmaşık, anlaşılması en zor konuları bile açık bir dille aktarmayı ustalıklı yapabilen Sâbûnî’nin Ebu Mansur el-Mâtürîdî ve Ebu’l-Muin en-Nesefî’nin görüşlerinden etkilendiği eserlerinden anlaşılmaktadır. Zira Sâbûnî Fahreddin er-Râzî ile yaptığı münazaraların sonunda er-Râzî’ye Nesefî’nin *Tebşiratü’l’-edille* adlı eserinden daha üstün bir eserin olmadığını ifade etmesi bunun kanıtı sayılabilir. Bunlara ek olarak kelimelerden başka alanlarda eser kaleme almadığını bildiğimiz Sâbûnî’nin kitaplarının fazlaca çoğaltılması özellikle dönemin önemli âlimlerinin (Teftazanî, Beyazizâde Ahmed Efendi, Ragıp Paşa gibi.) kendisinden alıntılar yapması Sâbûnî’nin kabul gören bir âlim olduğuna işaret etmektedir. Arapça ve Farsça bilen Sâbûnî’nin Buhara’da doğup büyümesinden ötürü Türkçeyi de iyi bildiği hatta Türk asıllı olduğu yorumları yapılmaktadır. Son olarak kaynaklarda Sâbûnî’nin 1184 tarihinde Buhara’da vefat ettiği ve buraya defnedildiği aktarılmaktadır.²⁷⁵

Eserleri

1-2. el-Kifâye fi’l-hidâye ve el-Bidâye fî usûli’d-dîn: Sâbûnî ilk önce *el-Kifâye* adında oldukça hacimli bir eser kaleme almıştır. Mâtürîdîye akaitleri hakkında bilgiler içeren eserin daha anlaşılır ve öğreniminin daha kolay olması için ise bu eserini sadeleştirerek *el-Bidâye fî*

²⁷³ Muhammed Aruiçi, “Sâbûnî, Nûreddin”, *DİA*, İstanbul, 2008, 35. Cilt, s.360.

²⁷⁴ Aruiçi, “Sâbûnî, Nûreddin”, s.360.

²⁷⁵ Aruiçi, “Sâbûnî, Nûreddin”, s.360

usûli'd-dîn adlı bir eser daha meydana getirmiştir. Aslında ikinci eseri ilk eserinin kısaltmasıdır. Aktarılan bilgilere göre kaynaklar Sâbûnî'ye bu eserlerinden başka iki eser daha atfetmektedir. Bu eserlerden ilki İbn Kutluboğa tarafından Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî'ye ait olan *Usûlü'd-dîn* adlı eserine ait bir çalışma olarak tanıtılan *el-Muğnî* adlı eserdir. Eserin adının başka kaynaklarda da olmasına rağmen C.Brockelmann ve kütüphane fihristlerinde Sâbûnî'ye ait böyle bir eserin kaydının bulunmadığı ve araştırmacıların da böyle bir esere ulaşamadığı aktarılmıştır. Bu eserin Nüreddin Sâbûnî'ye atfedilmesinin sebebi ise Kureşî'nin yanlış bir tespitinin diğer kaynaklarda da devam ettirilmesinden kaynaklandığı aktarılır. Bunun dışında Sâbûnî'ye ait olduğu zikredilen diğer bir eser ise *el-Hidâye* adlı eserdir. Kâtip Çelebi bu eserin kelimeler ilmine dair bir eser olduğunu Nüreddin Sâbûnî'nin bu eseri kısaltarak *el-Bidâye* adlı eserini kaleme aldığını ifade etmiş, adı geçen eseri *el-Kifâye fi'l-kelam* ve *el-Kifâye fi'l-hidâye* olarak da kaydetmiştir. Bu şekilde başlayan hata kitabın tam ismine dikkat edilmeden sürdürülmüştür.²⁷⁶

ATTÂBÎ

Tam adı Ebû Nasr (Ebü'l-Kâsım) Zeynüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Attâbî el-Buhârî olan Attâbî'nin hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmadığı aktarılmıştır. Buhara'nın Dâru Attâb (Attâbiyye) mahallesinde doğduğu aktarılmıştır. Hakkında sınırlı bilgiye sahip olduğumuz Attâbî'ye tezimizde yer vermemizin en önemli nedeni aktarılan kaynaklardaki bilgiye göre yine tezimizde yer alan Hanefî fakihlerinden Şemsüleimme el-Kerderî'nin hocası olmasıdır. Kaynaklar Şemsüleimme el-Kerderî'nin Attâbî'den *Şerhu'z-Ziyadat* adlı eseri rivayet ettiği bilgisini verir. Yaşadığı bölgedeki Hanefî âlimler içinde önemli bir yeri olduğu bilinen Attâbî'nin 1186 yılında vefat ettiği söylenir.²⁷⁷

Attâbî'ye *Câmi'u (Cevâmi'u) l-fikh* adlı bir eser ithaf edilmektedir. Eser ilk Hanefî kaynaklarını esas alarak, Ebu Hanîfe ile onun öğrencilerinin görüşlerini ve mütekaddimîn ve müteahhirîn²⁷⁸ Hanefî âlimlerinin verdiği fetvaları içermektedir. Eserin daha sonra *el-Fetâva'l-Attâbiyye* adıyla tanındığı aktarılmıştır. Bunun dışında *Şerhu'z-Ziyâdat*, *Şerhu'l-Câmi's-sağîr*, *Şerhu'l-Câmi'l-kebîr*, *Muhtasarü'l-Câmi'l-kebîr* ve *Tefsîrü'l-Kur'ân* isimli

²⁷⁶ Aruiçi, "Sâbûnî, Nüreddin", s.361.

²⁷⁷ Halit Ünal, "Attâbî, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, İstanbul, 1991, 4. Cilt, s.93.

²⁷⁸"Sözlükte "öncekiler" anlamına gelen mütekaddimîn (mütekaddimûn) ve "sonrakiler" mânasındaki müteahhirîn (müteahhirûn) kelimeleri, İslâm düşünce ve ilimler tarihinde bazı dönüşümlerin öncesini ve sonrasını belirten bir kavram çifti oluşturmakla beraber bunlarla kastedilen devirler ilim dallarına ve kullananlarına göre değişiklik arzeder." Murteza Bedir, "Mütekaddimîn ve Müteahhirîn", *DİA*, İstanbul, 2006, 32. Cilt, ss.186-188.

eserler atfedilmektedir.²⁷⁹ Ancak bu hususta *Tefsîrü'l-Kur'ân* adlı eser ile ilgili olarak İslam Ansiklopedisinin aktarmış olduğu bilginin aksi yönünde başka bir bilgiye ulaşılmıştır. Zira İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi'nin internet ortamından edindiğimiz bilgiye göre tefsirin müellifi tam olarak belirlenememiştir. Ancak Mollaibrahimoğlu eserin Ebu'l Feth Mahmud b. Muhammed b. Mahmud el-Buhari'ye ait olma ihtimalinin daha yüksek olduğunu, karışıklığın sebebinin tefsirin önsözünde geçen bir deyişten kaynaklandığı ifade etmektedir.²⁸⁰

ALTINCI BÖLÜM

13. YÜZYIL ÂLİMLERİ

BURHÂNEDDİN el-BUHÂRÎ

Tam adı Burhânüddîn (Burhânü's-Şerîa) Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Buhârî el-Merginânî olan Burhâneddin el-Buhârî, bugün Margilân diye bilinen bahsi geçen dönemde Fergana'ya bağlı bir şehir olan Merginân'da²⁸¹ dünyaya gelmiştir.²⁸² Ailesinin Buhara'nın soylu ve nüfuzlu ailelerine verilen, sadece dinî nitelikte değil siyaseten de güçlü bir yapıda olduğuna işaret ederek dinî/hukukî önderliğinde ötesinde şehrin yöneticiliğinde söz sahibi olunan bir sistem olarak tanımlanan *Sadr* unvanına sahip olduğu aktarılmıştır.²⁸³ Öngül İslam Ansiklopedisi'nde aktardığı bilgilerde ailenin *sadr* unvanını almasının nedeninin o dönem Hanefî mezhebinin ileri gelenlerinin bu unvanı kullanması olarak göstermiştir. Buna ek olarak ekonomik anlamda da zengin olduğu bilinen aile bu özelliğinin dışında *Al-i Burhan* lakabıyla da meşhur olmuştur. Bu lakabın nedeni ise aktarılan bilgilere göre ailenin soyunun Hz. Ömer'e dayanmasından kaynaklanır ve *Burhan ailesi* (Burhanoğulları) anlamına gelmektedir.²⁸⁴

Aktarılan bilgilere göre kaynaklarda Burhâneddin el-Buhârî ile aynı zamanda yaşamış birden çok Burhâneddin lakabında âlim olması ve bu âlimlerin de *el-Muhit* adıyla eser kaydetmeleri Burhâneddin el-Buhârî'nin doğum ve vefat yıllarının tespitini zorlaştırmıştır.

²⁷⁹ Ünal, "Attâbî, Ahmed b. Muhammed", s.93.

²⁸⁰ Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Yazma Tefsir Literatürü*, Damla Yayınevi, İstanbul, 2007, s.659; internet adresi: <http://isamveri.org/pdfdkm/01/DKM012219.pdf>, son erişim tarihi: 21.07.2021.

²⁸¹ Ahmet Taşağıl, "Merginân", *DİA*, Ankara, 2004, 29. Cilt, s.181.

²⁸² Mustafa Uzunpostalcı, "Burhâneddin el-Buhârî", *DİA*, İstanbul, 1992, 6.Cilt, s.436.

²⁸³ Bedir, *Buhara Hukuk Okulu: Vakıf Hukuku Bağlamında X-XII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, s.32.

²⁸⁴ Öngül, "Burhan Ailesi", s.431.

Öte yandan Burhâneddin el-Buhârî'nin oğlu Tahir b. Muhammed'in vefatının kaynaklarda 1110 olarak aktarılması Buhârî'nin bu tarihten sonra doğduğunu iddia eden kaynakların doğruluğunu şüpheye düşürmektedir. Öyle ki edinilen bilgilere göre Ömer Nasuhi Bilmen Burhâneddin el-Buhârî'nin vefatının 1149'dan sonra gerçekleştiğini ifade ederken Kâtip Çelebi 1219 yılını kaydetmiştir. Bağdatlı İsmail Paşa ve Brockelmann doğum yılını 1156, vefat ettiği yılı ise 1219 olarak aktarmıştır.²⁸⁵

Ailesinin Karahanlılar döneminde önemli bir ilim merkezi olan Buhara'nın (12 ve 13. yy) idaresi hususunda söz sahibi olduğu aktarılmıştır. Öyle ki dedesi Abdüllaziz b. Ömer, Sultan Sencer tarafından 1101-02 yılında Buhara baş kadısı olarak atanmış ve ilk defa ona sadr unvanı verilmiştir. Devrin önemli âlimlerinden olan Burhâneddin el-Buhârî'nin babası Sadrüşşehîd Taceddin Ahmed, amcası tezimizde de yer alan Sadrüşşehîd Hüsameddin Ömer, oğlu da Tahir b. Muhammed (Mahmud)'dir. Ailenin bütün fertlerinin âlim olarak yetiştiği dikkate alındığında Burhâneddin el-Buhârî'nin ilk eğitimini aileden aldığını söylemek mümkündür. Kaynaklarda Burhâneddin el-Buhârî'nin dedesinin kurmuş olduğu medresede yetiştiği ve dönemin önemli âlimleri ile görüştüğü kaydedilmektedir. İlim tahsilini fıkıh alanında tamamlayan Burhâneddin el-Buhârî'yi dönemin âlimleri bu alanda otorite olarak kabul etmiş İbn Kemal ise mesail de müctehid olduğunu ifade etmiştir.²⁸⁶ Daha anlaşılır bir ifadeyle Burhâneddin el-Buhârî fıkıh alanında fetva konusu olan ya da mezheplerin aralarında tartışma yaratarak mutabık olamadıkları konuları detaylı bir şekilde irdeleyerek sonuca bağlamıştır.²⁸⁷

Eserleri

1.el-Muhît: Hanefî mezhebinde *zâhirü'r-rivâye* olarak adlandırılan eser *el-Muhîtü'l-kebîr*, *el-Muhîtü'l-Burhânî* ve *el-Muhîtü'l-Burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'mânî* gibi isimlerle de zikredilmiştir. İmam Muhammed'e ait olan esere *nâdirü'r-rivâye* ve *vâkıât* kitaplarında işlenen konuları dâhil ettiği aktarılan Burhâneddin el-Buhârî'nin babasından öğrendiği bilgileri de ekleyerek eserini tamamladığı ifade edilmiştir. Bunun dışında, içinde Karahanlı Hükümdarı İbrahim Tamgaç Han'a ait vakıf bilgilerinin yer aldığı ifade edilen metnin Z. V. Togan tarafından

²⁸⁵ Uzunpostalcı, "Burhâneddin el-Buhârî", s.436.

²⁸⁶ Uzunpostalcı, "Burhâneddin el-Buhârî", s.437.

²⁸⁷ Adnan Bülent Baloğlu,"Mesâil", *DİA*, Ankara, 2004, 29. Cilt, ss.264-265; H. Yunus Apaydın,"İctihad", *DİA*, İstanbul, 2000, 21. Cilt, ss.432-445.

okuyucuya sunulduğu belirtilmiştir. Bu nedenle tarih çalışmaları alanında önemli kabul edilmektedir.²⁸⁸

2. Zahîretü'l-fetâvâ: *ez-Zahîre* ve *ez-Zahîretü'l-Burhâniyye* diye de bilinen eserin *el-Muhîr*'in özeti olduğu aktarılmıştır.²⁸⁹

ABDÜLHÂLİK GUCDÜVÂNÎ

Yusuf el-Hemedânî'nin dördüncü halifesi olarak tayin ettiği²⁹⁰, Ahmed Yesevî'nin ölmeden irşad postunu bıraktığı²⁹¹, Bahaeddin Nakşibendi'ye kadar Hâcegân olarak anılan ondan sonra Nakşibendi olarak bilinen tarikatın kurucusu kabul edilen âlimdir.²⁹² Malatya'da zahîrî ve bâtîni ilimlerde vâkıf bir âlim olan Abdülcemil İmam'ın oğlu olduğu, soyunun İmam Mâlik'e dayandığı, babasının daha sonra bilinmeyen bir nedenden dolayı Malatya'dan Buhara'ya göç ettiği aktarılmıştır. Abdülhâlik Gucdüvânî de Buhara çevresindeki Gucdüvân köyünde dünyaya gelmiştir.²⁹³ Algar, Abdülhâlik Gucdüvânî'nin doğumunun babası Abdülcemil İmâm'a Hz. Hızır tarafından müjdelendiğini ve adını Abdülhâlik koymasını istediğini aktarır. Yine Algar'ın kaydettiğine göre Gucdüvânî'nin doğum tarihi bilinmemektedir. Ancak bazı kaynaklar Abdülhâlik Gucdüvânî'nin doğum tarihi için 1103 senesini işaret etmektedir.²⁹⁴ Vefat tarihi için ise ilk olarak Gulâm Server Lâhûrî'nin işaret ettiği 1179 yılını aktarır. Ancak daha sonra yazarı bilinmeyen *Makâmât-ı Abdülhâlik Gucdüvani ve Arif-i Rivgerî* adlı eserde kaydedilen bilgiyi aktararak 1221 tarihini verir.²⁹⁵ Tosun ise aynı isimli risâlenin ilk sayfalarında Gucdüvânî'nin babası ile ilgili birkaç sayfalık bilgi bulunduğunu ve bu bilgilerin tamamının *Makâmât-ı Yusûf el-Hemedânî*'den kopya edildiğini aktarır.²⁹⁶ Nitekim Algar, *Risâle-i Sâhibiyye*'yi neşreden Sâid-i Nefisi'nin de bu bilgiyi dikkate alarak 1220 yılını Abdülhâlik Gucdüvânî'nin vefat tarihi olarak kaydettiğini aktarır.²⁹⁷ Abdülhâlik Gucdüvânî'nin ilmi hayatına ithafen üç isim zikredilir. Bu isimlerden ilki gençlik yıllarında gittiği Buhara'da ona tefsir okuttuğu aktarılan İmam Sadreddin'dir. Burada önemli görülen bir detay vardır. Abdülhâlik Gucdüvânî hocası İmam Sadreddin'e

²⁸⁸ Uzunpostalcı, "Burhâneddin el-Buhârî", s.437.

²⁸⁹ Uzunpostalcı, "Burhâneddin el-Buhârî", s.437

²⁹⁰ Gülşenî, *Reşehât-ı Muhyî*, s.141.

²⁹¹ Köprülü, *Türk Tarihinde İlk Mutasavvıflar*, s.31.

²⁹² Rauf Memmedov, *Nakşibendiliğin Oluşum Tarihi*, İcmal Yayınları, 2016, s.27.

²⁹³ Hamid Algar, "Gucdüvânî, Abdülhâlik", *DİA*, İstanbul, 1996, 14. Cilt, s.169.

²⁹⁴ Fatkhiddin Mansurov, Faudzinaim Hj. Badaruddin, "Hâce Yusuf Hemedani: İki Büyük Sufi Tarikatının İlham Kaynağı", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 26, 2011, s.165.

²⁹⁵ Algar, "Gucdüvânî, Abdülhâlik", s.170.

²⁹⁶ Hâce Yûsuf-i Hemedânî, *Rutbetü'l-hayât*, s.28.

²⁹⁷ Algar, "Gucdüvânî, Abdülhâlik", s.170.

“Rabbimize yalvara yakara ve gizlice dua edin. Bilin ki O haddi aşanları sevmez” (el-A‘râf 7/55) mealindeki ayetin yorumu sırasında burada cehri zikir konusunda tereddüde düştüğünü ifade eder. Hocası ise ona bu sorunun cevabının kendisinde olmadığını bu konunun ilm-i ledünne²⁹⁸ ait bir mesele olduğunu, ileride ona bu bilgileri ehlullahtan bir zatın kendisine söyleyeceğini ifade eder.²⁹⁹ Zira bu zât Abdülhâlik Gucdüvânî'nin ilmî hayatında önemli kabul edilen ikinci isimdir. Nitekim Algar'ın aktarımına göre Hz. Hızır bir zaman sonra Gucdüvânî'nin karşısına çıkar ve ona hâfi zikri öğretir. Rivayete göre havuza dalmasını ve suyun altındayken kelime-i şehâdeti tekrarlamasını, zikrin sayılarak yapılması gerektiğini öğretir.³⁰⁰

Üçüncü ve son isim ise Yusuf el-Hemedânî'dir. Kaynakların aktardığına göre Abdülhâlik Gucdüvânî 22 yaşında Buhara'da Yusuf el-Hemedânî'ye intisap ederek onun tasavvuf halkasındaki yerini almıştır.³⁰¹ Köprülü ise bazı kaynakların bu olayın Buhara'da değil Semerkant'ta gerçekleştiğini kaydettiklerini aktarır.³⁰² Nitekim Abdülhâlik Gucdüvânî Yusuf el-Hemedânî'ye intisap ederek tasavvuf terbiyesine başlamıştır. Tosun ve Algar'ın aktardığı bilgilere göre Yusuf el-Hemedânî o dönem Buhara ve çevresinde yaygın olduğu ifade edilen cehri zikir yöntemini kullanıyordu.³⁰³ Buna rağmen Hemedânî Gucdüvânî'ye zikir yöntemini Hz. Hızır'dan öğrendiği için değiştirmesi gerekmediğini ifade etmiştir. Bu nedenle Abdülhâlik Gucdüvânî'nin zikre başlatan hocası olarak Hz. Hızır, sohbet pîri ise Hemedânî kabul edilmiştir. Ancak Gucdüvânî'ye bir hırka verdiği için silsilede onun asıl müridi olarak Hemedânî yer almaktadır. Bu noktadan sonra Gucdüvânî'nin Buhara veya Semerkant'tan ayrılıp memleketine döndüğü ve inzivaya çekildiği aktarılmıştır. Yusuf el-Hemedânî'nin Ahmed Yesevî'den sonra dördüncü halifesi olan Abdülhâlik Gucdüvânî'nin inzivası ise Ahmed Yesevî'nin Buhara'dan ayrılmasıyla son bulmuştur. Bu olaydan sonra Gucdüvânî Ahmed Yesevî'den irşad postunu devralarak Buhara'da ilmi faaliyetleri devam ettirmiştir.³⁰⁴

²⁹⁸ Bazı kaynaklar ledün ilminin Allah tarafından Hz. Hızır'a bahşedildiğini ifade eder. Bkz; “*Cüneyd-i Bağdâdî, Hz. Mûsâ'nın Hızır'dan öğrendiği “ledün ilmi...”* Süleyman Uludağ, “Bâtın İlmî”, *DİA*, İstanbul, 1992, 5. Cilt, s.188. Burada Kur'an-ı Kerim'in Kehf suresinin 65. Âyeti kaynak gösterilmiştir. Bahsi geçen âyet ise şu şekildedir; “*Derken kullarımızdan bir kul buldular ki, biz ona katımızdan bir rahmet vermiş, kendisine tarafımızdan bir ilim öğretmiştik.*” (Kehf Sûresi 18/65)

²⁹⁹ Algar, “Gucdüvânî, Abdülhâlik”, s.170

³⁰⁰ Algar, “Gucdüvânî, Abdülhâlik”, s.170

³⁰¹ Algar, “Gucdüvânî, Abdülhâlik”, s.170; Hâce Yûsuf-i Hemedânî, *Rutbetü'l-hayât*, s.28.

³⁰² Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.65.

³⁰³ Algar, “Gucdüvânî, Abdülhâlik”, s.170; Hâce Yûsuf-i Hemedânî, *Rutbetü'l-hayât*, s.31.

³⁰⁴ Algar, “Gucdüvânî, Abdülhâlik”, s.170.

Abdülhâlik Gucdüvânî'nin hayatı ile ilgili araştırmalarımız sonucunda iki farklı görüş olduğunu tespit ettik. Zira bu görüşlerin iki ayrı uçta olduğunu da ifade etmek gerekir. İlk olarak birçok kaynağın yorumunda ortak bir görüş izleyen ve hemen hemen birçok yerde de aynı bilgilerin olduğu İslam Ansiklopedisi'nde Hamid Algar'ın Abdülhâlik Gucdüvânî ile ilgili olarak yazdığı maddeyi aktardık. Ek olarak Necdet Tosun'un tercümesini yaptığı *Rutbetü'l-hayât/Hayat Nedir*³⁰⁵ eserden bilgiler aktardık. Bu noktada adı geçen bu eserlerde ve bu eserlerden yararlanılarak yazılan birçok makaledeki bilgiler ortalama aynı bilgileri verir. Ancak ikinci görüş olarak belirttiğimiz ve bu bilgiler doğrultusunda daha farklı sonuçlara ulaşan Rauf Memmedov'un *Nakşibendiliğin Oluşum Tarihi*³⁰⁶ adlı eseri ikinci bir görüş olarak aktarılacaktır.

Memmedov'un aktardığı bilgiler şu ana kadar ulaştığımız ve aktardığımız bilgilerden oldukça farklıdır. Memmedov elde edilen bilgilere farklı bir açıyı getirerek farklı sonuçlara ulaşmıştır. Bu hususta ilk olarak Malatya'nın Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında el değiştirmesinin tarihi hakkında bilgiler vererek³⁰⁷ Abdülhâlik Gucdüvânî'nin babasının bahsi geçen dönemde Hristiyan yönetimi altında olan Malatya'da Müslüman olarak nüfuzlu bir kimse olmasının mümkün olmadığını aktarmıştır.³⁰⁸ Memmedov'a göre Abdülhâlik Gucdüvânî'nin babası o dönemde Malatya'da hüküm süren Gabriel hanedanına yakın Ermeni-Hristiyan bir din adamı veya haçlılardan biridir.³⁰⁹ Ek olarak bu yakınlıkları Malatya'nın fethi sırasında da ortaya çıkmıştır. Zira bu fetih aslında bölgede hüküm süren Gabriel'in zulmünden kurtulmak için Hristiyan halkın şehri Türklere teslim etmesiyle gerçekleşmiş, bu teslimiyet sonucunda Gabriel halk tarafından işkence ile öldürülmüş, Gucdüvânî'nin ailesi ise hanedana yakınlığı sebebiyle şehri terk etmek zorunda kalmışlardır.³¹⁰ Bunun dışında Abdülcemil 113 yaşındayken Malatya Sultanı olarak bahsedilen kişinin tahtına geri dönmesini sağladığı için mükâfatlandırılarak sultanın kızıyla evlendirilmiş, bu evlilikten Abdülhâlik Gucdüvânî

³⁰⁵ Memmedov, *Nakşibendiliğin Oluşum Tarihi*, s.30-48.

³⁰⁶ Memmedov, *Nakşibendiliğin Oluşum Tarihi*, s.30-48.

³⁰⁸ Memmedov, *Nakşibendiliğin Oluşum Tarihi*, s.48.

³⁰⁹ Memmedov, *Nakşibendiliğin Oluşum Tarihi*, s.49.

³¹⁰ Malatya'nın fethi için bkz: Abdülkerim Özaydın, "Dânişmendliler", *DİA*, İstanbul, 1993, 8. Cilt, s.470; Memmedov, *Nakşibendiliğin Oluşum Tarihi*, s.52.

dünyaya gelmiştir.³¹¹ Memmedov ise burada bahsedilen Malatya Sultanı'nın tahta geri döndürülme olayının hiçbir hükümdar döneminde yaşanmadığını aktarmıştır.³¹²

Nitekim Memmedov Abdülhâlik Gucdüvânî'nin 1123 yılında Buhara'nın Gucdüvan köyünde doğduğunu, ebeveynlerinin ise 1102-1103 yılında Malatya'dan Buhara'ya göç eden Ermeni asıllı Hristiyan bir aile olduğunu aktarmıştır.³¹³ Bölgeyi terk etmeleri ise 1102 yılında Danişmendlilerin Malatya'yı fethetmesinden dolayı gerçekleştiğini ifade etmiştir.³¹⁴ Buldukları coğrafyada gidebilecekleri birçok Hristiyan memleket olmasına rağmen Buhara'ya göç etmelerinin sebebinin misyonerlik faaliyetlerini gerçekleştirmek için olduğunu ileri sürmüştür.³¹⁵ Abdülhâlik Gucdüvânî'nin böyle bir ortamda yetiştiğini, Müslümanlar arasında birçok defa ikiliğe yol açan zikir meselesini bilinçli olarak ortaya çıkardığını, aslında Hristiyan bir din adamı olduğunu ifade etmiştir.³¹⁶ Memmedov Hristiyan dininin adetlerinden bazılarının Gucdüvânî'nin yönlendirmeleriyle İslam dinine aktarıldığını,³¹⁷ Gucdüvânî'nin gerçek bir âlim olmadığını aktarmıştır. Memmedov Abdülhâlik Gucdüvânî'nin zikir meselesindeki tutumunun Hristiyan geleneğindeki vaftiz törenine benzediğini aktarmıştır.³¹⁸ Sonuç olarak Memmedov, Abdülhâlik Gucdüvânî'nin bilinenin aksine önemli bir İslâm âlimi olmadığını, Hristiyan dünyasına mensup bir din adamı olduğunu eserinde detaylı bir şekilde kanıtlamaya çalışmıştır.

Eserleri

1) Risâle-i Sâhibiyye: Yûsuf el-Hemedânî'nin menkıbelerini anlatan ve kendi hayatına dair bilgiler veren eserdir.³¹⁹

2) Vesâyâ: Gucdüvânî'nin halifelerinden Hâce Evliya-ı Kebir için kaleme aldığı âdâp risâlesi niteliğindeki eseridir. Risalede sufilere çeşitli öğütler veren Gucdüvânî, evlilikten, cahil sufilere kaçınmaları gerektiğini, şeriat ve sünnet hükümlerine bağlı olmalarını, hankâhta uzun süre oturmamalarını ve sêma ile fazla meşgul olmamalarını öğütlemiştir. Gucdüvânî'nin bu eserine İranlı Şâfiî âlimi Fazlullah b. Rûzbihân bir şerh yazmıştır. Rûzbihân, Gucdüvan köyünün 1512 yılında Safevîler tarafından kuşatıldığını, kendisinin Buhara'ya sığındığını

³¹¹ Algar, "Gucdüvânî, Abdülhâlik", s.170; Memmedov, *Nakşibendiliğin Oluşum Tarihi*, s.52.

³¹² Memmedov, *Nakşibendiliğin Oluşum Tarihi*, ss.49-50.

³¹³ Memmedov, *Nakşibendiliğin Oluşum Tarihi*, s.168.

³¹⁴ Memmedov, *Nakşibendiliğin Oluşum Tarihi*, s.168.

³¹⁵ Memmedov, *Nakşibendiliğin Oluşum Tarihi*, s.60.

³¹⁶ Memmedov, *Nakşibendiliğin Oluşum Tarihi*, s.170.

³¹⁷ Memmedov, *Nakşibendiliğin Oluşum Tarihi*, ss.67-68

³¹⁸ Memmedov, *Nakşibendiliğin Oluşum Tarihi*, s.70.

³¹⁹ Algar, "Gucdüvânî, Abdülhâlik", s.171.

ifade etmiş ve devamında Gucdüvan şehrinin kuşatmadan kurtulmasının sebebi olarak Abdülhalik-i Gucdüvânî'nin ruhaniyetini göstermiştir.³²⁰

Memmedov ise *Risâle-i Sâhibiyye*'nin ve Fazlullah b. Rûzbîhân'ın şerhettiği *Vesâyâ*'nın Hemedânî'nin ve Gucdüvânî'nin vefatından çok sonra 15. yüzyılda ortaya çıktığını ifade etmiştir. Bu eserlerin Gucdüvânî'nin takipçileri tarafından değiştirildiğini, içine farklı bilgilerin ilave edildiğini aktarmıştır.³²¹

SEDÛDDÛN MUHAMMED EL-'AVFÎ

Aslen Buharalı bir aileye mensup olan Avfi'nin ashaptan Abdurrahman b. Avfî'nin (ö. 652) soyundan geldiği ifade edilir. 1171-1172 yılları arasında Buhara'da doğmuştur. İslam Ansiklopedisi'nden (DİA) edinilen bilgilere göre tam adı, Nûrûddîn Muhammed b. Muhammed b. Yahyâ el-Avfî el-Hanefî olarak geçer.³²² Ancak farklı bir kaynaktan edinilen bilgiye göre aslında sıkça kullanılan *Nûrûddîn* lakabının yanlış olduğu, doğrusunun ise *Sedûddîn* olduğu aktarılmıştır. Bu kullanımın nedeninin ise sebebi belli olmayan bir hatadan ileri geldiği ifade edilmiştir. Kaynak olarak Avfi'nin eserleri olan *Lübâbü'l-elbâb* ve *Cevâmi'u'l - hikâyât* ve *levâmi'u'r-rivâyât* adlı eserlerindeki kullanım şekli gösterilmiştir.³²³

Avfi'nin âlim yelpazesi geniş bir aileye mensup olduğu bilinmektedir. Babası Merv kadısı dedesi ünlü bir hadis âlimidir. Bu nedenle ilköğrenimini aile içinde aldığı aktarılır. Buhara'da ise "Sadrü'l-kebîr", "Burhânü'l-İslâm", "Tâcü'l-mille ve'd-dîn" lakaplarıyla anılan, 1206 yılına kadar Buhara'da Burhan Ailesinin reisi olan ve fıkıh hocalığı yapan Tâcüddîn Ömer b. Mes'ûd'dan ders aldığı aktarılmıştır.³²⁴ Buhara'da ilköğrenimini tamamladıktan sonra bilgisini arttırmak için döneminin Mâverâünnehir, Horasan ve Hindistan bölgelerinin önemli merkezlerine seyahat etmeye başlamıştır.³²⁵ Bu seyahatlerinin sonunda donanımlı bir ilim insanı haline gelen Avfi, hadis bilgisine ek olarak tarih, coğrafya, astronomi, hayvanlar âlemi, tıp ve felsefe gibi ilimlerle de meşgul olmuştur.³²⁶ Aktarılan bilgilere göre seyahat ettiği yerlerdeki nazım örneklerini toplayan Avfi'nin şiir yazdığı da

³²⁰ Algar, "Gucdüvânî, Abdülhâlik", s.171.

³²¹ Memmedov, *Nakşibendiliğin Oluşum Tarihi*, s.9.

³²² Tahsin Yazıcı, "Avfi", *DİA*, İstanbul, 1991, 4. Cilt, s. 115

³²³ Emin Uz, "Avfi'nin Cevâmi'u'l-Hikâyât ve Levâmi'u'r-Rivâyât İsimli Eserlerinde Mizahî Karakterler ve Anektodik Unsurlar", *Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Bursa, 2017, s.2

³²⁴ Öngül, "Burhan Ailesi", s.431

³²⁴ Uz, "Avfi'nin Cevâmi'u'l-Hikâyât ve Levâmi'u'r-Rivâyât İsimli Eserlerinde Mizahî Karakterler ve Anektodik Unsurlar", s.4

³²⁵ Yazıcı, "Avfi", s.116

³²⁶ M. İsakova, "Avfi-Buhari", *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara,2002, 2. Cilt, s.42.

bilinmektedir.³²⁷ Uzun yıllar süren seyahatlerinin ilk durağı 1201 yılında gittiği Semerkant'tır. Burada Batı Karahanlı Hükümdarı Kılıç Tamgaç Han'ın hekimi olan dayısı Şerefüzzaman Mecdüddin'in aracılığıyla Kılıç Tamgaç Han'ın hizmetine girmiştir.³²⁸ Aktarılan bilgilere göre bir ilim meclisindeki anlaşmazlığı ustalıklı açıkladığı için Veliaht Kılıçaslan Hakan Nusretüddin'in dikkatini çekmiş ve onun kâtipliği görevine getirilmiştir.³²⁹ Ancak burada fazla kalmayarak iki yılın ardından 1203'te önce Harizm'e ardından Nesa ve Nişabur'a gitmiştir.³³⁰ Nişabur'da birçok ilim insanıyla ve devlet kademelerinde önemli görevlerde bulunan kimselerle tanışmıştır. Nişabur Avfi'nin muhtemelen ilmi hayatına her anlamda en çok katkıyı sağlayan şehir olmuştur. 1210 yılında İsfizar ve Herat'a uğramış, 1215 yılına kadar da Sicistan'da kalmıştır. Bu tarihten sonra Buhara'ya ünlü bir âlim olarak döndüğü tahmin edilse de burada Moğol tehlikesi nedeniyle çok uzun süre kalamamış ve Lahor'da Gur Sultanı Şehabeddin Muhammed'in memlûklerinden olan Melik Nâsırüddîn Kabâce'ye 1220 yılında intisap etmiştir. Avfi'nin yaşadığı dönem dikkate alındığında bölgede Moğol istilalarının yeni yeni başladığı fark edilmektedir. Bu durumun Avfi'nin seyahat güzergâhına yansdığı, Moğol tehlikesi nedeniyle doğduğu şehir olan Buhara'da ikamet etmediği bilinmektedir.³³¹

1221 yılında İran edebiyatında ilk şüara tezkiresi olan *Lübâbü'l -elbâb*'ı yazarak Nâsırüddin Kabâce'nin veziri Aynülmülk Fahreddin Hüseyin'e ithaf etmiştir. Avfi Lahor'da bulunduğu süre içinde kadılık yaparken Ebû Ali et-Tenûhî'nin hikâyeler mecmuası olarak nitelenen *el-Ferec ba'de's-şidde* adlı eserini de Farsçaya çevirmiştir³³². Avfi'nin bu tercümesi, bilinen ilk tercüme olmakla birlikte günümüze kadar ulaşamamıştır.³³³ 1228 yılında Delhi Sultanı Şemseddin İltutmış'ın Nâsırüddîn Kabâce'yi yenmesi üzerine Avfi, İltutmış'ın hizmetine girmiştir. Delhi'de daha önce Nâsırüddin Kabâce'nin emriyle yazmaya başladığı, Moğollar'dan önce İran'da hüküm süren hânedanlara ait iki bini aşkın tarihî ve edebî hikâyeyi (*el-Ferec ba'de's-şidde*) içeren *Cevâmi 'u'l-hikâyât* ve *Levâmi 'u'r-rivâyât* adlı eserini tamamlayıp İltutmış'ın veziri Nizâmülmülk Muhammed b. Ebû Sa'd el-Cüneydî'ye

³²⁷ Uz, "Avfi'nin Cevâmi'u'l-Hikâyât ve Levâmi'u'r-Rivâyât İsimli Eserlerinde Mizahî Karakterler ve Anektodik Unsurlar", s.5

³²⁸ Yazıcı, "Avfi", s.116

³²⁹ Uz, "Avfi'nin Cevâmi'u'l-Hikâyât ve Levâmi'u'r-Rivâyât İsimli Eserlerinde Mizahî Karakterler ve Anektodik Unsurlar", s.5

³³⁰ Yazıcı, "Avfi", s.116

³³¹ Yazıcı, "Avfi", s.116

³³² Yazıcı, "Avfi", s.116

³³³ Derya Adalar Subaşı, "Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında El-Ferec Ba'de's-Şidde Hikâyeleri / Al-Faraj Ba'd al-Shiddah Stories in Arabic, Persian and Turkish Literature", *Türk Araştırmaları/Türk veya Türk Dilleri, Edebiyatı ve Tarihi Uluslararası Süreli Yayını / Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Cilt:11, Sayı:4, s.10

sunmuştur. Avfi'nin ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 1232 yılına kadar yaşadığı tahmin edilmektedir.³³⁴

Eserleri

1. Lübbü'l -elbâb: Avfi'nin 1221 yılında tamamladığı eseri İran edebiyatındaki ilk şûâra tezkiresi örneğidir. Şûâra tezkiresi geleneği Avfi ile başlamıştır. Bu geleneğe ait diğer önemli bir örnek ise Devletşah'a ait olan *Tezkiretü'ş-Şuâra*'dır.³³⁵ Avfi eserini Nâsırüddin Kabâce'nin veziri Aynülmülk Fahreddin Hüseyin'e ithaf etmiştir. Eser Farsça şiir yazar şairlerin hayatları ve şiirleri hakkında bilgiler içermektedir. Şairler ve şiirleri hakkında verdiği bilgilerle Fars edebiyatı için oldukça önemli olan eserin giriş bölümünde şiirle ilgilenen devlet adamları, âlimler ve imamlar hakkında bilgi verildiği kaydedilmiştir. Bu noktada kaynakların mutabık olduğu bir konu vardır. Zira Avfi'nin *Lübbü'l -elbâb* adlı eserinden Emin Ahmed Râzî'nin (ö. 1594'ten sonra) *Heft İklîm*'ine kadar bahsedilmediği ifade edilmiştir.³³⁶ *Tezkiretü'ş-Şuâra* eserinin yazarı Devletşah'ın da eserin tercümesini hazırlayan Edward G. Browne'ın verdiği bilgiye göre böyle bir eserden haberi olmadığı aktarılmıştır.³³⁷ Bunlara ek olarak yine kaynakların mutabık olduğu bir diğer bilgi ise 1591-92 yıllarında yazılan ve Seyyid Ali el-Hüseyinî'ye ait olan *Bezm-i Ârây* adlı eserin Avfi'nin eserinin aynısı olduğu ve Avfi'nin adı verilmeden aynen kopya edildiğidir.³³⁸

2. Cevâmi'u'l-hikâyât ve Levâmi'u'r-rivâyât: M. Fuad Köprülü'nün *Camîu'l-Hikayat* olarak aktardığı³³⁹ genellikle *Cevâmi'u'l-hikâyât* olarak bilinen eserin tam adı *Cevâmi'u'l-hikâyât ve Levâmi'u'r-rivâyât* olarak bilinmektedir.³⁴⁰ Aktarılan bilgilere göre eser Nâsırüddin Kabâce Avfi'nin *el-Ferec ba'de'ş-şidde* tercümesini okumuş ve buna benzer nitelikte ancak özgün ve detaylı bir eser yazmasını istemiştir. Avfi' de bunun üzerine içinde iki binden fazla hikâyeye bulunan eserini kaleme almıştır. 4 ana bölümden oluştuğu aktarılan eserin 25 ayrı bölümünün olduğu ve her bölümünün altında 25'ten fazla hikâyeye yer aldığı bilgisi verilmiştir. Eser Hz. Muhammed başta olmak üzere birçok devlet adamı ve idareciye dair hikâyelerle ilk bölümünü tamamlamaktadır. İkinci bölümde iyi huylara, üçüncü bölümde kötü huylara dair hikâyeler yer almaktadır. Son bölümde ise birbirinden bağımsız farklı

³³⁴ Yazıcı, "Avfi", s.116

³³⁵ Yusuf Öz, "Tezkire", *DİA*, İstanbul, 2012, 41. Cilt, ss.68-69.

³³⁶ Yazıcı, "Avfi", s.116; Uz, "Avfi'nin Cevâmi'u'l-Hikâyât ve Levâmi'u'r-Rivâyât İsimli Eserlerinde Mizahî Karakterler ve Anektodik Unsurlar", s.12.

³³⁷ Devletşah, *Tezkiretü'ş-Şuâra/Şair Tezkireleri*, s. 20.

³³⁸ Yazıcı, "Avfi", s.116; Uz, "Avfi'nin Cevâmi'u'l-Hikâyât ve Levâmi'u'r-Rivâyât İsimli Eserlerinde Mizahî Karakterler ve Anektodik Unsurlar", s.12.

³³⁹ Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, s.129.

³⁴⁰ Tahsin Yazıcı, "Cevâmi'u'l-Hikâyât" *DİA*, İstanbul, 1993, 7. Cilt, s.440.

içerikteki konulara yer verilmiştir (fal, aşk, denizlerdeki canlı ve cansız varlıklar, ilginç hayvanlar, tuhaf tılsımlar vb.). Eser yazıldığı döneme ait pek çok açıdan önemli bilgiler içermesinden dolayı oldukça önemlidir. Dönemin sosyal hayatından kültürel yapısına, ekonomik durumundan dinî konularına kadar birçok alanda kaynak niteliğinde olabilecek bir eserdir. Aktarılan bilgilere göre eserin 34 adet Farsça nüshası olduğu ve üç ayrı Türkçe tercümesi olduğu ancak bu tercümelerden sadece Celâlzâde Sâlih Çelebi'nin (ö. 1565) tercümesinin günümüze ulaştığı bilinmektedir.³⁴¹

MAHMÛD B. AHMED EL-HASÎRÎ

Tam adı Ebü'l-Mehâmid Cemâlüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Abdisseyyid el-Hasîrî el-Buhârî olan âlimin "Hasîrî" nisbesi doğduğu mahalleye ithafendir. Babası Ahmed'in "Tâcirî" nisbesiyle anıldığı ve hasır dokumacılığı ile meşhur bir mahalleden oldukları aktarılmıştır. 1151 yılında Buhara'da doğan Hasîrî ilk eğitimini de Buhara'da almıştır. Hocası olan Kâdîhan'ın (ö.1196) en önemli öğrencilerinden olan Hasîrî kendi döneminde Dımaşk'ta hanefî fakihler arasında "imam" kabul edilmiştir. Bunun yanında Ömer b. Bekr ez-Zerencerî'nin de Hasîrî'nin hocaları arasında olduğu aktarılır.³⁴² Buhara'da fıkıh öğrenimi gören Hasîrî, Nişabur, Halep ve Şam şehirlerine giderek burada alanında otorite kabul edilen âlimlerden dersler almıştır. Aktarılan bilgilere göre Hasîrî hocası Kâdîhân'ın vefatından sonra Nişabur'a gitmiş on yıl kadar kaldıktan sonra Halep'e geçmiş bir süre Halep'te kaldıktan sonra ise Dımaşk'a gitmiştir.³⁴³ 1214 yılında Dımaşk'ta Nuriye Medresesi'nin müderrisliğini yapmaya başlamıştır. Burada İslam hukukuna dair dersler veren Hasîrî Mecdüddin Abdullah b. Mahmûd el-Mevsîlî, Reşîdüddin İbnü'l-Muallim, Münzirî, Zekiyyüddin el-Birzâlî, Hılâtî, Sıbt İbnü'l-Cevzî, Mecdüddin İbnü'l-Adîm, Fâtıma bint İbrâhim el-Batâihiyye ve İbnü's-Sâbûnî gibi zâtların eğitimi ile meşgul olarak onları yetiştirdi. Hasîrî, İmam Muhammed'in (Şeybanî) eserlerini rivayet ve şerh etmesiyle tanınmış, 1238 yılında Dımaşk'ta vefat etmiştir.³⁴⁴

Eserleri

³⁴¹ Uz, "Avfî'nin Cevâmi'u'l-Hikâyât ve Levâmi'u'r-Rivâyât İsimli Eserlerinde Mizahî Karakterler ve Anektodik Unsurlar", s.43

³⁴² Mehmet Eren, "Mahmud b. Ahmed el-Hasîrî'nin (ö. 636/1238) Hayatı, Eserleri ve Hadisçilik Yönü" *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2009, sayı: 14,s.295.

³⁴³ Eren, "Mahmud b. Ahmed el-Hasîrî'nin (ö. 636/1238) Hayatı, Eserleri ve Hadisçilik Yönü" s.292. (291-310)

³⁴⁴ Cengiz Kallek, "Hasîrî, Mahmûd b. Ahmed", *DİA*, İstanbul, 1997, 16. Cilt, s.383.

1. Hayrû'l-matlûb fî'l- 'ilmi'l-mergûb: Şam valisi el-Melikü'n-Nâsır Dâvûd'a ithaf edilen eser bir fetva kitabıdır.³⁴⁵

2. et-Tahrîr fî şerhi'l-Câmi'î'l-kebîr: Şeybânî'nin Hanefî fıkıh doktrini hakkında bilgiler içeren eserinin şerhidir.³⁴⁶

3. el-Muhtasar (el-Vecîz) fî şerhi'l-Câmi'î'l-kebîr: Aynı esere yaptığı iki ciltlik kısaltılmış bir şerhtir.³⁴⁷

4. Şerhu'l-Câmi'î's-sağîr: Yine Şeybânî'nin Hanefî fıkına dair bir diğer eserinin şerhidir. Kaynaklarda Hasîrî'nin Şeybânî'nin es-Siyerü'l-kebîr'ini de şerh ettiği kaydedilmektedir.³⁴⁸

KERDERÎ

Tam adı Şemsüleimme Muhammed b. Abdissetâr b. Muhammed el-Îmâdî el-Berâtekinî el-Kerderî'dir. Kaynaklar Kerderî nisbesini doğduğu yer olan Kerder şehrinden kaynaklandığını aktarır. Kureşî'nin, Kerderî'nin Kerder şehrinin Berâtekin kasabasında 1164 yılında dünyaya geldiğini aktardığı ifade edilmiştir. Buna karşılık Kefevî'nin ise aynı yıl (1164) Kerder'de doğduğunu belirttiği aktarılmıştır. Leknevî ise başka bir tarih vermiş ancak verdiği tarihin yanlış olduğu ifade edilmiştir. Künyesi ile ilgili verilen bilgilerin de bazı noktalarda hatalı olduğunu bildiğimiz Kerderî'nin babasının adı da yanlış aktarılmıştır. İbnü'l-Îmad Kerderî'nin babasının adını Abdülğaffar olarak kaydetmiştir. Fakat bu yanlış bir bilgidir. Çünkü kaynaklardan edinilen bilgilere göre İbnü'l-Îmad, Kerderî'yi Taceddin el-Kerderî ile karıştırmıştır. Nitekim burada adı geçen zât Abdülğafür b. Lokmân b. Muhammed Şemsüleimme el-Kerderî (ö.1167) olmalıdır ve bu zât Sâbûnî'nin hocasıdır. Bizim bu bölümde anlatmaya çalıştığımız Kerderî ise Sâbûnî'nin öğrencisidir. Kerderî 1244 tarihinde Buhara'da vefat etmiş ve Buhara'ya yaklaşık beş km uzaklıktaki Sebezmun'a defnedilmiştir.³⁴⁹

Kaynakların aktardığına göre Kerderî Ortaçağ âlimlerinin çoğunda olduğu gibi çok yönlü olma özelliğine sahip bir kimse idi. Öyle ki önce Hârizm'de Mutarrizî'den Arapçayı ve Arap edebiyatını öğrendiği ardından Semerkand'da bulunan Burhaneddin el-Mergînânî'den *el-Hidaye*'yi okuduğu aktarılmaktadır. Devam eden süreçte Buhara'ya giden Kerderî asıl

³⁴⁵ Kallek, "Hasîrî, Mahmûd b. Ahmed", s.383.

³⁴⁶ Kallek, "Hasîrî, Mahmûd b. Ahmed", s.383.

³⁴⁷ Kallek, "Hasîrî, Mahmûd b. Ahmed", s.383.

³⁴⁸ Kallek, "Hasîrî, Mahmûd b. Ahmed", s.383.

³⁴⁹ Ahmet Özel, "Kerderî, Şemsüleimme", *DİA*, Ankara, 2002, 25 Cilt, s.276.

eğitimini burada almıştır.³⁵⁰ Buhara’da fıkıh, hadis ve tefsir derslerini okuyan Kerderî fıkıh ilmini tezimizde de yer alan ve birçok âlim yetiştirdiği bilinen Muhammed b. Ebu Bekir İmâmzade’den almıştır. İmâmzade dışında yine tezimizde biyografilerinden bahsettiğimiz Ahmed b. Muhammed el-Attâbî ve Nureddin es-Sâbûnî’de Kerderî’nin hocaları arasında yer almaktadır. Bu noktada Kadîhan, Bedreddin el-Verseki, şerefeddin Ömer b. Muhammed el-Akılı, İmamüddin ez-Zerencerî gibi âlimlerin de Kerderî’nin hocaları olduğu kaynaklarda geçen bilgiler arasındadır. Böyle bir eğitimin ardından fıkıh ve usulü alanında derin bilgi sahibi olan Kerderî’nin Debusî ve şemsüleimme es-Serahsî’den sonra bu alanda otorite kabul edildiği görüşü ifade edilmektedir.³⁵¹

Kerderî’nin Ebu Hanîfe ve onun öğretilerine yönelik eleştirilere cevap verdiği bir risale yazdığı aktarılmaktadır. Kerderî’nin cevap verdiği eleştirilerin Gazzâlî’nin *el-Menhul* adlı eserinde yer aldığı ifade edilmiştir. Aktarılan bilgilere göre aslında eserin ilk bölümlerinde Ebu Hanîfe ile ilgili ters bir eleştiri yapılmamış ancak eserin sonunda yer alan ictihad bölümünde şafi mezhebinin diğer mezheplerden daha üstün olduğunu Ebu Hanîfe’nin bazı öğretilerinin şeriata aykırı olduğunu ve yanlış yola sevk olunduğunu yazdığı ifade edilir. Kerderî’nin bunun üzerine cevap niteliğinde bir risâle yazdığı ancak şafi bir âlim olduğu bilinen İbn Hacer el-Heytemî’in bu eserin Gazzali’ye değil Mahmûd el-Gazzâlî diye bir Mu’tezilî âlime ait olduğunu aktardığı ifade edilmiştir.³⁵² Sübkî ise bu eserin Cüveynî hayatta iken yazıldığını bu nedenle de Gazzâlî’nin hocasının etkisi altında kalarak bu ifadeleri kullanmış olabileceğini belirtmişti.³⁵³ Nitekim Kerderî’nin risalesine dönecek olursak aktarılan bilgilere göre Leknevî, bu risaleyi oldukça beğenmiş hatta *el-Menhul*’da geçen ifadelere kıyasla hafif bile kaldığını dile getirdiği söylenmektedir.³⁵⁴

Kerderî yukarıda da bahsettiğimiz üzere oldukça iyi bir eğitim almıştır. Öyle ki tahsilinin temelini ders aldığı hocaları sayesinde bu denli sağlam olması Kerderî’ye büyük bir ün getirmiştir ve kendi öğrencilerini yetiştirmeye başlamıştır. Yetiştirdiği öğrencileri arasında yeğeni Bedreddin Muhammed b. Mahmûd el-Kerderî, Seyfeddin el-Bâharzî, Hamîdüddin ed-Darîr, Ebü’l-Berekât en-Nesefî, Fahreddin Muhammed b. Muhammed el-

³⁵⁰ Özel, “Kerderî, şemsüleimme”, s.277.

³⁵¹ Özel, “Kerderî, şemsüleimme”,s.277.

³⁵² Özel, “Kerderî, şemsüleimme”, s.277

³⁵³ Mustafa Çağrı, “Gazzâlî,” *DİA*, İstanbul 1996, 13. Cilt, s.490.

³⁵⁴ Özel, “Kerderî, şemsüleimme”, s.277.

Maymergî, Sirâcüddin Muhammed b. Ahmed el-Karnebî, Zahîrüddin Muhammed b. Ömer en-Nevcâbâzî gibi âlimler bulunmaktadır.³⁵⁵

BÂHARZÎ

Tam adı Seyfüddîn Saîd b. el-Mutahhar b. Saîd el-Bâharzî olarak aktarılmıştır.³⁵⁶ Câmî Necmeddin Kübrâ'nın halifelerinden olduğunu ifade etmiştir.³⁵⁷ Seyfeddin Bâharzî'den bahsederken onun âlimliğinin ve ilimlere olan vukufiyetinin yanı sıra Moğollarla olan münasebetine ki Moğollar arasında “Ulu Şeyh” olarak bilinir ve Kübreviyye tarikatı ile ilişkilerine değinmek gerekir.³⁵⁸

Seyfeddin Bâharzî 1190 yılında Bâharz'da doğmuş ve eğitiminin ilk aşamalarını burada tamamlamıştır. Erken yaşta tahsilini ilerletmek için Buhara'ya, Bağdat'a, Nişabur'a gitmiş burada yörenin önemli âlimlerinden dersler okumuştur. Bâharzî Kübreviyye tarikatına mensup olmasının yanında bu tarikatın Baharziyye kolu da kendisine atfedilmektedir.³⁵⁹ Bâharzî birçok âlimden dersler almıştır. Bağdat'ta Burhaneddin el-Merginânî'nin fıkıh üzerine olan eseri *el-Hidâye*'yi, oğlu Celaleddin el-Merginânî'den okuduğu aktarılmıştır. Buhara'da Cemaleddin el-Mahbubî³⁶⁰ ve Şemsüleimme-i Kerderî gibi âlimlerden ders okuduğunu bildiğimiz Bâharzî için Buhara önemli bir yer olmuştur. Bâharzî aktarılan bilgilere göre Herat'ta Taceddin Mahmud el-Üşnühi tarafından Kübreviyye tarikatına kabul edildi. Ardından Hire'de şeyhi Necmeddin-i Kübra'ya intisap etti ve onun yönlendirmesiyle Moğollar tarafından işgal edilmiş olan Buhara'ya giderek şehrin dış mahallelerinden olan Fethâbâd'da irşad faaliyetlerine başladı.³⁶¹ Bahsi geçen dönemde âlimlerin din işlerinin yanında devlet işleri ve siyaset ile meşgul oldukları görülmektedir. Zira halkın yegâne sığınağı haline gelen âlimler zaman zaman bir kentin yağmasını, istilasını ya da kentteki insanların canını kurtarmayı başarmıştır. Bu noktada âlimlerin siyasi dengeleri ve politik üslubu iyi bildiğini ifade etmek gerekir. Bâharzî de bunun için şeyhi Necmeddin-i Kübra tarafından Buhara'ya gönderilmiştir.³⁶²

³⁵⁵ Özel, “Kerderî, Şemsüleimme”, s.277.

³⁵⁶ Süleyman Uludağ, “Bâharzî, Seyfeddin”, *DİA*, İstanbul, 1991, 4. Cilt, s.474.

³⁵⁷ Câmî, *Nefahatü'l-Üns*, s.575.

³⁵⁸ Uludağ, “Bâharzî, Seyfeddin”, s.475.

³⁵⁹ Mahmud Esad Erkaya, “Seyfeddin el-Bâharzî'nin Şeyhi Necmeddin-i Kübrâ'ya Arz Ettiği Vâkıalar: Vekâyiü'l-halvet”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018, cilt:18, sayı:1, s.25.

³⁶⁰ Cemâleddin Ubeydullah b. İbrâhim el-Mahbûbî (ö. 630/1233). Sadrüşşerîa-es Sâni'nin anne tarafından büyük dedesidir. İlgili bölüme bkz; ”Sadrüşşerîa”.

³⁶¹ Uludağ, “Bâharzî, Seyfeddin”, s.474.

³⁶² Uludağ, “Bâharzî, Seyfeddin”, s.474.

Moğollar ve Harezmsahlar arasındaki siyasi gerginlik nedeniyle Moğol hükümdarı Cengiz Han Buhara'dan başlayarak bütün Mâverâünnehir bölgesini işgale koyulmuştur. 1220 yılında Buhara Moğollar tarafından istilaya uğrayınca Buhara halkı şehri teslim etme mecburiyetinde kaldı. Öyle ki Cengiz Han bu teslimiyetin karşısında halkın canını bağışlamış ancak Buhara'yı yerle bir edip yakıp yıkmıştır. Zira bahsi geçen dönemde Buhara'daki cami ve sarayların bazı bölümleri hariç hemen hemen bütün mimari yapıların ahşap olması şehrin gerçekten yanıp kül olmasına neden olmuştur. Buhara'nın düşmesinin ardından Semerkant da fazla dayanamamış ve Moğol hâkimiyetine teslim olmuştur.³⁶³ Bâharzî Buhara'ya ulaştığında şehrin hala Moğol istilasî altında olduğu bilinmektedir. Ancak kısa bir zaman içinde Buhara'da bayındırlık faaliyetleri hız kazanmış ve şehir eski ihtişamına yeniden kavuşmuştur. Bâharzî de bu dönemde burada Cemaleddin el-Merginânî'den *el-Hidaye* adlı eseri okumuş, burada uzun bir müddet ikamet ederek vaazlar vermiş, *Sahih-i Buhârî*³⁶⁴ okutarak müridlerini yetiştirmeye başlamıştır. Bu noktada Bâharzî Buhara'da ikamet ettiği süre boyunca hem halk tarafından sevilmiş ve saygı görmüş hem de Moğol yöneticilerin ona itibar göstermesini sağlamıştır.³⁶⁵ Moğollarla girdiği diyaloglara bakıldığında Bâharzî'nin bu noktada ciddi bir siyasi denge kurduğunu ifade etmek gerekir. Bunun yanında Bâharzî'nin yöneticiler ile olan bu tutumunun daha sonra bölgede yayılacak olan Nakşibendî tarikatının siyasî rolüne örnek olduğu aktarılır.³⁶⁶ Öyle ki Moğolların İslamiyet'i kabul sürecinde Bâharzî'nin faaliyetlerinin etkisinin göz ardı edilmemesi gerektiğinin en önemli kanıtı, şeyhi Necmeddin-i Kübra'yı öldürmüş olmalarına rağmen Bâharzî için "Ulu Şeyh" unvanını kullanmalarıdır.³⁶⁷ Bu duruma diğer bir kanıt ise Cengiz Han'ın en büyük oğlu olduğunu bildiğimiz Cuci'nin oğlu ve aynı zamanda tarihteki ilk müslüman Altın Orda Hükümdarı olan Berke'nin Bâharzî'yi Buhara'da ziyaret ettiği ve onun yönlendirmeleriyle müslüman olduğu aktarılmaktadır.³⁶⁸

Aktarılan bilgilere göre Bâharzî'nin sadece Moğol yöneticilerle değil daha uzak illerdeki yöneticilerle de iletişim halinde olduğu görülmektedir. Bu hususta Abbasi halifesi Mutasım Billah'ın (ö.1258) ve Azerbaycan Melikesi'nin Bâharzî'ye çeşitli hediyeler

³⁶³ Nagehan Güler, "Cengiz Hân'ın Mâverâünnehir'i Zaptı (1220)", *ANASAY*, 2017, Sayı:1, s.s.21-27.

³⁶⁴ "Buhârî'nin (ö. 256/870) Kur'ân-ı Kerim'den sonra en güvenilir kitap olarak kabul edilen diğer bir ismi ise el-Câmiu's-Sahih olan eseri sahih hadisleri toplayan eser olması açısından önemlidir." M.Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-Sahih", *DİA*, ss.114-123.

³⁶⁵ Uludağ, "Bâharzî, Seyfeddin", s.474.

³⁶⁶ Süleyman Gökbulut, "Kübrevîliğin Orta Asya ve Anadolu'daki Macerası Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, 2007, s. 328.

³⁶⁷ Mahmud Esad Erkaya, "Kübreviyye Tarikatı Şeyhi Seyfeddin el-Bâharzî'nin (ö. 659/1261) Esrârü'l-erbaîn li-ahyârî's-sâirîn Adlı Kırk Hadisi ve Hadislerde Muvaşşah (Akrostiş) Uygulaması", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018, cilt: 18, sayı:2, s.828.

³⁶⁸ Gökbulut, "Kübrevîliğin Orta Asya ve Anadolu'daki Macerası Üzerine Bir İnceleme", s.328.

gönderdikleri aktarılmıştır. Öte yandan Şiraz Hâkimi Muzaferrüddin Ebu Bekir b. Sad'ın yıllık bin dinarı Bâharzî için ayırdığı, Hint Sultanının, Mültan Hâkimi'nin de Bâharzî ile mektuplaştığı kaynaklardan aktarılan bilgiler arasındadır. Nitekim Mengü Kaan'ın veziri Mahmud Yalvaç'ın da Bâharzî'ye saygı duyduğu, ona itimat ettiği bilinmektedir.³⁶⁹ Bu hususta karşımızda sadece bir mutasavvıf veya din adamının değil aynı zamanda siyasi bağlantıları güçlü olan bir âlimin olduğunu ifade etmek gerekir.

Bâharzî kaynaklarda ehl-i takva bir kimse olarak tanımlanmış, rivayetlere göre fiziki özelliklerinin dikkat çekici olduğu ifade edilmiştir. Aktarılan bilgilere göre İbnü'l Fuvati *Mu'cemü'l-elkab* adlı eserinde Bâharzî'nin makam ve mevkie tamah etmediğini, din ve ilimle meşgul olan bir kimse olduğunu, sözünü esirgemeyen açık sözlü bir âlim olduğunu kaydetmiştir. Bâharzî'nin önemli bir hadis âlimi olduğunu aktaran kaynaklar tasavvufta ve dini yaşayış konularında hadisleri esas aldığını onun bu konularda imam olduğu kaydetmektedir. Aynı zamanda Bâharzî'nin zahiri ilimler hususunda da muvaffak olduğu ardından tasavvufa yöneldiği anlatılmaktadır.³⁷⁰ Bâharzî 1261 yılında Buhara'ya gelişinde yerleştiği ilk yer olan Fethabad'daki hankâhında vefat etmiş, onun vefatından sonra burası önemli bir ziyaretgâh haline gelmiştir. Bâharzî'nin torunları ve neslinden gelenler bu hankâhın ve medresenin idaresini üstlenmiş, bu hankâh devlet adamları ve halk tarafından ziyaret edilen bir yer olmuştur.³⁷¹

³⁶⁹ Uludağ, "Bâharzî, Seyfeddin", s.474.

³⁷⁰ Erkaya, "Seyfeddin el-Bâharzî'nin Şeyhi Necmeddin-i Kübrâ'ya Arz Ettiği Vâkıalar: Vekâiyü'l-halvet", s.28.

³⁷¹ Uludağ, "Bâharzî, Seyfeddin", s.475.

YEDİNCİ BÖLÜM

14. YÜZYIL ÂLİMLERİ

EBÛ BEKİR KELÂBÂZÎ

Buhara'da başlayan ilim yolculuğunun son durağı olan ve Anadolu topraklarının içinde yer alan Mardin'de vefat eden Kelâbâzî dönemin ünlü bir fakihidir. Özellikle miras hukuku alanında otorite kabul edildiği aktarılmıştır. Öyle ki kaynaklarda ferâiz alanındaki yetkinliğinden ötürü "Farazî" olarak da bilindiği ifade edilmiştir. Ancak bunun yanında ehl-i takva bir kimse olduğu, hadis alanında önemli görülen bir âlim olduğu aktarılmıştır. Kelâbâzî'nin tam adı Ebü'l-Âlâ Şemsüddîn Mahmûd b. Ebî Bekr b. Mahmûd el-Buhârî el-Kelâbâzî'dir. Kelâbâzî olarak anılmasının sebebi ise 1246 yılında Buhara'nın Kelâbâz kentinde doğmasından dolayıdır. Kelâbâzî birçok âlim gibi ilim öğrenmek için kent kent dolaşmıştır. Zira ilk fıkıh eğitimini Buhara'da Necmeddin Ömer b. Muhammed el-Kâhuştüvânî'den ferâiz dersleri alarak başlamıştır. Ardından 1272 yılında yine Buhara'da Ahmed b. Ma'ser'den hadis öğrenimine başlamıştır. Bir zaman sonra ise hadis rivayet etmek için Merv, Ebîverd, Dâmegân ve Serahs gibi yerlere seyahat etmiştir. Bu seyahatlerin

ardından ise hadis ilmini tam manasıyla öğrenmek adına Bağdat, Musul ve Mardin gibi şehirlere gitmiştir. 1279 yılında hacca gitmeye karar veren Kelâbâzî hac görevinden sonra Mısır'a yerleşerek ünlü âlimlerden ilim öğrenmeye devam etmiş ve öğrenci yetiştirmeye başlamıştır. 1285 yılında gittiği Dımaşk'a kendi eserlerinden oluşan kütüphanesini hediye etmiştir. Ancak bölgenin Tatar istilasına maruz kalma ihtimaline karşılık Mardin'e giden Kelâbâzî burada 1300 yılı içinde vefat etmiştir.³⁷² Kelâbâzî 'ye atfedilen *Telkîhu'l-efhâm fi şerhi mesâ'ili zevi'l-erhâm*, *Hallü'l-karâ'iz fi fenni'l-ferâ'iz*, *Müştebehü'n-nisbe* ve *Meşyeha* gibi eserlerin adı aktarılmıştır. Bunların dışında *Dav'ü's-Sirâc* adlı eseri es-Secavendî'nin *el-Fera'izü's-Siraciyye* adlı eserinin şerhidir. Aktarılan bilgilere göre Kelâbâzî hocası Kâhuştüvânî'nin derslerinde tuttuğu notlardan yararlanarak bu eserini oluşturmuştur. 1277 yılında tamamlandığı aktarılan eserin medrese öğrencilerine ders kitabı olarak okutulduğu ifade edilmiştir.³⁷³

TÂCÜŞŞERÎA

Tam adı Ebû Abdillâh Tâcüşşerîa Ömer b. Sadrişşerîa el-Evvel Ubeydillâh b. Mahmûd el-Mahbûbî el-Buhârî'dir. Tâcüşşerîa ile ilgili olarak bazı bilgiler tezimizde yer alan âlimlerden Sadrüşşehîd (ö. 1141) ve Sadrüşşerîa es-Sânî'nin (ö. 1346) hayatlarının anlatıldığı bölümlerde yer almaktadır. Buna göre Tâcüşşerîa ile ilgili verilmesi gereken ilk bilgi Sadrüşşerîa es-Sânî'nin dedesi olduğudur. Oğlunun oğlu olan Sadrüşşerîa es-Sânî'nin anne tarafından dedesi olan Burhânüşşerîa ise Tâcüşşerîa'nın kardeşidir ve bu iki kardeşin babalarının ismi Sadrüşşerîa el-Evvel'dir (ö.1232).³⁷⁴ Ek olarak Tâcüşşerîa'nın adı Ömer kardeşi Burhânüşşerîa'nın adı ise Mahmud'dur. Soyunun sahabeden Ubade b. Samit el-Ensari ve onun torunu olan Mahbub b. Veldi'e dayandığı aktarılmıştır. Bu nedenle de aile üyeleri hem Ubadî genelde ise Mahbubî nisbeleriyle anılmıştır. Elde edilen bilgilere göre Cemaleddin Ubeydullah b. İbrahim el-Mağbubî'nin (ö. 630/1233) oğlu Şemseddin Ahmed Burhan ailesinden sonra sadr unvanı ile Buhara'da dini ve siyasi otoriteye sahip olarak aileye bu gücü atfeden kişidir. Zira Şemseddin Ahmed, Sadrüşşehîd'in hayatını aktarırken açıkladığımız Tarabi İsyânını (1238-39) desteklemiş ve Mahbubî ailesinden sadr unvanı kullanan ilk kişi

³⁷² Bilal Saklan, "Kelâbâzî, Mahmûd b. Ebû Bekir", *DİA*, Ankara, 2002, 25. Cilt, s.191.

³⁷³ Saklan, "Kelâbâzî, Mahmûd b. Ebû Bekir", s.192.

³⁷⁴ Ömer Aydın, "Türk Kelâm Bilgini Sadru's-Şerîa es-sânî (ö.747/1346)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2010, 0 (3), s.183.

olmuştur. Şemseddin Ahmed'den sonra ailenin diğer üyelerine geçen sadrlık makamında Tâcüşşerîa'nın bulunup bulunmadığı hakkında pek fazla bilgi yoktur. Nitekim Moğol istilalarının yoğun olarak yaşandığı bir dönemde bahsedildiği için aileye ait bilgilerin olduğu kaynakların tahribata uğradığı aktarılmıştır.³⁷⁵

Tâcüşşerîa'nın hayatı ve ilim tahsili hakkında sınırlı bilgimiz olsa da kaynakların aktardığı bilgiye göre Tâcüşşerîa ve kardeşi Burhânüşşerîa torunları olan Sadrüşşeria es-Sani'yi de yanlarında alarak 1276 yılında Buhara'dan ayrılmak durumunda kalmışlardır. Yönlerini Kutluğhanlar yönetimindeki Kirman'a çeviren Tâcüşşerîa ve kardeşi burada Hükümdar Terken Hatun'un himayesinde girdi. Hayatının sonuna kadar burada kalan Tâcüşşerîa Kutbiyye-Sultaniyye Medresesi'nde hocalık yaparak bilinen tek eseri *el-Hidaye* şerhini kaleme aldı. Kaynaklarda aktarılan bilgilere göre memleketi Buhara için çok üzüldüğünü ve memleket hasreti çektiğini her fırsatta belirten Tâcüşşerîa 1309 tarihinde vefat etmiştir.³⁷⁶

Tâcüşşerîa'a nisbet edilen en önemli eser Burhâneddin el-Mergînanî'nin *el-Hidâye*'si üzerine yazdığı *Şerhu'l-Hidâye*'dir. Tâcüşşerîa bu şerh sayesinde çok ilgi görmüş, Kirman'da âlimlerin kendisinden bu eserin şerhini okumak istediklerini belirtmiştir. Zira bu durumun temel sebebi hayatı hakkında az bilgimiz olsa da ilk eğitimini Buhara'da aldığı düşünülen Tâcüşşerîa'nın Buhara Hukuk Mektebi'ne mensup önemli bir âlim olmasıdır. Nitekim eser Orta Asya Hanefî hukuk doktrinin önemli bir ürünü olan *el-Hidaye*'nin şerhidir. Tâcüşşerîa kaleme aldığı şerhte detaylı ve sistematik açıklamalarda bulunmuş, kendinden önceki fakihlerin açıklayamadıkları ya da açıklamaktan çekindikleri konuları bir bir ele almış, bahsi geçen fakihlerin görüşlerini de aktarmıştır.³⁷⁷

NESEFÎ

Buhara yakınlarındaki Neseף şehrinde 1223 yılında doğduğu tahmin edilmektedir. Buhara'da yetiştiğini bildiğimiz Neseףi'nin doğduğu tarihler Orta Asya'da Moğol istilalarının başladığı tarihlere denk gelmesi bakımından önemlidir. Daha önceki bölümlerde Buhara'nın Moğol istilasası sürecindeki etkilerinden bahsettiğimiz için bu bölümde detaylı olarak aktarmayacağız (ilgili bölüm için bkz. Bâharzî). Zira 1273 yılında Buhara'nın iki Moğol hanının arasındaki mücadeleden ötürü yağmaya ve katliama maruz kalmasıyla Buhara'daki

³⁷⁵ Murteza Bedir, "Tâcüşşerîa", *DİA*, İstanbul, 2010, 39. Cilt, s.360.

³⁷⁶ Bedir, "Tâcüşşerîa", s.361.

³⁷⁷ Bedir, "Tâcüşşerîa", s.362.

düzenin bozulduğu ve ikamet için artık uygun bir yer olmadığı bazı tarihçiler tarafından ifade edilmektedir. Neseî ise bu süre zarfında Kirman'a giderek oradaki Kutbiyye-Sultaniyye Medresesi'nde dersler vermeye başlamıştır. Neseî'nin Kirman'da ne kadar ikamet ettiği bilinmemekle birlikte Kefevî'nin kaydına göre 1290 senesinde hala orada olduğu anlaşılmaktadır. 1310 yılında ise Bağdat'a gelen Neseî aynı yıl içinde vefat etmiştir. Memleketine dönerken vefat eden Neseî vefat ettiği yer olan Hûzistan eyaletinin Îzec şehrine defnedilmiştir. İyi bir eğitim aldığını bildiğimiz Neseî'nin hocaları arasında Şemsüleimme-i el-Kerderî ve yeğeni Hâherzâde lakabıyla tanınan Bedreddin Muhammed b. Mahmûd el-Kerderî ile Hamîdüddin ed-Darîr yer almaktadır. Adı geçen âlimlerden iyi bir eğitim alan Neseî özellikle medrese hocalığı yapmış ve bu nedenle de İslamî ilimlerin farklı alanlarına ait bilgileri sistematik bir şekilde özetlemeyi başarmıştır. Bu başarısının altında yatan sebep ise şüphesiz birden fazla alana olan hâkimiyetidir. Öyle ki *el-Menar* adlı eserinin Hanefî usul edebiyatındaki en önemli eser olduğu ve eser hakkında yüze yakın araştırma ve çalışma yapıldığı aktarılmıştır. Bunun dışında Hanefî fikhî alanına özet niteliğinde olan *Kenzü'd-deka'ik* adlı eseri de kaynak kabul edilen bir çalışmadır. Kelam alanında yazdığı *el-Umde ile Medarikü't-tenzil* adlı tefsiri de İslamî çevreler tarafından kabul görmüş bir özet niteliğindedir. Hanefî hukuku ile ilgili yazdığı eserler de kendinden sonraki hukukçular tarafından kaynak olarak kullanılmıştır.³⁷⁸

Eserleri

A) Fûrû-i Fıkıh

1. el-Müstasfâ: Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Yûsuf es-Semerkindî'nin *el-Fıkhü'n-nâfi* (en-Nâfi') adlı kitabının şerhi olduğu aktarılmıştır. Neseî'nin eserinin önsözünde hocaları Kerderî ve Darîr'in derslerinde tuttuğu notları birleştirerek bu eseri oluşturduğunu ifade ettiği aktarılmıştır. Ancak daha önce yazılmış eserlerden de bilgiler eklediğini ve *el-Müstevfa* adlı bir eseri özetlediğini belirttiği bilgisi verilmiştir.³⁷⁹

2. el-Musaffâ: Neseî'nin *el-Müstasfa* adlı eserini tamamladıktan sonra 1272'de kaleme aldığı aktarılan eserdir. Yine kendi eseri olan ve İslam hukukundaki görüş ayrılıklarını içeren *el-Manzûmetü'n-Neseîyye*'nin şerhi olduğu ifade edilmiştir.³⁸⁰

³⁷⁸ Murteza Bedir, "Neseî, Ebü'l-Berekât", *DİA*, İstanbul, 2006, 32. Cilt, s.567.

³⁷⁹ Bedir, "Neseî, Ebü'l-Berekât", s.567.

³⁸⁰ Bedir, "Neseî, Ebü'l-Berekât", s.567.

3. el-Vâfi: Hanefî hukuk öğretilerinin kısa bir özeti olduğu aktarılan eserin, Şafî ve Malikîlerin de görüşlerinden bahsederek bu görüşlerin sahiplerinin sembollerle ifade edildiğini aktarmıştır.³⁸¹

4. Kenzü'd-dekâ'ik: Aktarılan bilgilere göre Neseî'nin kendi eseri olan *el-Vafi*'nin özeti niteliğinde bir eser olduğu ifade edilmiştir. Ek olarak Hanefî öğretilerini içeren metinler arasında önemli bir konumda olduğu vurgulanmıştır.³⁸²

5. el-Kâfi fî Şerhi'l-Vâfi: Eserin önsözünden ve sonundan anlaşıldığı kadarıyla *el-Hidâye* adlı eserde tespit edilen eksik ve muallak kısımların tamamlanması için yazıldığı ifade edilmiştir. 1285 yılında tamamlandığı aktarılmıştır. Ek olarak Neseî'nin eserini yazarken *el-Câmi'u'l-kebîr*, *ez-Ziyâdât*, *Nazmü'l-hilâfiyât* ve *el-Mebsût (el-Asl)* gibi eserlerden faydalandığı, fihhi meselelere ve fetva konularına ait bilgiler içeren kitaplardan da yararlandığı ifade edilmiştir.³⁸³

B) Usûl-i Fıkıh

1. Menâri'l-envâr: Hanefî fıkıh usulü tarihinde üzerine en fazla çalışma yapılan eser olduğu aktarılmıştır. Neseî'nin bu eserinde Pezdevî ile Serahsî'nin eserini özetlediğini ifade edilmiş, yazım usulünde Pezdevî'ye esas aldığını aktarılmıştır.³⁸⁴

2. Keşfü'l-esrâr fî Şerhi Menâri'l-envâr: *el-Menâr*'ın geniş şerhi olan eser “musannifin şerhi” olarak kabul gördüğü ve birçok defa yayımlandığı ifade edilmiştir.³⁸⁵

3. Şerhu'l-Müntehab fî uşûli'l-mezheb: Ahsîkesî'nin fıkıh usulüne dair özet niteliğindeki eseri üzerine yapılan şerh olduğu aktarılmıştır.³⁸⁶

C) Diğer Eserleri

1. el-'Umde: Ehl-i sünnet yolunun esasları hakkında özet niteliğinde olan eserin Necmeddin en-Neseî'nin *Akâ'id*'inden büyük ölçüde etkilendiği aktarılmış, ancak biraz daha detay

³⁸¹ Bedir, “Neseî, Ebü'l-Berekât”, s.567.

³⁸² Bedir, “Neseî, Ebü'l-Berekât”, s.567.

³⁸³ Bedir, “Neseî, Ebü'l-Berekât”, s.568.

³⁸⁴ Bedir, “Neseî, Ebü'l-Berekât”, s.568.

³⁸⁵ Bedir, “Neseî, Ebü'l-Berekât”, s.568.

³⁸⁶ Bedir, “Neseî, Ebü'l-Berekât”, s.568.

bilgiler içerdiği ifade edilmiştir. Eser aktarılan bilgilere göre medrese öğrencileri için giriş niteliğinde bir çalışmadır.³⁸⁷

2. el-İ'timâd fi'l-i'tikâd: *el-'Umde*'nin şerhi olduğu aktarılan eser 1299 tarihinde tamamlanmıştır.³⁸⁸

FAĞNEVÎ

Asıl adının Mahmud olduğu aktarılan Fağnevî, Câmî tarafından eserinde Mahmud (İncir) Fağnevî olarak zikredilmiştir.³⁸⁹ Dönemin önemli ilim merkezlerinden olan Buhara'nın Vabkene kasabasının İncirfağne köyünde doğduğu aktarılmıştır. Fağnevî olarak tanınması da buradan kaynaklanmaktadır.³⁹⁰ Câmî Fağnevî'nin Arif Rivgerî'nin halifesi olduğunu aktarmış, Ali Râmîtenî'nin müşidi olduğunu belirtmiştir.³⁹¹ Ek olarak Câmî Fağnevî'nin Ahmed Buharî olarak bilinen Emir Buharî'nin dedesi olduğu bilgisini vermiş, Buharalıların Fağnevî ulu bir zat olarak kabul ettiklerini aktarmıştır.³⁹² Hayatı hakkında oldukça sınırlı bilgilere sahip olmamıza rağmen Hâcegân silsilesinde ilk defa cehrî zikri icra edenin Fağnevî olduğu ifade edilmiştir.³⁹³ Bu hususta Fağnevî'ye neden cehrî zikir yöntemini kullandığı sorulmuş; “*Uyumuşların uyanarak, gafillerin şuurlanarak zikirle yola gelmeleri, şeriat ve tarikat caddesine girmeleri, bütün hayırların anahtarı ve saadetlerin aslı olan hakiki tövbe ve inâbete rağbet etmeleri için*” cevabını verdiği aktarılmıştır.³⁹⁴

Hangi tarihlerde doğduğu bilinmeyen Fağnevî'nin vefatı için de birçok tarih zikredilir. Zira Algar bazı eserlerde 1315-16-17-18 tarihlerinin olduğunu aktarmıştır.³⁹⁵ Başka bir kaynak 1315-16 tarihini kabul etmiştir.³⁹⁶ Bir başka kaynak ise oldukça farklı bir tarih vererek

³⁸⁷ Bedir, “Nesefî, Ebü'l-Berekât”, s.568.

³⁸⁸ Bedir, “Nesefî, Ebü'l-Berekât”, s.568.

³⁸⁹ Câmî, *Nefahatü'l-Üns*, s.502.

³⁹⁰ Hamid Algar, “Fağnevî”, *DİA*, İstanbul, 1995, 12. Cilt, s.73.

³⁹¹ Câmî, *Nefahatü'l-Üns*, s.502.

³⁹² Câmî, *Nefahatü'l-Üns*, s.553.

³⁹³ Algar, “Fağnevî”, s.70; Gülşenî, *Reşahat-ı Muhyi*, s.115.

³⁹⁴ Algar, “Fağnevî”, s.70.

³⁹⁵ Algar, “Fağnevî”, s.70

³⁹⁶ Derya Kasap, “Hasan Burkay'ın Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2019, s.22.

1271 yılını Fağnevî'nin vefat tarihi olarak aktarıldığını belirtmiştir.³⁹⁷ Diğer bir kaynak ise 1278 yılını kaydetmiştir.³⁹⁸

SEMMÂSÎ

Râmîten ile Buhara arasında bulunan Semmas köyünde doğmuştur. Babası Seyyid Abdullah'ın tavsiyesiyle Hâcegân şeyhlerinden olan Mahmûd Fağnevî'ye intisap etmiştir.³⁹⁹ Ancak daha sonra hocası Fağnevî onu kendi halifesi Ali Râmîtenî'ye yönlendirmiştir.⁴⁰⁰ Aktarılan bilgilere göre Semmâsî, hocası Ali Râmîtenî ile birlikte Hârizm'e gitmiş, seyrülsülûkünü tamamladıktan sonra irşad faaliyetleri için köyüne geri dönmüştür.⁴⁰¹ Bu irşad faaliyetleri ile Hâcegân silsilesine dâhil olan en önemli isim ise Emir Külâl'dır. Semmâsî Emir Külâl'ın terbiyesi ile meşgul olmuş onu ise henüz daha yeni doğmuş olan Bahaeddin Nakşibendi'nin terbiyesi ile sorumlu kılmıştır.⁴⁰² Rivayete göre Emir Külâl ve Semmâsî'nin karşılaşması ise bir güreş müsabakası esnasında gerçekleşmiştir. Bahaeddin Nakşibend'in dahiliyeti ise Semmâsî'nin Buhara'nın bir köyü olan Kasrîhindûvân'a geçmesi ile olmuştur.⁴⁰³ Câmî bu hususta Semmâsî'nin Buhara'nın Kasrîhindûvân köyünden her geçtiklerinden “*Bu topraktan bir er kokusu gelmektedir ve Kasr-ıHinduvan'ın Kasr-ı Arifân olması yakındır.*” dediğini kaydetmiştir. Devamında ise Bahaeddin Nakşibendi'nin doğumunun gerçekleştiğini, onu manevî evladı olarak kabul ettiğini, Nakşibendi'nin çağının önderi bir âlim olacağını söylediğini aktarmıştır.⁴⁰⁴ Tosun'un aktardığına göre Bahaeddin Nakşibend'in Semmâsî'nin vefatı sırasında 18 yaşında olduğunu, buna göre Semmâsî'nin 1335-36 yılları civarında vefat etmiş olabileceğini aktarır. Ek olarak farklı kaynaklarda 1333-34 ve 1354 tarihlerinin de bulunduğunu ifade eder. Semmâsî'nin kabri ise Semmâsî köyündedir.⁴⁰⁵

Semmâsî, Hâce Sûfi Sûhârî, Hâce Mahmûd Semmâsî, Mevlânâ Dânişmend Ali ve Seyyid Emîr Külâl adlı dört halife yetiştirmiştir.⁴⁰⁶ Bunlardan Mahmûd Semmâsî onun

³⁹⁷ Nazım Çınar, “Nakşibendî Hâlidî Şeyhi Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî'nin Râbita İle İlgili “Hakku's-Sülûk Ve'r-Râbita Ve Şemâil-i Cemî'i Silsile Risalesi”, *Ağrı İslâmî İlimler Dergisi (AGİİD)*, 2019 (5), s.46.

³⁹⁸ Hayrani Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, No:171, Ankara, 1986, s.149.

³⁹⁹ Necdet Tosun, “Semmâsî”, *DİA*, İstanbul, 2009, 36. Cilt, s.498.

⁴⁰⁰ Enver Ören, “Muhammed Bâbâ Semmâsî”, *Evlîyalar Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, Türkiye Gazetesi Yayınları, 8. Cilt, s.326.

⁴⁰¹ Tosun, “Semmâsî”, s.498.

⁴⁰² Câmî, *Nefahatü'l-Üns*, s. 503; Gülşenî, *Reşehât-ı Muhyî*, s.159.

⁴⁰³ Tosun, “Semmâsî”, s.498.

⁴⁰⁴ Câmî, *Nefahatü'l-Üns*, s.503.

⁴⁰⁵ Tosun, “Semmâsî”, s.498.

⁴⁰⁶ Gülşenî, *Reşehât-ı Muhyî*, s.159-160.

oğludur. Hâcegân tarikatını Nakşibendiyye'ye bağlayan silsile ise Emîr Külâl vasıtasıyla devam etmiştir.⁴⁰⁷

SADRÜŞŞERİA es-SÂNÎ

Tam adı Sadrüşşerîa es-Sânî Ubeydullâh b. Mes'ûd b. Tâcişşerîa Ömer b. Sadrişşerîa el-Evvel Ubeydillah b. Mahmûd el-Mahbûbî el-Buhârî'dir. Ensar soyundan geldiği bilinen Sadrüşşerîa'nın ailesi Buhara'da pek çok âlimin yetiştiği köklü bir ailedir. Sadrüşşerîa, Ubâdî ve Mahbûbî nisbeleriyle anılmasının yanı sıra Sadrüşşerîa es-Sânî(ikinci) ve Sadrüşşerîa el-Asgâr(küçük) olarak da zikredilmiştir. İlk olarak İbâdî ve Mahbûbî nisbelerinin sebebi soyunun sahabeden Ubâde b. Sâmit el-Ensârî ve onun torunu olan Mahbûb b. Velîd'e dayanmasıdır. Sadrüşşerîa es-Sani ve Sadrüşşerîa el-Asgâr olarak anılmasının sebebi ise ailesinde kendisinden başka bir Sadrüşşerîa'nın daha olması ve onun da Sadrüşşerîa el-Evvel ya da Sadrüşşerîa el-Ekber şeklinde anılmasından kaynaklanır.⁴⁰⁸ Sadrüşşerîa, *Şerhu'l-Vikâye* ve *en-Nukâye* adlı eserlerinde dedesine kadar soy bağlarından bahsederken baba tarafından dedesinin Tâcişşerîa olduğunu ifade eder. Kendisinin özetleyerek kısa halini kaleme aldığı *Vikayetü'r-rivâye* adlı eserin yazarının ise anne tarafından dedesi Burhânüşşerîa Mahmud b. Sadrüşşerîa olduğunu belirtmiştir. Nitekim birçok müellif bu bilgiyi doğrularken Tâcişşerîa isminin Ömer, Burhânüşşerîa isminin ise Mahmud olduğunu ifade eder. *Şerhu'l-Vikâye* yazmalarından birinin sonunda yer alan bir bilgiye göre ise Tâcişşerîa ve Burhânüşşerîa'nın babalarının isminin Sadrüşşerîa el-Evvel olduğu belirtilir. Dedesi Ebû Abdullah Tâcişşerîa da *Şerhu'l-Hidâye* adlı eserinin "*Kitabü'l-Eymân*" bölümünün sonunda kendi ismini Ebû Abdullah Ömer b. Sadrüşşerîa şeklinde kaydetmektedir. Bu durumda annesinin ve babasının dedelerinin kardeş oldukları anlaşılır. Yani Sadrüşşerîa el-Evvel'in oğlu olan Tâcişşerîa Ömer ile Burhânüşşerîa Mahmud kardeşlerdir. Bu iki âlimden ise Tâcişşerîa Ömer'in oğlu ve Burhânüşşerîa Mahmud'un kızı evlenmiş ve bu evlilikten Mes'ud isminde bir oğulları olmuştur. Mes'ud ise tezimize konu olan küçük Sadrüşşerîa ya da ikinci Sadrüşşerîa olarak da bilinen Sadrüşşerîa'nın babasıdır.⁴⁰⁹

Hayatının Mâverâünnehir'in önemli ilim merkezleri olan Buhara, Herat ve Kirman üçgeninde geçtiğini bildiğimiz Sadrüşşerîa Moğol istilâsının hüküm sürdüğü bir döneme denk gelmiştir. 1273 yılında memleketi olan Buhara İlhanlılar tarafından işgal edilince dedeleri

⁴⁰⁷ Tosun, "Semmâsî", s.498.

⁴⁰⁸ Aydın, "Türk Kelâm Bilgini Sadru's-Şerîa es-sânî (ö.747/1346)", s.183.

⁴⁰⁹ Şükrü Özen, "Sadrüşşerîa", *DİA*, İstanbul, 2008, 35. Cilt, s.427; Aydın, "Türk Kelâm Bilgini Sadru's-Şerîa es-sânî (ö.747/1346)", s.183.

Tâcüşşerîa ve Burhânüşşerîa 1276 yılı civarında Kutluğhanlar'ın hüküm sürdüğü Kirman'a kaçmak zorunda kalmışlar ve her ikisi de buradaki Kutbiyye Medresesi'ne müderris olarak tayin edilip hükümdar Kutluğ Türkan'ın saygısını kazanmışlardır. Burada vefat eden Tâcüşşerîa ve Burhânüşşerîa'nın Kirman'a gelirken yanlarında Sadrüşşerîa'nın da olduğu bilinmektedir. Her ne kadar bu durum kaynaklarda açık bir şekilde ifade edilmese de eserlerinde dedesi Burhânüşşerîa'dan "hocam", 1273-1299 yılları arasında Kirman'da yaşadığı bilinen ve Mevlânâ'nın hocası Şems-i Tebrîzî'den hırka giyen Selâhaddin Hasan el-Bulgarî'den "şeyhim" diye bahsetmesi onun çocukluk ve gençlik yıllarının Kirman'da geçtiğine kanıt olarak gösterilebilir. Bazı kaynaklar Bulgarî ile Kirman'a gelmeden önce karşılaşmış olabileceğine işaret etmektedir. Bulgarî Kirman'a gelmeden önce üç yıl Buhara'da ikamet etmişse de Sadrüşşerîa muhtemelen Buhara'daki istila sırasında hem annesini hem babasını kaybetmiş ve bu nedenle dedesi Burhânüşşerîa tarafından yetiştirilmiştir. Dedesinin vefatından sonra ise İbn-i Battuta'nın ifadesine göre 1333 yılında İbn-i Battuta Buhara'ya uğradığında o sırada Herat'tan yeni dönmüş olan Sadrüşşerîa ile görüştüğünü kaydeder. Bu durumda Sadrüşşerîa'nın dedesinin vefatından sonra bir dönem Herat'ta ikamet ettiği anlaşılabilir. Ancak kalan ömrünün sonuna kadar memleketi Buhara'da kaldığı ve 1346'da Buhara'da vefat ettiği aktarılmıştır.⁴¹⁰

Sadrüşşerîa'nın fıkıh, fıkıh usulü, kelâm, tefsir, hadis gibi ilimlerin yanında belâgat, felsefe, astronomi ve tabiat bilimlerine de vakıf olduğu bilinmektedir. Öyle ki hem çağdaşları hem kendisinden sonra gelen âlimler ondan övgü dolu bahseder ve onu saygıyla anarlar. Nitekim Teftâzânî kendisini eleştirmek üzere yazdığı *et-Telvîh* mukaddimesinde onun için "muhakkik imam, büyük müdekkik âlim, hidayet sancağı, dirâyet âlimi, akıl ve nakil terazisinin dili, fıkıh ve usul ilimlerinin dallarını ayırıştırın" sıfatlarını kullanır.⁴¹¹ Devletşah ise öğrencilerinden Şemseddin et-Tabesî'nin biyografisinde Sadrüşşerîa'dan "sultânü'l-ulemâ" diye söz eder; onu devrin ileri gelenlerinden ve büyük âlimlerinden, Buhara'nın önemli şahsiyetlerinden biri olarak anar.⁴¹²

Sadrüşşerîa'nın eserlerinde önceki bilgi birikimini kullanmasının yanında eleştirel bir üslup kullandığı dikkat çekmektedir. Öyle ki bilgisinden ve kendinden oldukça emin olan Sadrüşşerîa bazı çağdaşlarının takdirini kazanırken bazıları ile ise uzun süren tartışmalarda bulunmuştur. Ailesinden gelen bilgi birikimi, mensup olduğu ailenin ilmî kültürü

⁴¹⁰ Özen, "Sadrüşşerîa", s.428.

⁴¹¹ Özen, "Sadrüşşerîa", s.428.

⁴¹² Devletşah, *Tezkiretü's-Şuâra/Şair Tezkireleri*, s.227.

Sadrüşşerîa'nın dönemin âlimlerinden farklı olmasına yol açmıştır. İmanın tasdikten ibaret olmayacağını, imanın geçerliliği için ayrıca teslimiyetin gerektiğini ifade etmiştir. Sadrüşşerîa Hanefî-Mâtürîdî ekolü benimseyerek bu öğretinin önemli temsilcilerinden biri haline gelmiştir. Maturidî'nin düşüncelerini eserlerinde savunduğu görülse de onun adını *et-Tavzîh* adlı eserinin dışında herhangi bir yerde bahsetmediği ifade edilmiştir.⁴¹³

Sadrüşşerîa birçok Ortaçağ âliminin ortak özelliği olan çok yönlü olma hususunda pek tabi çağdaşlarından geri kalmayarak tasavvuf ile de ilgilenmiştir. Sadrüşşerîa, kaleme aldığı eserleri ile kendinden sonraki ilim çevreleri üzerinde de daima etkili olmuş bir âlimdir. Öyle ki onun eserleri bir dönem Osmanlı'daki Semâniye medreselerinde müderris olacak olan talebelere okutulmuş ve âlimlerin imtihanları bu eserler üzerinden yapılmıştır. Buna ek olarak Osmanlı padişahlarından II. Bayezid de Sadrüşşerîa'nın *Şerhu'l Vikaye* adlı eserine ayrı bir ilgi göstererek devrinin âlimlerinden olan Hatibzâde Muhyiddin Efendi'ye bir hâşiye yazmasını emretmiştir. Ancak yazımının eserin tamamlanamadığı aktarılmaktadır. Nitekim bu eserlerin Osmanlı ilim hayatındaki etkisi hem uzun süreli olmuş hem de azımsanmayacak düzeyde olmuştur. Kaldı ki sadece eserleri ile değil yetiştirdiği öğrencileri ile de Osmanlı ilim hayatına katkıda bulunmuş, Osmanlı âlimlerinin yetişmesini sağlamıştır. Öyle ki yetiştirmiş olduğu Ebû Tâhir Hâfîzüddin Muhammed b. Muhammed et-Tâhirî, Muhammed Pârsâ'nın hocası olmuş, ondan da Osmanlı âlimlerinden Molla İlyâs b. Yahyâ Buhara'da öğrenim görmüştür. Bunun dışında ise diğer bir öğrencisi Muhammed b. Mübârekşah el-Mantıkî Mısır'da iken hem Osmanlı âlimlerinden Şeyh Bedreddin Simâvî ve Hacı Paşa'ya hem de Osmanlı ilim muhitinde derin etkileri bulunan Seyyid Şerîf el-Cürcânî'ye hocalık yapmıştır.⁴¹⁴

Eserleri

1. Tenkihu'l-usûl: Eserin pek çok açıdan önemli olduğu aktarılmıştır. Zira ilk olarak Ebu Usr el-Pezdevî'nin *Kenzü'l-vüşul* adlı eseri esas alınarak oluşturulduğu ifade edilmiştir. Ek olarak Fahreddin er-Râzî'nin kaleme aldığı *el-Mahsul* ve İbnü'l Hacib'in kaleme aldığı *el-Muhtasar* adlı eserlerin genel bir özetinin eserin içeriğinde yer aldığı belirtilmiştir. Sadrüşşerîa'nın daha sonra bu eserini *et-Tavzîh fi halli gavâmi'zî't-Tenkîh* adıyla şerh ederek birçok konuda kendi

⁴¹³ Özen, "Sadrüşşerîa", s.429.

⁴¹⁴ Özen, "Sadrüşşerîa", s.430.

görüşlerini ortaya koyduğu aktarılmıştır. Kendisinden sonraki usul düşüncesini derinden etkileyen bu çalışma medreselerin temel kitapları arasında yer almıştır.⁴¹⁵

2. Şerhu'l-Vikâye: Burhânüşşerîa'nın kaleme aldığı ve Hanefi mezhebindeki 4 ana fıkıh metninden biri olan *Vikâyetü'r-rivâye*'nin en meşhur şerhidir.⁴¹⁶

3. en-Nukâye muhtasarü'l-Vikâye: Müellifin dedesi Burhânüşşerîa'nın *Vikâyetü'r-rivâye* adlı eserinin kısaltılmış hali olup *Muhtasarü'l-Vikâye* olarak da tanınır.⁴¹⁷

4-5. Ta'dilü'l-'ulûm ve Şerhu Ta'dilü'l-'ulûm: Sadrüşşerîa ilk önce *Ta'dilü'l-ulum* adlı mantık, kelim ve astronomi alanlarında bilgi veren bir eser yazmış ardından bunu şerhetmiştir.⁴¹⁸

6. el-Vişâh fî zabti me'âkidi'l-Miftâh: Sadrüşşerîa, *Tenkîhu'l-usûl*'de *Kitâbü'l-Vişâh* adıyla atıfta bulunduğu bu eseri Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'ulûm* ve Fahreddin er-Râzî'nin *Nihâyetü'l-îcâz* adlı eserlerinde yer alan konuları özetleyip bunlara bazı ilâveler yapmak suretiyle meydana getirmiştir.⁴¹⁹

7. Ta'lîkât 'ale'l-Miftâh: Hatîb el-Kazvînî'nin *Telhîsü'l-Miftâh* ve *el-Îzâh*'ında Sekkâkî'ye yönelttiği itirazlara cevap olarak yazılan bu kitap Ağustos 1344 yılında Buhara'da tamamlanmıştır.⁴²⁰

8. Risâle fî 'ilmi'l-'arûz: Aruz bahirlerine dair beş beyitlik Arapça bir manzumdir.⁴²¹

9. Risâletü te'vîli Kıssati Yûsuf: Yûsuf kıssasının edebî ve tasavvufî bir üslûpla anlatıldığı Farsça bir metindir. Eserde bazısı Arapça olmak üzere birçok şiire yer verilmiştir.⁴²²

10. Şerhu'l-Fusûli'l-hamsîn: İbn Mu'tî ez-Zevâvî'nin nahve dair eserinin şerhidir. Kâtip Çelebi, Sadrüşşerîa'nın bu şerhi oğlu Mahmûd için yazdığını belirtir.⁴²³

⁴¹⁵ Özen, "Sadrüşşerîa", s.430.

⁴¹⁶ Özen, "Sadrüşşerîa", s.430.

⁴¹⁷ Özen, "Sadrüşşerîa", s.430.

⁴¹⁸ Özen, "Sadrüşşerîa", s.430.

⁴¹⁹ Özen, "Sadrüşşerîa", s.430.

⁴²⁰ Özen, "Sadrüşşerîa", s.430.

⁴²¹ Özen, "Sadrüşşerîa", s.430.

⁴²² Özen, "Sadrüşşerîa", s.430.

⁴²³ Özen, "Sadrüşşerîa", s.430.

EMİR KÜLÂL

Semmâsî'nin müridi olduğu aktarılan Emir Külâl'in asıl adı bilinmemektedir. Algar peygamber soyundan geldiği için "Emir", çömlekçilik mesleğini icra ettiği için "Külâl" lakabını kullandığını ifade eder.⁴²⁴ Nitekim Gülşenî de Emîr Külâl'in Seyyid olduğunu hatta Buharalıların Seyyid olmasına rağmen güreş sporuyla ilgilenen Emir Külâl'ı bu hususta tasvip etmediğini aktarmıştır.⁴²⁵ Algar Emîr Külâl'in 1284 yılında Buhara'nın Sûhârî köyünde doğduğunu, bütün hayatını doğduğu köyde ve Buhara civarında geçirdiği için Hâcegân'ın "sefer der-vatan"⁴²⁶ prensibine sadık kaldığını ifade etmiştir. Semmâsî'nin müridi olan Emîr Külâl aktarılanlara göre onunla güreş müsabakası esnasında karşılaşmış ve o andan sonra Semmâsî'ye intisap ederek tasavvufî yolculuğuna başlamıştır.⁴²⁷ Yirmi yıl Semmâsî'nin hizmetinde kalan Emîr Külâl, yine Semmâsî'nin isteğiyle Bahaeddin Nakşibend'in eğitiminden sorumlu olmuştur.⁴²⁸ Bu eğitimin kademeleri ve yöntemi hakkında yeterli bilginiz olmasa da aktarılan bilgilere göre Emir Külâl cehrî zikir yöntemini kullanmaktaydı.⁴²⁹ Bu noktada Bahaeddin Nakşibend ile ayrılık yaşayan Emir Külâl'in bazı kaynaklarda Bahaeddin Nakşibend'in hafî zikir yöntemini kullanmasına karşı gelmediği aktarılır.⁴³⁰ Bazı kaynaklar ise bu durumun Emir Külâl ile Bahaeddin Nakşibend'in arasının açılmasına neden olduğunu, öyle ki bu sebepten ötürü Emir Külâl'a intisap ettiği söylenen Emir Timur'un da Bahaeddin Nakşibend'e tavır aldığı ifade edilir.⁴³¹ Ek olarak Emir Külâl ve Emir Timur arasındaki ilişkiden bahseden kaynakların yetersiz olması ve aktarılanların Timur'a ait olduğu ifade edilen hâtıralara dayanması duruma şüpheyle yaklaşılmasına neden olmaktadır. Zira torununun oğlu Mevlânâ Şehâbeddin, Emîr Külâl'in Timur için dua etmekten çekindiğini ve onu Semerkant'ta ziyaret etmeyi reddettiğini söyler.⁴³² Haykıran ise "*Nakşibendilik ve Timurlular*" yazısında Şemseddin Külâl'in Emir Külâl'in müridi olduğunu ifade etmiştir. Öyle ki aynı kaynaktan alınan bilgiye göre Emir Timur iktidara geldikten sonra Emir Külâl'ı

⁴²⁴ Hamid Algar, "Emîr Külâl", *DİA*, İstanbul, 1995, 11. Cilt, s.137.

⁴²⁵ Gülşenî, *Reşehât-ı Muhyî*, s.160.

⁴²⁶ "Arapça ve Farsça'dan oluşan bir sözcük. Vatanda yolculuk yapmak demektir. Bu bir Nakşibendiyye tâbiridir. Sâlikin, fena huylardan iyi huylara yönelmesi: beşerî sıfatlardan, melekî sıfatlara ulaşması demektir. Maddî yolculuk ile bir kimsenin kötü huylarını bırakması mümkün değildir. Mühim olan, iç dünyada yolculuktur. Ancak Nakşî şeyhleri, bir mürid bulana kadar maddî mânâda sefer yapılmasını tavsiye ederek, irşad ediciyi bulduktan sonra, onun terbiyesinde ikâmet etmekle, kötü huylardan iyi huylara yönelmenin önemini vurgulamışlardır." Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.231.

⁴²⁷ Algar, "Emîr Külâl", s.137.

⁴²⁸ Gülşenî, *Reşehât-ı Muhyî*, s.160.

⁴²⁹ Necdet Tosun, "Nakşibendiyye", *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, ed. Semih Ceyhan, İSAM Yayınları, İstanbul, 2015, s. 666; Gülşenî, *Reşehât-ı Muhyî*, s.115.

⁴³⁰ Hamid Algar, "Bahâeddin Nakşibend", *DİA*, İstanbul, 1991, 4. Cilt, 458.

⁴³¹ Kemal Ramazan Haykıran, "Nakşibendilik ve Timurlular", <https://www.beyaztarih.com/turk-tarihi/nakşibendilik-ve-timurlular>, Son erişim tarihi: 18.07.2021

⁴³² Algar, "Emîr Külâl", s.138.

Semerkant'a davet etmiş fakat Emir Külâl bu daveti geri çevirerek kendi yerine oğlu Emir Ömer'i göndermiştir. Bunun dışında Emir Timur'un Emir Külâl'a intisap ettiği, Emir Külâl'ın da Timur'un tasavvuf terbiyesi için Şemseddin Külâl'ı görevlendirdiği aktarılmıştır.⁴³³

Nitekim Emir Külâl mürşidi Semmâsî'nin öğüdünü yerine getirdiğini ifade ederek Bahaeddin Nakşibend'e; "*Ruhaniyetinizin kulu beşeriyet yumurtasından çıkana kadar sana meme verdim ve memede süt kuruyana kadar seni emzirdim. Fakat himmetinizin kuşu çok yüksekte uçtuğundan bundan sonra serbestsin, Türk olsun Tacik olsun nerede, kimden burnuna bir koku gelirse o şahsı ara, himmetinin gereğini yerine getirmede kusur etme.*" diyerek onun sülûkünü tamamladığını bildirmiştir.⁴³⁴ Câmî bu konunun devamında Emir Külâl'ın Bahaeddin Nakşibend'i oğlu Emir Burhan'ın tasavvuf terbiyesi ile görevlendirdiğini aktarır. Câmî'nin aktarımına göre bu mesele Emir Külâl tarafından istenilmiştir.⁴³⁵ Tosun ise Bahaeddin Nakşibend'in Emir Külâl'ın tasavvuf halkasından ayrıldıktan sonra irşad faaliyetlerine başladığını ve Emir Külâl'ın oğlunun ve bazı müridlerinin Nakşibend'in sohbetlerine katıldığını ancak Emir Külâl'ın bu durumdan hoşnut olmadığını aktarmıştır.⁴³⁶

Sonuç olarak Emir Külâl 28 Kasım 1370 tarihinde doğduğu köy olan Sûhârî'de vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.⁴³⁷ Bazı kaynaklar vefatından önce halifelerini oğullarının terbiyesi ile görevlendirdiği aktarır. Buna göre Emir Burhan'ı Bahâeddin Nakşibend'e, Emir Hamza'yı Arif Dikgerânî'ye, Emir Şah'ı Şeyh Yedigâr'a ve Emir Ömer'i Şeyh Cemal Dihistânî'ye emanet etmiştir.⁴³⁸ Bazı kaynaklar ise Bahaeddin Nakşibend'i halifesi olarak atamadığını sadece oğlu Emir Burhan'ın terbiyesi ile görevlendirdiğini ifade eder. Bu durumda Emir Külâl'ın dört halifesinin ikinci oğlu Emir Hamza, Mevlânâ Ârif Dikgerânî, Şeyh Yâdigâr Künsürûnî ve Şeyh Cemâleddin Dihestânî olduğu aktarılır.⁴³⁹

BAHÂEDDİN NAKŞİBEND

Buharalıların "Hâce-i belâ-gerdân" (belayı defeden hâce) diye andıkları Bahâeddin Nakşibend ile ilgili bilgiler edindiğimiz kaynaklar hemen hemen benzer konulardan bahsetse de bazı noktalarda ciddi farklılıklar göstermektedir. Bu hususta temel olarak Hamid Algar,

⁴³³ Haykıran, "Nakşibendilik ve Timurlular", <https://www.beyaztarih.com/turk-tarihi/naksibendilik-ve-timurlular>.

⁴³⁴ Câmî, *Nefahatü'l-Üns*, s.504.

⁴³⁵ Câmî, *Nefahatü'l-Üns*, s.504.

⁴³⁶ Necdet Tosun, "Hoca Bahâeddin Nakşibend", *Uluslararası Bahâeddin Nakşibend ve Nakşibendilik Sempozyumu*, İstanbul, 2016, s.16.

⁴³⁷ Algar, "Emir Külâl", s.138.

⁴³⁸ Gülşenî, *Reşehât-ı Muhyî*, s.160

⁴³⁹ Algar, "Emir Külâl", s.138.

Necdet Tosun ve Rauf Memmedov'un aktardığı bilgileri karşılaştırmalı olarak paylaşmakta yarar vardır.

Algar ve Tosun, Bahaeddin Nakşibend'in Buhara yakınlarındaki Kasrıhindûvân köyünde doğduğunu daha sonra bu köyün adının Bahâeddin Nakşibend'e ithafen Kasrıârîfân olduğunu aktarır. 1318 yılında doğduğu aktarılan Bahâeddin Nakşibend daha doğmadan Semmâsî'nin dikkatini çekmiş ve doğumundan üç gün sonra Semmâsî tarafından mânevî evlat olarak kabul edilmiştir. Buraya kadar Algar ve Tosun aynı bilgileri aktarır.⁴⁴⁰ Ancak Algar bu noktadan sonra Bahâeddin Nakşibend'in tasavvuf terbiyesi ile Emir Külâl'in ilgilendiğini ifade eder. Bunun nedeni ise Semmâsî'nin Emir Külâl'i bu şekilde öğütlemiş olmasıdır.⁴⁴¹ Tosun ise Bahaeddin Nakşibend'in ilk olarak Halil Ata (Kazan/Gazan Han) ile karşılaşım onun yanında kaldığını aktarır. Ek olarak aynı dönem içinde Emir Külâl, Semmâsî'nin Bahaeddin Nakşibend ile ilgilenmesi konusundaki öğüdünü yerine getirmek ister ancak Bahaeddin Nakşibend'in bunu istemediğini ifade edilir.⁴⁴² Algar'ın aktardığı bilgilere göre Emir Külâl'in yanında kaldığı ifade edilen Bahâeddin Nakşibend tarikat âdâp ve erkânını Emir Külâl'den öğrendi. İlerleyen zamanda ise gördüğü bir rüya üzerine üveysilik yoluyla kendisinden yaklaşık bir asır önce yaşayan Abdülhâlik Gucdüvânî'ye intisap ederek Emir Külâl'in tasavvuf halkasından ayrıldı. Cehrî zikri bıraktı ve hâfî zikri uygulamaya başladı. Bu durum Emir Külâl'in müridleri tarafından Bahâeddin Nakşibend'e karşı tavır almalarına neden olsa da Emir Külâl müridlerine yaptıklarının doğru olmadığını ifade ederek Bahâeddin Nakşibend'i korudu. Algar, devam eden süreçte Emir Külâl'in Bahâeddin Nakşibend'e artık sülukunu tamamladığını, Türk, Tacik bütün şeyhlerden faydalanabileceğine izin verdiğini aktarır. Algar, Halil Ata ile karşılaşımının bu dönemden sonra gerçekleştiğini ifade eder.⁴⁴³ Tosun Bahâeddin Nakşibend'in altı yıl saltanattan önce altı yılda saltanattan sonra olmak üzere on iki yıl Halil Ata'nın yanında kaldığını ifade eder ve bu sürecin 1335-1346/47 yılları arasında olabileceğini belirtir. Bu süre içerisinde Bahaeddin Nakşibend'in Halil Ata'nın cellatlığını yaptığını ancak bu durumun o dönem için kötü bir şey olmadığını, normal bir durum olduğunu aktarır.⁴⁴⁴ Algar ise bu konuyla ilgili detaylı bir bilgi vermeyerek sadece bu dönemin Bahâeddin Nakşibend için duraklama dönemi olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade eder.⁴⁴⁵ Bu konuya ek olarak Emir Timur'un adı da bu olayda zikredilir. Öyle ki

⁴⁴⁰ Algar, "Bahâeddin Nakşibend", s.458; Tosun, "Hoca Bahâeddin Nakşibend", s.7.

⁴⁴¹ Algar, "Bahâeddin Nakşibend", s.458.

⁴⁴² Tosun, "Hoca Bahâeddin Nakşibend", s.10.

⁴⁴³ Algar, "Bahâeddin Nakşibend", s.458.

⁴⁴⁴ Necdet Tosun, *Şâh-ı Nakşibend Hazretleri*, Nasihat Yayınları, Ankara, 2015, ss.15-16.

⁴⁴⁵ Algar, "Bahâeddin Nakşibend", s.459.

Bahaeddin Nakşibend ve Emir Timur'un arasının iyi olmadığı yönünde bilgiler veren kaynaklar bu durumun sebebinin Emir Timur ile arasının iyi olduğu bilinen ancak Bahaeddin Nakşibend'in tasavvuf halkasından ayrıldığı Emir Külâl'dir. Aktarılan bilgilere göre Emir Külâl Bahâeddin Nakşibend'in ayrılığında hoşnut olmamış ve bu nedenle Emir Külâl'a intisap etmiş olan Emir Timur da Bahaeddin Nakşibend'e tavır almıştır. Bu nedenle bazı kaynaklar Emir Timur ve Bahâeddin Nakşibend arasındaki soğukluğun sebebinin bu olduğunu ifade eder. Ancak aktarılan bilgilere göre Emir Timur ile Bahaeddin Nakşibend'in arasının iyi olmadığı varsayıldığında bu durumun tek nedenin Emir Külâl ile Bahaeddin Nakşibend arasındaki durum olmadığı ifade edilir. Zira Bahaeddin Nakşibend'in bir dönem yanında kaldığı ve infaz memurluğunu yaptığı, hem siyaseten hem de mânen uygun bulunmayan Halil Ata'nın (Kazan/Gazan Han) yanında geçirdiği süre Bahâeddin Nakşibend'in kendisini siyasî oluşumlardan geri çekmesi için daha olası bir sebep olarak görülür. Öyle ki Bahaeddin Nakşibend Halil Ata'nın (Kazan/Gazan Han) yanında kaldığı süre boyunca oldukça yıpranmış, siyasetten ve iktidardan bu nedenle soğuyarak uzak durmayı seçtiği aktarılmıştır.⁴⁴⁶

Nitekim Algar'ın anlatımına göre Bahâeddin Nakşibend ilk olarak Emir Külâl ile olan eğitimini tamamlamış ardından onun izniyle önce Arîf Dikgerânî'nin sohbetlerine katılmıştır. Bundan sonra ise ilk olarak Kusem Şeyh'den faydalanmış kısa bir zaman sonra Halil Ata ile yoluna devam etmiştir. Halil Ata, Algar'ın aktardığı bilgilere göre bir düşmanı tarafından tahttan indirilince Bahâeddin Nakşibend doğduğu yer olan Kasrîhindûvân'a dönerek irşad faaliyetlerine başlamıştır. Bu dönem içinde iki kez hacca gittiği belirtilen Bahâeddin Nakşibend 1389 yılında vefat etmiştir.⁴⁴⁷ Tosun'un aktardığı bilgilere göre ise Bahâeddin Nakşibend Halil Ata'nın (Kazan/Gazan Han) yanından ayrıldıktan sonra Buhara'nın bir köyü olan Rîvertûn'a gitmiş ve orada münzevi ve cezbeli bir hayat yaşamaya başlamıştır. Aktarılan bilgilere göre Bahâeddin Nakşibend bu dönemde bir rüya görmüş ve bu rüya yoluyla Abdülhâlik Gucdüvânî'nin müridi olduğu ve Bahâeddin Nakşibend'e Üveysî denilmeye başlandığı aktarılmıştır.⁴⁴⁸ Tosun'un aktardığına göre Bahâeddin Nakşibend gördüğü bu rüya üzerine Emir Külâl'ın yanına gitmiş ve ona intisap etmiştir. Emir Külâl Bahaeddin Nakşibend'e zikir telkin ederek kelime-i tevhide sessiz devam etmesini istemiştir. Bu şekilde Emir Külâl'a bağlanan Bahaeddin Nakşibend rüyasında Abdülhâlik Gucdüvânî'den aldığı

⁴⁴⁶ Haykıran, "Nakşibendilik ve Timurlular", <https://www.beyaztarih.com/turk-tarihi/naksibendilik-ve-timurlular>.

⁴⁴⁷ Algar, "Bahâeddin Nakşibend", s.459.

⁴⁴⁸ Tosun, "Hoca Bahâeddin Nakşibend", s.11.

emirle sesli zikir yöntemini bırakmıştır. Bu nedenle Emir Külâl'in tekkesinde gerçekleştirilen cehrî zikir meclislerine katılmayan Bahâeddin Nakşibend tepkilerin odağı olmuştur.⁴⁴⁹ Bu tepkilere rağmen Emir Külâl'i bırakmadığı aktarılan Bahâeddin Nakşibend'in müridlik döneminin ne kadar devam ettiği bilinmemektedir. Ancak Emir Külâl'in himayesindeyken onun halifelerinden olan Bahâeddin Dîggerânî'den hadis, Şemseddin Külâl'den Irak şeyhlerinin murâkebe usulünü öğrendiği aktarılır.⁴⁵⁰ Devam eden süreçte Emir Külâl'in oğlu Emir Burhan'ın tasavvufî eğitimi ile Bahaeddin Nakşibend'in ilgilenmesini istemesi Bahâeddin Nakşibend'in irşada hazır olduğunun bir göstergesi olarak belirtilmiştir.⁴⁵¹ Bu sürecin sonunda Emir Külâl Bahâeddin Nakşibend'e sulûkünü tamamladığını, Semmâsî'nin ona verdiği görevi yerine getirdiğini ifade ederek Türk-Tacik bütün şeyhlerden faydalanabileceğini söylemiştir. Bundan sonra Bahâeddin Nakşibend'in müridlik dönemi bitmiş, şeyhlik dönemi başlamıştır. Bir müddet Emir Külâl'in halifelerinden olan Arif Dikgerânî'nin sohbetlerine katılan Bahâeddin Nakşibend devamında Kusem Şeyh'in sohbetinde bulunmuştur.⁴⁵² Tosun, Algar'dan farklı olarak Bahâeddin Nakşibend'in ilk önce Halil Ata ile tanıştığını ardından Emir Külâl'a intisap ettiğini devamında ise Arif Dikgerani ve Kusem Şeyh ile münasebette bulunduğu ifade eder. Bahâeddin Nakşibend'in sürecin sonunda başladığı irşad faaliyetindeki ilk müridlerinin Emir Külâl'in sohbet halkasından ayrılan dervişler olması ve ek olarak oğlu Emir Burhan'ın bu sohbetlere katılması Emir Külâl ve Bahâeddin Nakşibend'in arasının açılmasına neden olduğu ifade edilir. Ek olarak Bahâeddin Nakşibend'in Emir Külâl'i cehrî zikir yapmaması konusunda uyarması da bu soğukluğun diğer bir nedeni olarak aktarılır. Nitekim çok uzun sürmediği aktarılan bu gerginlik Emir Külâl'in daha esnek davranmasıyla son ermiştir.⁴⁵³ Tosun Bahâeddin Nakşibend'in şeyhlik dönemi içinde iki defa hacca gittiğini, ilk haccından döndüğü tarihin ise Emir Külâl'in vefatı ile aynı yıl olan 1370 senesi olduğunu aktarır.⁴⁵⁴ İkinci haccını ise halife olarak tayin ettiği aktarılan Muhammed Pârsâ ile 1388-89 senesinde gerçekleştirmiş ve hac dönüşünde Buhara'da 1389 yılında vefat ettiği aktarılmıştır.⁴⁵⁵

Algar'ın aktarımına göre Nakşibendiyye tarikatının kuruluşunun tamamlanması Bahaeddin Nakşibend'in ölümünden sonraki süreçte gerçekleşmiştir. Algar bazı kaynakların Bahâeddin Nakşibend'in aslında bir tarikat kurma isteğinde olmadığını aktardıklarını belirtir.

⁴⁴⁹ Tosun, "Hoca Bahâeddin Nakşibend", s.12.

⁴⁵⁰ Tosun, "Hoca Bahâeddin Nakşibend", ss.14-15.

⁴⁵¹ Tosun, "Hoca Bahâeddin Nakşibend", s.15.

⁴⁵² Tosun, "Hoca Bahâeddin Nakşibend", s.15.

⁴⁵³ Tosun, "Hoca Bahâeddin Nakşibend", s.16.

⁴⁵⁴ Tosun, "Hoca Bahâeddin Nakşibend", s.17.

⁴⁵⁵ Tosun, "Hoca Bahâeddin Nakşibend", s.19.

Ancak Buhara'nın Orta Asya'da bir ilim merkezi haline gelmesinde Bahâeddin Nakşibend'in manevi varlığının etkisinin yadsınamaz olduğu ifade eder.⁴⁵⁶

Rauf Memmedov ise Bahâeddin Nakşibend ile ilgili bilinen genel bilgilerin aksi yönünde bilgiler aktarır. Memmedov'un aktardığı bilgilere göre Bahâeddin Nakşibend 1318 yılında Buhara'nın Kasrıhinduvan köyünde Hint asıllı Müslüman bir ailede dünyaya gelmiştir.⁴⁵⁷ Memmedov bu bilgiye köyün adı olan Karıhinduvan'dan ulaştığını, köyün o dönemde Hintli Müslümanlara ev sahipliği yaptığını aktarır.⁴⁵⁸ Çocukluk döneminde babasının yanında nakışçılık yaptığını, 1336-37 yıllarında 18-19 yaşlarındayken evlendiğini aktarır. Memmedov Bahaeddin Nakşibend'in Hacegân tarikatına ve Emir Külâl'a intisabının bu dönemde başladığını ifade eder. Ancak aynı zamanda Buhara'nın Dikgerân köyünde ikamet eden ve sessiz zikri tebliğ eden Arif Dikgerânî'nin de sohbetlerine katıldığını, bu nedenle Emir Külâl'ın tekkesinde gerçekleştirilen cehrî zikre karşı çıktığını belirtir. Memmedov'un aktardığı bilgilere göre Emir Külâl ve onun müridleri Arif Dikgerânî'nin sessiz zikir yapmasını bid'at ilan etmişlerdir. Bu sebeple onu savunan Bahaeddin Nakşibend'in de Emir Külâl tarafından dergâhtan kovulduğunu aktarmıştır.⁴⁵⁹ Bahaeddin Nakşibend bu olayın ardından yedi yıl boyunca Arif Dikgerânî ile kalmış ve bu süre içinde önce Kusem Şeyh ile sonra Halil Ata ile tanışmıştır. Memmedov da Tosun gibi Bahaeddin Nakşibend'in altı yıl iktidardan önce altı yıl da iktidardan sonra olmak üzere on iki yıl Halil Ata'nın yanında kaldığını ve onun cellatlığını yaptığını ifade eder. Memmedov'un aktarımına göre 1336-1341 yılları arası ilk altı yıllık dönemdir. Halil Ata'nın Mâverâünnehir padişahı olmasını ise 1341 yılı olarak ifade eder. Bahaeddin Nakşibend'in 1341-1347 arasını yani 24-30 yaşlarını Halil Ata'nın yanında geçirdiğini ancak 1347 yılında Halil Ata'nın iktidarı kaybettiği ifade edilir. Bu kaybedişin sebebinin ise Halil Ata'nın zalim bir padişah olması, halka zulmetmesi gösterilir. Nitekim Halil Ata halkın çıkardığı isyan ve bu isyana rehberlik eden Emir Kazagan tarafından yenilgiye uğramıştır. Bu olaydan Bahaeddin Nakşibend de Halil Ata'nın yakını olduğu için zarar görmüş ve Mâverâünnehir'in terk ederek Merv, Serahs ve Herat gibi yerlere sığınmıştır.⁴⁶⁰ Halil Han'ın 1347'deki vefatından sonra Bahaeddin Nakşibend'in 1370 yılına kadar nerede olduğu ve ne yaptığı hakkında kaynakların bilgi vermediğini aktarır. Ancak Memmedov Bahaeddin Nakşibend'in yaklaşık 20 yıllık bu sürede

⁴⁵⁶ Algar, "Bahâeddin Nakşibend", s.459.

⁴⁵⁷ Memmedov, *Nakşibendiliğin Oluşum Tarihi*, s.270.

⁴⁵⁸ Detaylı bilgi için bkz; Memmedov, *Nakşibendiliğin Oluşum Tarihi*, " Bahaeddin Nakşibend'in Doğum Yeri" bölümü, s.183.

⁴⁵⁹ Memmedov, *Nakşibendiliğin Oluşum Tarihi*, s.270.

⁴⁶⁰ Memmedov, *Nakşibendiliğin Oluşum Tarihi*, s.271.

radikal Sünnilik ideolojisini benimseyen küçük bir gruba liderlik ettiğini ifade eder. Memmedov Emir Timur'un kendisini Emir Kazagan'ın devamcısı olarak gördüğünü, Emir Külâl'in ve onun müridi olan Şemseddin Külâl'e intisap etmiş olduğunu aktararak Emir Timur'un bu sebeplerden dolayı Bahaeddin Nakşibend ile iyi ilişkiler içinde olmadığını ifade eder.⁴⁶¹ Memmedov 1389 yılında Bahaeddin Nakşibend'in Buhara'da vefat ettiğini ancak Buhara'da ikamet etmediğini aktarır. Zira onun aktardığı bilgilere göre Bahaeddin Nakşibend Emir Timur'un düşmanlarının veya ondan kaçanların saklandığı dağlık bir yer olan Bedahşan'da yaşadığını Buhara'ya bir kimsenin cenazesi için geldiğini aktarır. Bu bilgiyi ise ;“*Yakup Çerhî 'nin “Hoca Hazretlerinin vefatlarından sonra, ben, uzun müddet Bedehşan'da kaldım.”* ifadesiyle destekler.⁴⁶² Memmedov Bahaeddin Nakşibend'in bir tarikata dâhil olamadığını, sohbetlerine katıldığı Emir Külâl ve Arif Dikgeranî'den icazet alamadığı için kendine has bir yol icat ettiğini ifade eder.⁴⁶³

ALÂEDDİN ATTÂR

Tam adı Muhammed b. Muhammed el-Buharî⁴⁶⁴ olan Alâeddin Attâr aktarılan bilgilere göre aslen Buharalı değildir.⁴⁶⁵ Algar ve Gülşenî'nin aktardığına göre Harezm'den Buhara'ya göç eden tüccar bir aileye mensuptur. Kaynakların bu noktada mutabık olduğu konu Attâr'ın babasının mirasını reddederek Buhara'daki medreselerden birinde ilim öğrenmeye başlamasıdır.⁴⁶⁶ Böyle bir ortamda Bahâeddin Nakşibend ile karşılaşan Alâeddin Attâr ona intisap eder ve onun müridi olur. Devamında ise Bahâeddin Nakşibend'in kızıyla evlenen Attâr artık Bahâeddin Nakşibend'in hem damadı hem müridi olur. Bu evlilikten Hasan Attâr dünyaya gelir⁴⁶⁷ Bu noktada bazı kaynaklar Bahâeddin Nakşibend'in kızıyla evlenen kişinin Alâeddin Attâr değil Hasan Attâr olduğunu ifade eder.⁴⁶⁸

Câmî Bahâeddin Nakşibend'in hayattayken irşad postunu Alâeddin Attâr'a havale ettiğini aktarır.⁴⁶⁹ Algar ise Bahâeddin Nakşibend'in vefat etmeden önce halife tayin ettiği Muhammed Pârsâ'nın ve diğer müridlerinin Alâeddin Attâr'a biat ettiklerini ifade eder.⁴⁷⁰

⁴⁶¹ Memmedov, Nakşibendiliğin Oluşum Tarihi, s.272.

⁴⁶² Memmedov, Nakşibendiliğin Oluşum Tarihi, ss.273-274.

⁴⁶³ Memmedov, Nakşibendiliğin Oluşum Tarihi, s.273.

⁴⁶⁴ Câmî, *Nefahatü'l-Üns*, s.516.

⁴⁶⁵ Hamid Algar, “Alâeddin Attâr”, *DİA*, İstanbul, 1989, 2. Cilt, s.319.

⁴⁶⁶ Algar, “Alâeddin Attâr”, s.319; Gülşenî, *Reşehât-ı Muhyî*, s.180.

⁴⁶⁷ Algar, “Alâeddin Attâr”, s.319; Gülşenî, *Reşehât-ı Muhyî*, s.180.

⁴⁶⁸ Ahmed Cahid Haksever, “15. Yüzyıl Bir Türk Sufisi: Yakub-ı Çerhî”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı*, Doktora Tezi, Ankara, 2005, s.59.

⁴⁶⁹ Câmî, *Nefahatü'l-Üns*, s.516.

⁴⁷⁰ Algar, “Alâeddin Attâr”, s.320.

Memmedov ise Arif Dikgerânî'nin ölmeden önce postu Muhammed Pârsâ'ya emanet ettiğini ancak Bahâeddin Nakşibend'in devreye girerek Muhammed Pârsâ ile bir anlaşma yaptığını aktarır. Bu anlaşmaya göre Bahâeddin Nakşibend Muhammed Pârsâ'dan bu görevi kendisine devretmesini istemiş, Muhammed Pârsâ da bunu kabul etmiştir. Ancak aralarında yaptıkları anlaşmaya göre Bahâeddin Nakşibend ölmeden önce postu Muhammed Pârsâ'ya bırakacaktır. Memmedov bu konuda müridlerin ikiye ayrıldığını, bazılarının Muhammed Pârsâ'ya bazılarının ise Alâeddin Attâr'a biat ettiğini belirtir.⁴⁷¹

Algar Attâr'ın on yıl Buhara'da irşad faaliyetlerini sürdürdüğünü, ölmeden önce her bölgeye halife tayin ettiğini aktarır. Bu nedenle Nakşibendiliğin Buhara dışına yayılmasında Alâeddin Attâr'ın etkisi büyüktür. Nitekim Alâeddin Attâr aktarılan bilgilere göre 1400 yılında hastalanarak vefat etmiş ve Buhara yakınlarındaki Çağâniyân köyüne defnedilmiştir.⁴⁷² En önemli halifeleri arasında Nizâmeddin Hâmûş (Sadeddin Kâşgarî'nin şeyhi) ve Yakub-ı Çerhî (Ubeydullah Ahrar'ın şeyhi) zikredilir. Attâr'a, Bahâeddin Nakşibend'in sözlerini ve menkıbelerini toplayan Makâmât-ı Bahâ'eddin Nakşibend adlı bir eser atfedilmektedir. Ek olarak Muhammed Pârsâ'nın Attâr'ın sohbet meclislerinde kaydettiği konuşmalardan bir kısmı, yirmi yedi parça halinde Fahreddin Ali Safî'nin Reşehât adlı eserinde nakledilmiştir.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

15. YÜZYIL ÂLİMLERİ

ÂRİF-İ DİKGERÂNÎ

Emir Külâl'in dört halifesinden ikincisi olduğu aktarılan Arif Dikgerânî'nin Buhara civarındaki Dikgerân köyünde doğduğu, kabrinin Hezâra kasabası yolu üzerinde olduğu aktarılmıştır.⁴⁷³ Ören Evliyalar Ansiklopedisi'nde Arif Dikgerânî'nin Emir Külâl'in müridi olduğunu, zahirî ilimlerin yanında bâtını ilimlerde de başarılı olarak Emir Külâl'dan irşad

⁴⁷¹ Memmedov, Nakşibendiliğin Oluşum Tarihi, s.262.

⁴⁷² Câmî, *Nefahatü'l-Üns*, s.517; Algar, "Alâeddin Attâr", s.320.

⁴⁷³ Gülşenî, *Reşahat-ı Muhyi*, s.163.

faaliyetleri için icazet alabildiğini aktarmıştır. Ören'in aktardığı bilgilere göre Emir Külâl vefatına yakın Arif Dikgeranî'den oğlu Emir Hamza'nın tasavvuf terbiyesi ile ilgilenmesini istemiş, vekili olarak ise Emir Hamza'yı tayin etmiştir. Arif Dikgeranî'nin Emir Külâl'in vefatından sonra irşad faaliyetlerine devam ettiği aktarılmıştır. Emir Külâl'in bir diğer talebesi olduğu aktarılan Bahaeddin Nakşibend'in ise Arif-i Dikgeranî'ye daima saygı duyduğu ifade edilmiştir. Zira Arif-i Dikgeranî kendisinden daha önce Emir Külâl'in hizmetine girmiştir. Ek olarak Ören'in verdiği bilgilere göre Bahâeddin Nakşibend, Arif Dikgeranî ile birlikte hafî zikir yöntemini kullandıklarını belirtmiştir. Arif Dikgeranî'nin ölmeden önce Muhammed Pârsâ'yı halefi olarak seçtiğini, Bahaeddin Nakşibend'e Pârsâ'ya destek olması gerektiğini ifade ettiği aktarılmıştır. Vefat tarihi ile ilgili bir bilgi verilmemiştir.⁴⁷⁴

Bu bilgilere ek olarak Memmedov, Bahâeddin Nakşibend'in Emir Külâl'in dergâhındaki sohbetlere katıldığını, aynı dönemde Bahâeddin Kışlakî aracılığıyla Arif Dikgeranî ile tanışarak onun dergâhını da birkaç kez ziyaret ettiğini aktarmıştır. Memmedov Bahâeddin Nakşibend'in Emir Külâl'dan uzaklaşmasının sebebinin Arif Dikgeranî'den etkilenmesi olduğunu ifade etmiştir. Ek olarak Bahâeddin Nakşibend'in sessiz zikri Arif Dikgeranî'nin dergâhında öğrendiğini aktarmıştır.⁴⁷⁵ Necdet Tosun ise Arif Dikgeranî'nin Emir Külâl'in halifesi olduğunu, Bahâeddin Nakşibend'in Emir Külâl'in yanında sulûkünü tamamladıktan sonra Arif Dikgeranî'nin sohbetlerine katıldığını ifade etmiştir.⁴⁷⁶

MUHAMMED PÂRSÂ

Muhammed Pârsâ aktarılan bilgilere göre 1348 yılında Buhara'da doğmuştur. Tam adı Ebü'l-Feth Celâlüddîn Hâce Muhammed b. Muhammed el-Hâfîzî el-Buhârî olarak verilmiştir.⁴⁷⁷ "Pârsâ" lakabının ise Bahâeddin Nakşibend tarafından verildiği aktarılmıştır.⁴⁷⁸ Algar Muhammed Pârsâ'nın gençlik yıllarında iyi bir medrese eğitimi aldığını ve bu yıllarda Bahâeddin Nakşibend'e bağlandığını aktarmıştır.⁴⁷⁹ Câmî Muhammed Pârsâ'nın Bahâeddin Nakşibend'in müridi olduğunu ve Bahâeddin Nakşibend'in Pârsâ'yı halife bıraktığını

⁴⁷⁴ Ören, "Ârif-i Dikgeranî", s.227-228.

⁴⁷⁵ Memmedov, *Nakşibendiliğin Oluşum Tarihi*, s.200; Tosun, "Hoca Bahâeddin Nakşibend",

⁴⁷⁶ Tosun, "Hoca Bahâeddin Nakşibend", s.20.

⁴⁷⁷ Hamid Algar, "Muhammed Pârsâ", *DİA*, İstanbul, 2005, 30. Cilt, s.564.

⁴⁷⁸ Gülşenî, *Reşahat-ı Muhyi*, s.169.

⁴⁷⁹ Algar, "Muhammed Pârsâ", s.563.

aktarmıştır.⁴⁸⁰ Algar, Pârsâ'nın Bahâeddin Nakşibend öldükten sonra diğer halifesi olan Alâeddin Attâr'a bağlandığını ifade etmiştir.⁴⁸¹ Buna ek olarak Algar, Emir Külâl'in halifesi ve Bahâeddin Nakşibend'in sohbet arkadaşı olan Arif Dikgerânî'nin ölmeden önce Bahâeddin Nakşibend'e Muhammed Pârsâ'yı halife tayin etmesini istediğini aktarmıştır.⁴⁸² Nitekim aktarılan bilgilere göre Muhammed Pârsâ Alâeddin Attâr'ın vefatından sonra irşad faaliyetlerine başlamıştır. Bu dönemde Timurlu hanedanı ile ilişkileri olduğu ifade edilmiştir.⁴⁸³ Bu hususta Muhammed Pârsâ'nın Timur hanedanıyla olan münasebetleri iki noktada dikkat çekicidir. İlki Mirza Şahrüh ile arasındaki saygı içerikli yakın münasebettir.⁴⁸⁴ Aktarılan bilgilere göre Muhammed Pârsâ Timur'un oğlu olan Şahrüh ile yakın ilişkiler kurmuştu. Ancak bu münasebetten rahatsız olan Semerkant Hâkimi Mirza Halil, Muhammed Pârsâ'yı bozkırlara sürerek onu Buhara'dan uzaklaştırmak istiyordu. Fakat Herat'ın yönetimini elinde bulunduran Şahrüh 1409 yılında Semerkant'a doğru seferi çıkıp Mirza Halil'i mağlup edince Muhammed Pârsâ da Buhara'dan ayrılmak zorunda kalmadı.⁴⁸⁵ Bu konuyla ilgili olarak Barthold, Şahrüh'un Mirza Halil'in gücünü zayıflatmak için Buhara'nın önde gelen âlimleriyle iş birliği yaptığını, bu nedenle de Muhammed Pârsâ ile iletişimde olduğunu aktarır.⁴⁸⁶ Diğerleri ise Mirza Şahrüh'un oğlu Uluğ Bey ile olandır ki kaynaklarda Uluğ Bey'in Nakşibendi şeyhlerine çok fazla yakınlık göstermediği, Muhammed Pârsâ'nın da bilgisini sınamaya çalıştığı ifade edilmektedir.⁴⁸⁷ Bu hususta bazı kaynaklar Muhammed Pârsâ'nın bu sınavdan başarılı⁴⁸⁸ olarak çıktığını aktarırken bazı kaynaklar ise aslında başarısız olduğunu fakat bu durumun dönemin kaynaklarına yansıtılmadığını aktarır.⁴⁸⁹

Kaynaklar Muhammed Pârsâ'nın gerçekleştirdiği irşad faaliyetlerinin Nakşibendi tarikatının taşradan çıkıp sistemli bir şekilde şehirleşmesinde ve Nakşibendiyye'ye dönüşmesinde önemli rolü olduğunu aktarmaktadır. Vefatı ikinci defa gittiği hac yolunda gerçekleşmiştir. 1419 yılında Buhara'dan yola çıkan Muhammed Pârsâ birçok şehre uğrayarak buradaki âlim ve şeyhlerle görüşmüş hac zamanı da Mekke'ye ulaşmıştır. Aktarılan

⁴⁸⁰ Câmî, “*Nefahatü'l-Üns*”, s.519.

⁴⁸¹ Algar, “Muhammed Pârsâ”, s.563.

⁴⁸² Algar, “Muhammed Pârsâ”, s.563.

⁴⁸³ Algar, “Muhammed Pârsâ”, s.563.

⁴⁸⁴ Haykıran, “Nakşibendilik ve Timurlular”, <https://www.beyaztarih.com/turk-tarihi/naksibendilik-ve-timurlular>

⁴⁸⁵ Algar, “Muhammed Pârsâ”, s.563.

⁴⁸⁶ Vasilij Vladimiroviç Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı*, Türk Tarih Kurumu Yay., XIX. Dizi, Sayı: 17, 1997, s.63.

⁴⁸⁷ Gülşenî, *Reşahat-ı Muhyi*, s.170.

⁴⁸⁸ Algar, “Muhammed Pârsâ”, s.563; Gülşenî, *Reşahat-ı Muhyi*, s.170.

⁴⁸⁹ Memmedov, *Nakşibendiliğin Oluşum Tarihi*, s.293.

bilgilere göre bu sırada hastalanan Muhammed Pârsâ 1420 yılında Medine’de vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.⁴⁹⁰

Eserleri

1. Risâle-i Kudsiyye: Muhammed Pârsâ’nın Bahâeddin Nakşibend’in sohbetlerinde tuttuğu notlarını ve bunların şerhlerini içeren eseridir.⁴⁹¹ Muhammed Pârsâ’nın bizzat Nakşibend’in sohbetlerinde yer aldığı aktarılmıştır.⁴⁹² Algar, Necdet Tosun’un bu eseri *Muhammed Bahâeddin Hazretlerinin Sohbetleri* adıyla tercüme ettiğini aktarmıştır.⁴⁹³

2. Faslü’l-hitâb: Nakşibendî tarikatının inceliklerinin açıklandığı eser Farsça yazılmıştır. Ledünnî ilmin hakikatlerini içerdiği aktarılmıştır.⁴⁹⁴ Ek olarak Algar, eserin Melâmetiyye ve Nakşibendiyye arasındaki yakınlığa vurgu yaptığını ve Ehl-i beyt imamlarını sûfi geleneğinin kaynağı olarak gösterdiğini ifade etmiştir. Yine Muhammed Pârsâ’ya ait olduğu aktarılan *Tuhfetü’s-sâlikîn* adlı eserin *Faslü’l-hitâb* ile aynı konuları içerdiği aktarılmıştır.⁴⁹⁵

3. Makâmât-ı Hâce ‘Âlâ’üddîn ‘Attâr: Alâeddin Attâr’ın sözlerinden derlenen eseridir.⁴⁹⁶

4. Risâle der-Beyân-ı Zikr-i Cehrî: Algar, Muhammed Pârsâ’nın, cehrî zikir konusunda görüşünü soran Herat ulemâsına cevap niteliğinde kaleme aldığı eserinde Kur’an’ın yüksek sesle okunmasını örnek gösterdiğini ve bu nedenle cehrî zikri onayladığını ifade etmiştir.⁴⁹⁷ Câmî ise Bahâeddin Nakşibend’in Muhammed Pârsâ’ya hafî zikrî telkin ettiğini aktarmıştır.⁴⁹⁸

5. Fusûlü’s-sitte: Hadislerden hüküm çıkarmanın usullerine dair olup Arapça kaleme alındığı aktarılmıştır.⁴⁹⁹

EMİR SULTAN

Asıl adı Şemseddin Muhammed olan Emir Sultan 1368-69 yıllarında Buhara’da doğmuştur.⁵⁰⁰ Algül tam adını Seyyid Şemseddin Muhammed b. Ali el-Hüseynî el-Buharî

⁴⁹⁰ Algar, “Muhammed Pârsâ”, s.564.

⁴⁹¹ Algar, “Muhammed Pârsâ”, s.564.

⁴⁹² Câmî, *Nefahatü’l-Üns*, s.511.

⁴⁹³ Algar, “Muhammed Pârsâ”, s.564.

⁴⁹⁴ Ali Hüsrevoğlu, *Tevhide Giriş*, Erkam Yayınları, İstanbul, 1988, s.8.

⁴⁹⁵ Algar, “Muhammed Pârsâ”, s.564.

⁴⁹⁶ Algar, “Muhammed Pârsâ”, s.564.

⁴⁹⁷ Algar, “Muhammed Pârsâ”, s.564.

⁴⁹⁸ Câmî, *Nefahatü’l-Üns*, s.520.

⁴⁹⁹ Algar, “Muhammed Pârsâ”, s.564.

⁵⁰⁰ Hüseyin Algül, Nihat Azamat, “Emir Sultan”, *DİA*, İstanbul, 1995, 11. Cilt, s.146.

olarak vermiştir.⁵⁰¹ Peygamber soyundan geldiği aktarılan Emir Sultan'a bu nedenle "Seyyid" unvanı verilmiş, Yıldırım Bayezid'in damadı olmasından dolayı da "Sultan" unvanı verilmiştir.⁵⁰² Şinasi Çoruh'un Emir Sultan⁵⁰³ adlı kitabında verdiği soy kütüğü onun soyunun Hz. Hüseyin'den geldiğini aktarır.⁵⁰⁴ Ancak Çoruh burada daha sonra fark edilen bir hata yapmış ve Emir Sultan'ın babası olarak Semmâsî'nin müridi Emir Külâl'i işaret etmiştir. Daha sonra yapılan araştırmalara göre Emir Sultan'ın babasının bahsi geçen Emir Külâl olmadığı sadece isim benzerliği olduğu ortaya çıkmıştır. Zira babası çömlekçi olduğu için "Külâl" lakabı verildiği, Seyyid olduğu için "Emir" lakabı verildiği aktarılmış ve karışıklığın sebebinin bu durum olduğu ifade edilmiştir.⁵⁰⁵ Evliya Çelebi de *Seyahatnâmesi*'nde Emir Sultan'ın soyunun Hz. Hüseyin'e ulaştığını bildirir.⁵⁰⁶

Emir Sultan çocukluk ve gençlik yıllarında Buhara'da babasının yanında bir dönem çömlekçilik yapmıştır. Aktarılan bilgilere göre babasının çevresi geniş bir kimse olmasından dolayı Emir Külâl'in Buhara'nın önde gelen âlimlerinden faydalandığı ifade edilir. Ancak Emir Külâl on yedi on sekiz yaşlarındayken babasının vefat ettiği ve bu durumdan dolayı Buhara'dan uzaklaşarak bazı Buharalı mutasavvıflarla birlikte hac yolculuğuna çıktığı aktarılır.⁵⁰⁷ Bu yolculuğu esnasında bir müddet Medine'de ikamet ettiği ardından Bağdat'a geçerek Muhammed en-Nattâ'nın misafiri olduğu aktarılmıştır. Devamında ise onunla birlikte Anadolu'ya gittiği ve birkaç şehri gezdikten sonra Bursa'da irşad faaliyetlerine başladığı ifade edilir.⁵⁰⁸ Evliya Çelebi ise Emir Sultan'ın Bursa'ya gitme sebebinin Hz. Muhammed'in yönlendirmesi ile olduğunu aktarmıştır.⁵⁰⁹

Bazı kaynaklar Emir Sultan'ın Bursa'ya ne zaman geldiğinin bilinmediğini ancak 1396'daki Niğbolu Savaşı sırasında Bursa'da olduğunu ve 1394'ten önce Bursa'ya geldiğini ifade etmiştir.⁵¹⁰ Bu tarihlerde on sekiz on dokuz yaşlarında olması muhtemeldir. Farklı kaynaklar ise yirmi ya da yirmi bir yaşında Bursa'ya geldiğini ifade eder.⁵¹¹ Bursa'da kısa

⁵⁰¹ Hüseyin Algül, "Erguvan Bayramı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:3, 3. Cilt, 1991, s.89.

⁵⁰² Algül, "Erguvan Bayramı", s. 90.

⁵⁰³ Şinasi Çoruh, *Emir Sultan*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, tarihsiz.

⁵⁰⁴ Çoruh, *Emir Sultan*, s.28.

⁵⁰⁵ Algül, Azamat, "Emir Sultan", s.146.

⁵⁰⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, YKY, İstanbul, 2008, 2. Baskı, 2. Cilt, 1.Kitap, s.60.

⁵⁰⁷ Algül, "Erguvan Bayramı", s. 90.

⁵⁰⁸ Algül, Azamat, "Emir Sultan", s.147.

⁵⁰⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, ss.60-61.

⁵¹⁰ Algül, Azamat, "Emir Sultan", s.147.

⁵¹¹ Ömer Yılmaz, "Osmanlı'da Padişah Sufi İlişkisi: Yıldırım Bayezid-Emir Sultan Örneği", *Akademik Dergisi*, Sayı:2, 2017, s.147.

sürede şöhreti yayıldığı aktarılan Emir Sultan'ın Molla Fenârî⁵¹²'nin dikkatini çektiği, Sadreddin Konevî'nin *Miftâhu'l-gayb* adlı eserini ondan okuyarak kopya ettiği, Molla Fenârî'nin de bu nüshaya bir icazetname yazdığı aktarılmıştır.⁵¹³ Bunların dışında Emir Sultan'ın döneminin ve Osmanlı tarihinin en önemli siyasi olaylarından biri olan Ankara Savaşı (1402) konusunda da sessiz kalmadığı aktarılmıştır. Bazı kaynaklar savaşı önlemek için büyük bir çaba sarf ettiğini ancak Yıldırım Bayezid'in devlet işlerinde istişareye yatkın olmadığı belirtilmiştir.⁵¹⁴ Buna rağmen Emir Timur'un Anadolu'ya geldiğinde Yıldırım Bayezid'e elçiler gönderdiği, Bayezid'in ise bu elçileri öldürme niyetindeyken Emir Sultan'ın ve Molla Fenârî'nin bu duruma engel olduğu aktarılmıştır. Nitekim Emir Timur ve Yıldırım Bayezid arasında sular durulmamış ve Ankara Savaşı sonunda Yıldırım Bayezid ağır bir yenilgi almıştır. Bu süreçte Molla Fenârî, İbnü'l-Cezerî ve Emir Sultan o sırada Kütahya'da bulunan Emir Timur'un huzuruna götürülmüş bir süre sonra da serbest bırakılmışlardır. Emir Sultan'ın Yıldırım Bayezid'in damadı olmasına rağmen serbest bırakılmasının sebebi ise muhtemelen Emir Timur'un âlimlere ve ilim insanlarına duyduğu saygıdır.⁵¹⁵

Kaynaklarda aktarılan bilgilere göre kılıç kuşanma geleneğinin Emir Sultan ile başladığı ve bu doğrultuda Çelebi Mehmet ile II. Murat'a kılış kuşandırdığı aktarılmıştır.⁵¹⁶ Buna ek olarak Emir Sultan'ın Osmanlı ordusunun yanında müridleriyle birlikte birçok savaşa katıldığı, gaza faaliyetlerini desteklediği ve müridlerini bu hususta öğütlediği kaynakların mutabık olarak bahsettiği bir konudur.⁵¹⁷ Zira Ankara Savaşı'ndan sonraki süreç Osmanlı Devleti için adeta ikinci kuruluş dönemidir. Bu dönemde ise Emir Sultan'ın devletin manevi kurucusu olduğu ifade edilmektedir.⁵¹⁸ Emir Sultan'ın vefat ettiği tarihin kesin olarak bilinmediği aktarılsa da kaynakların ortak olarak zikrettiği tarihler 1429-30 yıllarıdır.⁵¹⁹ Bu konuda Köprülü, Hacı Bayram Velî ile Emir Sultan'ın aynı yıl içinde vefat ettiğini aktarmış ve 1429-30 yıllarını kaydetmiştir.⁵²⁰ Algül ve Azamat ise İslam Ansiklopedisi'nde Emir

⁵¹²“Molla Fenârî, Osmanlı Devleti'nde tasavvufa ilgi duyan ilmiye mensuplarının önde gelenlerindedir. Tasavvuf kültürüne olan yakın ilgisi bazı eserlerinde açıkça görülür. Tasavvufi düşüncelerinin şekillenmesinde Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin tesiri vardır ve İbnü'l-Arabî'ye nisbet edilen Ekberiyeye mektebinin görüşlerini Anadolu'da temsil eden âlimler arasında yer almaktadır.” İbrahim Hakkı Aydın, “Molla Fenârî”, *DİA*, İstanbul, 2005, 30. Cilt, ss. 245-247.

⁵¹³ Algül, Azamat, “Emir Sultan”, s.147.

⁵¹⁴ Yılmaz, “Osmanlı'da Padişah Sufi İlişkisi: Yıldırım Bayezid-Emir Sultan Örneği”, s.150.

⁵¹⁵ Algül, Azamat, “Emir Sultan”, s.147.

⁵¹⁶ Algül, “Erguvan Bayramı”, s. 91.

⁵¹⁷ Algül, “Erguvan Bayramı”, s. 91; Algül, Azamat, “Emir Sultan”, s.147;

⁵¹⁸ Algül, Azamat, “Emir Sultan”, s.147.

⁵¹⁹ Algül, Azamat, “Emir Sultan”, s.148.

⁵²⁰ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.264.

Sultan'ın cenaze namazını o sırada Bursa'da bulunan Hacı Bayram Veli'nin kıldırıldığını aktarmıştır.⁵²¹

Son olarak aktarılan bilgilere göre Emir Sultan'ın vefatından sonra müridlerinden Hasan Hoca'nın dergâhın başına geçtiği ve on üçüncü halife İbrahim Efendi'ye kadar -ki bu da 1700'lü yılların ortalarına denk gelir- Emir Sultan silsilesinin devam ettiği aktarılmıştır. Ancak İbrahim Efendi'nin ölümünden sonra dergâhın başına Celvetî şeyhlerinden Selâmi Ali Efendi'nin geçtiği ve 1810 yılına kadar da Celvetî olarak irşad faaliyetlerini sürdürdüğü bilgisi verilmiştir. Fakat hemen hemen bu tarihlerde şeyhlik hacı Ahmed Efendi'ye geçmiş ve Emir Sultan'ın dergâhının Nakşibendi dergâhına dönüştüğü ifade edilmiştir.⁵²²

İSMET-i BUHÂRÎ

Tam adı Hâce Fahrüddîn İsmetullah b. Hâce Mes'ûd Buhârî olan şair Buhara'da doğmuş ve orada yetişmiştir. Ailesinin Buhara'nın ileri gelenlerinin mensup olduğu bir aile olması onun Buhara'da iyi bir eğitim almasını sağlamıştır. Birçok ilim dalında tahsil gören İsmet-i Buhârî edebiyat ile ilgilenmiş, inşa (yazı) sanatı ile haşır neşir olmuştur. Doğum tarihi bilinmeyen şairin Timur hanedanıyla yakın ilişkiler kurduğu aktarılmıştır. Zira Timur sultanları ile ilgili kaleme aldığı mersiyelerinin yanında Halil Sultan ile olan yakın münasebeti sonucunda Nasirüddin Halil Sultan'ın şaire *Nasiri* mahlasını verdiği ancak bazı kaynaklarda şairin *İsmet* mahlasını kullandığı aktarılmıştır.⁵²³

Nitekim ilk olarak Emir Timur'un 1405 yılında ölmesi üzerine yerine tahta geçen Halil Sultan ile dostane ilişkiler kurarak ona Semerkant'ta edebi sanatlar hususunda hocalık yapmıştır. Ancak Halil Sultan'ın yanından kısa bir dönem için ayrılan şair, Halil Sultan Rey valisi olarak atanınca tekrar onun yanına gitmiştir. Bir müddet Rey'de Halil Sultan'ın yanında kalan İsmet-i Buhârî Sultan'ın ölümü üzerine Buhara'ya dönmüştür. Bazı kaynaklarda şairin Semerkant'ta Uluğ Bey'in himayesine girdiği ve burada saygı gördüğü aktarılmıştır. Nitekim İsmet-i Buhârî ömrünün son yıllarını geçirdiği Buhara'da edebi çalışmaları ve âlimliği sayesinde büyük bir üne kavuşmuş ve tanınan bir şair haline gelmiştir. Devletşah onun vefat tarihini *Tezkiretü'l-Şuara* adlı eserinde 1423⁵²⁴ olarak aktarsa da doğru tarihin 1436-37 yılları olduğu araştırmalar sonucunda ortaya çıkmıştır. Şii âlimler ile ilgili kaleme aldığı

⁵²¹ Algül, Azamat, "Emir Sultan", s.148.

⁵²² Algül, Azamat, "Emir Sultan", s.148.

⁵²³ Adnan Karaismailoğlu, "İsmet-i Buhârî", *DİA*, İstanbul, 2001, 23. Cilt, s.138.

⁵²⁴ Devletşah, *Tezkiretü'l-Şuara/Şair Tezkireleri*, s.454.

methiyelerini ve birçok eserinin yanında edebi alandaki faaliyetlerini talebe yetiştirmek olarak da gerçekleştirdiği bilinmektedir. Birçok şairin yetişmesine vesile olan İsmet-i Buhari'nin 7500 beyitten oluşan bir divanı bulunmaktadır.⁵²⁵

YA'KÛB-i ÇERHÎ

Aslen Afganistan'ın Logar vilayetinin Çerh köyüne mensup olan Yakûb-i Çerhî erken yaşlarda Herat'a giderek orada dini eğitim almaya başlamıştır. Ne zaman doğduğu bilinmeyen Yakûb-i Çerhî'nin ölüm yılı kaynaklarda farklı tarihler şeklinde zikredilse de genellikle 1447 yılı geçerli kabul edilmektedir. Yine kaynaklarda aktarılan bilgilere göre 1380 yılında Buhara'da tefsir ve fıkıh dersleri alarak fetva verme icazeti aldığı belirtilmiştir.⁵²⁶ Nakşbendiyye'nin tarihindeki önemli temsilcilerden biri olan Yakûb-ı Çerhî'nin tasavvuf, fıkıh, tefsir ve diğer konularda eserler verdiği aktarılmıştır.⁵²⁷

Yakûb-ı Çerhî'den bahsederken zikredilmesi gereken üç önemli isim vardır. İlki Mısır'a gidip Şehâbeddin es-Sayrâmî'nin öğrencisi olduktan sonra tekrar döndüğü Buhara'da intisap ettiği ve tezimizde de kendisinden sıkça bahsettiğimiz Bahâeddin Nakşibend'dir. İkincisi Bahâeddin Nakşibend'in ölümünden sonra sohbetlerine devam ettiği ve yine tezimizde yer alan Bahâeddin Nakşibend'in halifesi Alâeddin Attâr'dır.⁵²⁸ On bir yıl Alâeddin Attâr'ın sohbetlerine katıldığı aktarılan Yakûb-ı Çerhî onun ölümünden sonra günümüzde Tacikistan'ın başkenti olan Duşanbe yakınlarındaki Hülghatu köyünde bir tekke kurmuş ve burada irşad faaliyetlerine başlamıştır. Bu noktada anılması gereken üçüncü isim ise Yakûb-ı Çerhî'nin en önemli müridi olan Ubeydullah Ahrar'dır.⁵²⁹

Hâfî zikrin ısrarlı bir savunucusu olduğu bilinen Yakûb-ı Çerhî takva sahibi kimselerle muhabbet etmenin elzem olduğunu, insanın bu sayede maneviyatının artacağını, maddi dünyanın sıkıntılarından uzaklaşacağını ifade ettiği belirtilmiştir. Yakûb-ı Çerhî tasavvuf yolunda uygulanan riyazet ve mücahede usulü için mücahede usulünü tercih edenlerin Allah'ın lütfuna daha çabuk ulaşacaklarını belirtmiştir. Bu noktada bir bakıma iki kavramda aynı anlama gelse de riyazet daha çok nefsi köreltmek, mücahede ise insanın hem nefesine, hem onu yoldan çıkarmak isteyen şeytana hem de somut düşmanlarına karşı verdiği mücadele

⁵²⁵ Karaismailoğlu, "İsmet-i Buhârî", s.139.

⁵²⁶ Arif Nevşahi, "Ya'Kûb-ı Çerhî", *DİA*, İstanbul, 2013, 43. Cilt, s.281.

⁵²⁷ Gülnaz Saidova, "Yakub Çerhî'ye Âit Tefsirin Orta Asya Türkçesine Yapılan Tercümelere", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2013, cilt: XIV, sayı: 32, s.183.

⁵²⁸ Câmî, *Nefahtü'l-Üns*, s.524.

⁵²⁹ Nevşahi, "Ya'Kûb-ı Çerhî", s.281.

olarak tanımlanmaktadır. Bunlara ek olarak rabitanın bütün müridlere değil kabiliyetli olanlara verilmesi gerektiğini, dervişin halk arasında kendini gizlemesini, sıradan bir insan gibi davranarak maneviyatını açık etmemesini ifade ettiği kaynaklarda verilen bilgiler arasında yer almaktadır.⁵³⁰

Eserleri

1.Risâle-i Abdâliyye: Hızır, kutub, gavs ve abdallar gibi hak yolunda bir nevi erenlere karışmış kişiler hakkında bilgiler içerdiği aktarılan eser Bahâeddin Nakşibend ve Alâeddin Attâr hakkında da kısa bilgiler içermektedir.⁵³¹

2.Risâle-i Ünsiyye: Yakûb-ı Çerhî'nin bu eserinde tasavvuf eğitiminden, abdestli olmanın öneminden, hafî zikir ve nafilâ namaz gibi konulardan bahsettiği, eserin son bölümünde ise Bahâeddin Nakşibend ile Alâeddin Attâr'ın bazı sözlerine yer verdiği aktarılmıştır. Eserin Türkçe tercümesinin La'lizâde Abdülbâki Efendi'ye ait olduğu ifade edilmiştir.⁵³²

3.Tefsîr-i Ya'kub-i Çerhî: Fatiha suresiyle Kur'an'ın son iki cüzünü yorumlayan Yakûb-ı Çerhî'nin bu eserinde Zemahşeri'nin *el-Keşşâf'ı* ve Kevâşî'nin *et-Tebşira*'sından yararlandığı aktarılmıştır. İçinde Mesnevi beyitlerinin de yer aldığı aktarılan eserin 1585 tarihli Çağatay Türkçesine tercümesi Hemedânî Hacı lakaplı Seyyid Pâdişah Hacı Seyyid Atâî'ye aittir.⁵³³ Eserin bir diğer Türkçe tercümesi ise 1838 tarihinde tercüme bitirdiğini ifade eden Mir Muhammed Fâzıl Taşkendî'ye aittir.⁵³⁴

4. Havrâ'iyye: *Cemâliyye* adıyla da anıldığı aktarılan eser Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr'ın meşhur rubâîsinin Farsça şerhidir.⁵³⁵

⁵³⁰ Nevşahi, "Ya'Kûb-ı Çerhî", s.281

⁵³¹ Nevşahi, "Ya'Kûb-ı Çerhî", s.282.

⁵³² Nevşahi, "Ya'Kûb-ı Çerhî", s.282.

⁵³³ Nevşahi, "Ya'Kûb-ı Çerhî", s.282.

⁵³⁴ Saidova, "Yâkub Çerhî'ye Âit Tefsirin Orta Asya Türkçesine Yapılan Tercümelere", s.187.

⁵³⁵ Nevşahi, "Ya'Kûb-ı Çerhî", s.282.

DOKUZUNCU BÖLÜM

16. YÜZYIL ÂLİMLERİ

EMİR BUHÂRÎ (SEYYİD AHMED BUHARÎ)

Câmî'nin aktardığı şekliyle Ahmed Buharî⁵³⁶ 1445 yılında Buhara'da doğmuştur. Doğum yerine nisbetle Buharî, Hz. Peygamber'in soyundan olması sebebiyle Seyyid, Emir veya Hüseyinî nisbeleriyle anıldığı ifade edilir.⁵³⁷ Emîr Buhârî Nakşibendiyye silsilesinin

⁵³⁶ Câmî, *Nefahatü'l-Üns*, s.553.

⁵³⁷ Cemal Kurnaz, Mustafa Tatçı, "İstanbul'da Buharalı Bir Nakşi Şeyhi: Seyyid Emir Buharî ve Türkçe Şiirleri", *bilig*, 1996, sayı:1, s.250.

büyük şahsiyetlerinden ve tezimizde bahsi geçen Mahmûd-ı Fağnevî'nin torunudur.⁵³⁸ Gençliğinde Buhara'da ilim tahsil ettiği aktarılan Emîr Buhârî'nin aynı dönem içinde Semerkant'ta Ubeydullah Ahrar ile tanıştığı ve ona intisap ettiği aktarılır.⁵³⁹ Ubeydullah Ahrar'ın Buhara ve Semerkant gibi Orta Asya'nın önemli şehirleri üzerinde hem dini hem siyasi bir etkisinin olduğu kaynaklarda yer almaktadır.⁵⁴⁰

Emîr Buhârî'den bahsederken Anadolu'nun önemli mutasavvıflarından olan Abdullah İlahî' den de bahsetmek gerekir. Abdullah İlahî Kütahya ilinin Simav kasabasında doğmuş bu nedenle bazı kaynaklarda “Abdullah Simavî” olarak da kaydedilmiştir. İlköğrenimini doğduğu kasabada tamamladığı aktarılan Abdullah İlahî daha sonra İstanbul'a giderek Zeyrek Medresesi'nde tahsilini sürdürmüştür. Burada Mevlânâ Ali et-Tûsî'den ders okuduğu aktarılmıştır. İstanbul'da eğitimini sürdürdüğü sırada Acem bölgesindeki âlimlerle tanışma arzusu içinde olduğu aktarılan Abdullah İlahî hocasıyla birlikte Horasan'a doğru yola çıkmıştır.⁵⁴¹ Mustafa Kara *Buhara, Bursa, Bosna: Şehirler, Sufiler, Tekkeler* adlı eserinin bazı yerlerinde Abdullah İlahî'nin Ubeydullah Ahrar'a Semerkant'a bağlandığını ve burada sülükunu tamamladığını aktarmıştır.⁵⁴² Ancak aynı eserin başka bölümünde ise “*Simavlı Abdullah İlahî Taşkent'e giderek Ubeydullah Ahrar'ın (öl. 895/1489) yanında seyr u sülükunu tamamlamış,...*” ifadesini kullanmıştır.⁵⁴³ Buna ek olarak Kara'nın İslam Ansiklopedisi'nde “Emîr Buhârî” maddesinde aktardığı bilgiye göre Emîr Buhârî ve Abdullah İlahî Ubeydullah Ahrar'ın Semerkant'taki dergâhında tanışmıştır.⁵⁴⁴ Nitekim bu tanışıklığın ardından sülükunu tamamlayan Abdullah İlahî Anadolu'ya dönme hazırlığı yaparken Emîr Buhârî de onunla beraber Anadolu'ya gitmek için şeyhi Ubeydullah Ahrar'dan izin istemiştir. Emîr Buhârî'nin bu isteğinin sebebinin Peygamber soyundan gelmesi ve Fağnevî'nin torunu olması nedeniyle Buhara'da aşırı ilgi görmekten bunaldığı ve devamlı huzursuz olduğu aktarılmıştır.⁵⁴⁵ Devam eden süreçte Emîr Buhârî istediğine ulaşmış ve Abdullah İlahî birlikte Anadolu'ya gitmek üzere yola çıkmıştır. İlk olarak İlahî'nin memleketi olan Kütahya'ya giden ikili burada İlahî'nin açmış olduğu Anadolu'daki ilk Nakşibendî tekkesinde irşad

⁵³⁸ Câmî, *Nefahatü'l-Üns*, s.553

⁵³⁹ Mustafa Kara, “Emîr Buhârî”, *DİA*, İstanbul, 1995, 11. Cilt, s.125.

⁵⁴⁰ Haykıran, “Nakşibendilik ve Timurlular”, <https://www.beyaztarih.com/turk-tarihi/naksibendilik-ve-timurlular>

⁵⁴¹ Abdurrezzak Tek, *Nakşîliğin Osmanlı Topraklarına Gelişi: Molla Abdullah İlahî*, Emin Yayınları, Bursa, 2012, s.21.

⁵⁴² Mustafa Kara, *Buhara, Bursa, Bosna: Şehirler, Sufiler, Tekkeler*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018, ss.219-276.

⁵⁴³ Kara, *Buhara, Bursa, Bosna: Şehirler, Sufiler, Tekkeler*, s.132.

⁵⁴⁴ Kara, “Emîr Buhârî”, s.125.

⁵⁴⁵ Câmî, *Nefahatü'l-Üns*, s.553.

faaliyetlerine başlamıştır.⁵⁴⁶ Kaynaklarda Emîr Buhârî'nin İlahî'ye burada intisap ettiği, tekkenin imamlığını yaptığı ve sülukünü tamamlamaya gayret gösterdiği aktarılmıştır.⁵⁴⁷

Emîr Buhârî'nin yapmış olduğu seyahatlere bakılarak ikametini değiştirmekten rahatsızlık duymadığı, farklı yerleri görmeyi sevdiği anlaşılmaktadır. Zira yaşadığı dönemdeki yolculukların zorluğu ve riski gözönüne alındığında Buhara'dan Anadolu'ya gelmesi ve Anadolu'da bir süre durduktan sonra hac vazifesini yerine getirmek için tekrar yola çıkması bu duruma örnek teşkil edebilir. Nitekim bir süre Abdullah İlahî'nin dergâhında bulunan Emîr Buhârî şeyhinden izin alarak yola çıkmış ve bir süre Kudüs'te ikamet etmiştir. Burada kendisine teklif edilen vakıf imkânlarından faydalanmayı reddetmiş, kitap kopyalayarak geçimini sağlamıştır.⁵⁴⁸ Ardından Mekke'ye giden Emîr Buhârî hac vazifesini tamamladıktan bir süre sonra İlahî tarafından dönmesi için geri çağırılmıştır. Bu çağrı üzerine tekrar Simav'a gelen Emîr Buhârî burada da fazla kalmamış ve İstanbul'u görmek istediğini şeyhine arz ederek onun izniyle yola çıkmıştır.⁵⁴⁹ Ancak başka kaynaklarda Abdullah İlahî'nin ısrarla İstanbul'a davet edildiği ve sonunda halifesi Emîr Buhârî'yi İstanbul'un durumunu öğrenmesi için görevlendirdiği ve Emîr Buhârî'nin bu nedenle İstanbul'a gittiği aktarılmıştır. Zira Emir Buhârî'nin şeyhi Abdullah İlahî'ye gönderdiği “*Burada sadece köşesine çekilen kimseler huzurludur.*” anlamına gelen Farsça beyit Abdullah İlahî'nin İstanbul'da bazı siyasi ve sosyal problemlerin olduğunu düşünmesine sebebiyet verdiği aktarılmıştır.⁵⁵⁰

Emîr Buhârî İstanbul'da ilk olarak Vefa Tekkesi'nde misafir olmuş ardından İlahî'nin İstanbul'a gelip ona hilafet vermesiyle burada irşad faaliyetlerine başlamıştır. ⁵⁵¹1477 yılında irşad faaliyetlerine bu şekilde başlayan Emîr Buhârî böylece İstanbul'da ilk Nakşî tekkelerini kuran sûfi olmuştur.⁵⁵² Emîr Buhârî'nin tekkesi kısa zamanda çok fazla ilgi görmüş ve Abdullah İlahî'nin yanında derslere başlayan birçok âlim sülukünü Emîr Buhârî'nin tekkesinde tamamlamıştır. Kaynaklar tekkeye artan ilgi nedeniyle II. Bayezid'in Emîr Buhârî'nin dervişleri için hücreler yaptırdığını ve Fatih Cami'ni Nakşibendî tekkesine dönüştürdüğünü aktarmaktadır. Bunun dışında Emîr Buhârî'nin sohbet, uzlet, tevekkül, sünnete bağlı olmanın gerekliliği, zikri hafinin uygulanmasının önemi, her şeyin az olması gerektiği fakat ibadetin çok olması gerektiği gibi konular üzerinde durduğu da

⁵⁴⁶ Kara, *Buhara, Bursa, Bosna: Şehirler, Sufiler, Tekkeler*, s.219.

⁵⁴⁷ Kara, “Emîr Buhârî”, s.125.

⁵⁴⁸ Câmî, *Nefahatü'l-Üns*, s.554.

⁵⁴⁹ Kara, “Emîr Buhârî”, s.125.

⁵⁵⁰ Tek, *Nakşîliğin Osmanlı Topraklarına Gelişi: Molla Abdullah İlahî*, s.23.

⁵⁵¹ Kara, “Emîr Buhârî”, s.125.

⁵⁵² Kara, *Buhara, Bursa, Bosna: Şehirler, Sufiler, Tekkeler*, s.276.

aktarılmaktadır.⁵⁵³ Emîr Buhârî 1516 senesinde vefat etmiş, vefat etmeden önce ise müridlerine, kendisini tekkesinin bahçesine gömmelerini ancak buranın türbeye dönüşmesini istemediğini vasiyet ettiyse de mezarı üzerinde bulunan ağaç sonraki yıllarda kesilerek türbe haline getirilmiştir.⁵⁵⁴

Aktarılan bilgilere göre kaynaklar Emîr Buhârî için “pîr-i sâni” demektedir. Bunun sebebinin ise Emîr Buhârî’nin şeyhi olan Abdullah İlahî’nin Nakşibendiyye tarikatının Anadolu’daki ilk büyük temsilcisi olması gösterilmiştir. Bu noktada Emîr Buhârî’nin irşad faaliyetleri ile Nakşibendî tarikatını birçok anlamda ileri kademeye taşıdığı ifade edilmiştir. Bu bilgiler dışında şu karışıklığı da gidermek gerekir. Tezimizde yer alan Emir Sultan (ö.1429) ve Emîr Buhârî zaman zaman birbirleriyle karıştırılmıştır. Ancak Emir Sultan Bursa’da ikamet etmiş ve Yıldırım Bayezid’in damadıdır. Bunun dışında kaynaklarda Unkapanı’nda bir dergâhı olan ve aynı zamanda da bir Nakşi şeyhi olan Ahmed Buhari de (ö. 994/1586) Emîr Buhârî ile karıştırılmıştır.⁵⁵⁵

EMİR PÂDİŞAH

Tam adı Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Hüseynî el-Buhârî el-Mekkî’dir. Hayatından ziyade eserleri hakkında bilgi sahibi olduğumuz Emîr Pâdişah, Buhara’da tahsil görmüş orada yetişmiştir. Emîr Pâdişah bir müddet sonra Mekke’ye giderek orada ikamet etmeye başlamıştır. Mekke’de kaldığı süre boyunca oradaki halk ile yakın ilişkiler kurmuş, bu sayede de kısa sürede tanınmış bir âlim olmuştur. Hanefî olduğu aktarılan Emîr Pâdişah eserlerinden anlaşıldığına göre fıkıh ilminin yanında tefsir, hadis ve Arap dili alanlarında da yetkili bir âlimdi. Daha sonraları tasavvufa yöneldiği aktarılan Emîr Pâdişah’ın Arapça, Farsça, Türkçe bildiği ve Meşhed’de 1579 yılında vefat ettiği ifade edilir.⁵⁵⁶

Eserleri

1. Teysîrû’t-Tahrîr: Emir Padişah’ın eserin önsözünde verdiği bilgilere göre Mekke’de kaldığı zaman içinde yazdığını ifade ettiği şerhidir. Eserin İbnü’l Hümmam’ın *et-Tahrir* adlı eserinin kısa bir özeti ve sadeleştirilmiş hali olduğu ifade edilmiştir.⁵⁵⁷

⁵⁵³ Kara, “Emîr Buhârî”, s.125.

⁵⁵⁴ Câmî, *Nefahatü'l-Üns*, s.557.

⁵⁵⁵ Kara, “Emîr Buhârî”, s.126.

⁵⁵⁶ Ferhat Koca, “Emîr Pâdişah”, *DİA*, İstanbul, 1995, 11. Cilt, s.143.

⁵⁵⁷ Koca, “Emîr Pâdişah”, s.144.

2. Şerhu's-Sirâciyye: Sirâceddin Muhammed b. Muhammed es-Secâvendî'nin ferâiz ilmiyle ilgili *el-Ferâ'izü's-Sirâciyye* adlı eserinin şerhi olduğu aktarılmıştır.⁵⁵⁸

3. Risâle ferîde fi'ktidâ'i'l-Hanefiyye bi's-Şâfi'iyye: Emir Padişah'ın Hanefî olmasına rağmen Şafi bir imamın arkasında namaz kılınır mı sorusuna cevap verdiği eseridir. Eserin 4 ana başlıktan oluştuğu aktarılmıştır.⁵⁵⁹

4. Tefsîru sûreti'l-Feth: Feth suresinin detaylı açıklamasının yapıldığı ve hakkındaki bazı sorulara cevap verdiği aktarılan eseridir.⁵⁶⁰

5. Risâle fî beyâni enne'l-hacce'l-mebrûr yükeffirü'z-zünûb: Hac vazifesinin insanı işlemiş olduğu büyük günahlardan arındırmayacağını ifade eden bazı Şafi âlimlere karşı cevaben kaleme aldığı aktarılan eseridir.⁵⁶¹

6. Tercemetü Fasli'l-hitâb: Muhammed Pârsâ'nın tasavvuf hakkında kaleme aldığı *Faslü'l-hitâb* adlı eserinin Farsça'dan Arapça'ya Emîr Pâdişah tarafından yapılan tercümesi olduğu aktarılmıştır.⁵⁶²

7. Şerhu Elfiyyeti'l-İrâkî: Zeynüddin el-İrâkî'nin hadis usulüne dair eserinin şerhi olduğu ifade edilmiştir.⁵⁶³

BURUNDUK-I BUHÂRÎ

Devletşah Mevlânâ Burunduk-ı Buhârî'nin doğumu veya ölümü hakkında bir bilgi vermemiştir. Ancak Timurlu hanedanından şehzade Baykara'ın himayesinde olduğunu aktarmıştır. Sivri dilli olduğu aktarılan şairin sözünü esirgemediğini ancak bunu kinayeli bir şekilde şakalarla ifade ettiğini belirtmiştir. Baykara ile birlikte Buhara ve Semerkant'tan Horasan ve Irak'a geldiği aktarılan Buhari'ye "Üstat" denildiğini ve bu nedenle de çağdaşlarının ona saygı göstermek zorunda olduklarını belirtmiştir.⁵⁶⁴ Devletşah Buhârî'nin bazı kasidelerini aktardıktan sonra şehzade Baykara ile arasında geçen bir hikâyeden

⁵⁵⁸ Koca, "Emîr Pâdişah", s.144.

⁵⁵⁹ Koca, "Emîr Pâdişah", s.144.

⁵⁶⁰ Koca, "Emîr Pâdişah", s.144.

⁵⁶¹ Koca, "Emîr Pâdişah", s.144.

⁵⁶² Koca, "Emîr Pâdişah", s.144.

⁵⁶³ Koca, "Emîr Pâdişah", s.144.

⁵⁶⁴ Devletşah, *Tezkiretü's-Şuâra/Şair Tezkireleri*, s.467.

bahseder. Öyle ki Baykara Belh tahtına oturduğunda Buhârî bir methiye yazmış ve Baykara'da bu methiyeyi çok beğendiği için emrindekilere Buhârî'ye beş yüz dinar verilmesini emretmiştir. Ancak Baykara'nın emrindeki pervanecinin buna uymadığını, sadece 200 dinar verdiğini, bunun üzerine de Buhârî'nin Baykara'ya şu kıtayı yazıp gönderdiği aktarılmıştır.⁵⁶⁵

“Düşmanları mahvedip eriten ve dostların gönlünü alan padişah,

Cihan elinde tutan ve cihanı zapt eden padişahdır.

Bana bes yüz altın verilmesini emretti.

Padişahın lütfü bu kuluna pek çoktur.

Bana verilen beratta iki yüz altın yazılmıştır,

Yani üç yüz altın eksiktir.

Ya ben yanlış işittim ya da pervaneci yanlış anladı.

Yoksa Türk dilinde beş yüz altın, iki yüz dinar mı demektir?” Devletşah'ın aktardığına göre Baykara bu kıtayı okuduğunda gülmüş ve Buhârî'yi açık sözlülüğünden ve üslubundan ötürü takdir ederek; *“Evet, Türkçede beş yüz altın, bin dinar demektir”* diye cevap vermiş ve vereceği altını iki katına çıkartarak Buhârî'yi ödüllendirmiştir. Nitekim Devletşah Buhârî'nin hakkında fazla bilgi vermese de onun Timurlu hanedanı ile ilişkilerinin derecesi bakımından tatmin edici bilgiler aktarmıştır. 566

⁵⁶⁵ Devletşah, *Tezkiretü'ş-Şuâra/Şair Tezkireleri*, s.468.

⁵⁶⁶ Devletşah, *Tezkiretü'ş-Şuâra/Şair Tezkireleri*, s.468.

SONUÇ

Bilgi, ancak nesilden nesile aktarıldığı sürece değerini koruyabilen ve canlı kalabilen soyut bir varlıktır. Bu aktarımı ise en sağlıklı şekilde gerçekleştirenler bilim insanlarıdır. Ortaçağ'da Orta Asya'ya baktığımızda bu aktarımın en yoğun şekilde yaşandığı yer ise şüphesiz Buhara olmuştur. Buhara'da eğitim görmenin, orada bulunan müderrislerden, âlimlerden ilim istifade etmenin bahsi geçen dönem için önemli bir ayrıcalık olduğunu da belirtmek gerekir. Günümüzde olduğu gibi ilmin verilmesinin yanı sıra alınmasının da bir hayli önemli ve meşakkatli bir yol olduğu Ortaçağ döneminde, Buhara'da yetişen âlimlere saygımızı belirtmek durumundayız. Buhara'nın kendine has özellikleri ile bünyesinde yetiştirdiği âlimlerin ise "Buhara Kültürü" ile eğitim aldıklarını söylemek yanlış olmaz. Çağın gereği olarak dikkat çeken unsurlardan bir tanesi de Buhara'da Ortaçağ'da yetişen âlimlerin birden fazla ilme olan vukufiyetleridir. Bu o dönemde yetişen birçok âlimin ortak özelliğidir. Tek bir alan ile sınırlı kalmayan âlimler neredeyse bütün ilimlere vakıf olmayı hedeflemiş ve pek çoğu da bu konuda döneminde otorite sayılabilecek düzeye ulaşmıştır. Bu hem bahsi geçen dönem için hem günümüz için şüphesiz hayranlık uyandıracak seviyededir. Tezimize dönersek; araştırmalarımız sonucunda elliden fazla âlimin tespiti gerçekleşmiş ve her birinin günümüz bilim dünyasına ışık tutan çalışmalarının olduğu görülmüştür.

Nakşibendiliğin Buhara dışına yayılmasını sağlayan Alaeddin Attar, Buhara'da felsefe, matematik, astronomi ve edebi ilimler öğrenen Am'ak-ı Buhari, Buharalıların "Hâce-i belâ-gerdân" diye andıkları Bahâeddin Nakşibendi, Bahaeddin Nakşibendi'nin manevi dedesi olan Muhammed Semmâsî, Bahaeddin Nakşibendi'yi müridi alan Emir Külâl, üzerine binlerce şerh yazılan, aktarılan hadislerin her birinin kimden, nereden, ne zaman alındığına dair içeriğinde bilgileri bulunan *el-Cami 'us-sahih* adlı eserin yazarı ve dönemin hadis otoritesi sayılan Buhari, ünlü filozof, mantıkçı, eczacı, fıkıh, fizik, metafizik âlimi İbn Sînâ'nın Buharalı veya Buhara'da eğitim görmüş kişiler olması Buhara'nın neden ilim merkezi olduğunun sadece küçük bir örneğidir.

Bu isimler dışında Buhara'nın "İslam'ın Kubbesi" adını almasını sağlayan ve Buhara'da ilmin gelişmesinin müsebbibi olan Ebu Hafs el- Kebir'i, "Buhara Muhaddisi" olarak anılan Bikendî, İstanbul'da ilk Nakşibendi tekkesini kuran Emîr Buhârî'yi, Bursalı olarak bilirse de aslen Buharalı olan Yıldırım Bayezid'in damadı sûfi Emir Sultan'ı anmak gerekir. İsmi geçen bu âlimlerin çoğu Buharalı ya da Buhara'da ilim hayatlarına başlamış kişilerdir. Buhara'da o dönemde yaşanan bu aktarımın babadan oğula geçmesi veya hocanın

kendisine bir öğrenci seçerek onu halef göstermesi ise özellikle İslam dini alanında yapılan çalışmaların ve tartışmaların uzun yıllar sürerek canlılığını koruyup bir ekol haline gelmesini sağlamıştır.

Tezimizde tespit edilen âlimlerin birçoğu din bilgini olarak nitelendirebilir. Bu alanda yapmış oldukları dini ve felsefi tartışmalar ise hala gündem olabilecek konulardır. Burada şöyle bir parantez açmak gerekir. Tezimizin çıkış noktası her ne kadar Buhara’da yetişen âlimler olsa da İslam dünyasının Ortaçağ’da bilimsel çalışmalara, dinî tartışmalara olan bakış açısı da gözler önüne serilmiştir. Avrupa’nın karanlık ikliminin karşısında Orta Asya kentlerinden yükselen ışığın merkezinin Buhara olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Tezimizin literatüre en önemli katkısı Buhara gibi önemli bir ilim merkezinden yetişen âlimlerin artık toplu olarak tek bir kaynaktan yer alması olabilir. Böyle bir derlemenin eksikliğini gidermeye çalışarak tamamladığımız tezimiz sade, anlaşılır ve açıklamalarla desteklenmiş, belli noktalarda eklemeler yapılarak okuyucunun nazarına sunulmuştur. Esas amacımız daha önce adını duyduğumuz ya da duymadığımız birçok âlimin adını hatırlatmanın yanı sıra Buhara’ya verilen İslam’ın Kubbesi unvanının da altında yatanları bulmaktır. Hakkında bilgilerini aktardığımız âlimlerin bazıları Buhara’da doğmuş, bazıları hayatını orada geçirmiş, bazıları da ömrünün son zamanlarında Buhara’da bulunmuştur. Ancak ortak olan önemleri özellikleri ise Buhara’nın ilmi havasını teneffüs ederek birçok farklı alanda çalışmalar yapmış olmalarıdır. İlim merkezi olarak bahsedilen Buhara’nın neden ilim merkezi olduğu sorusu ise araştırmalarımız sonucunda cevaplanmıştır.

KAYNAKÇA

ADALAR SUBAŞI, Derya, (2016), “Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında El-Ferec Ba‘de’ş-Şidde Hikâyeleri / Al-Faraj Ba‘d al-Shiddah Stories in Arabic, Persian and Turkish Literature”, *Türk Araştırmaları/Türk veya Türk Dilleri, Edebiyatı ve Tarihi Uluslararası Süreli Yayını / Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2016, Cilt:11, Sayı:4, ss.1-18.

ALGAR, Hamid, (1989), “Alâeddin Attâr”, *DİA*, İstanbul, 2. Cilt, ss.319-320.

ALGAR, Hamid, (1995), “Emîr Külâl”, *DİA*, İstanbul, 11. Cilt, ss.137-138.

ALGAR, Hamid, (1995), “Fağnevî”, *DİA*, İstanbul, 12. Cilt, s.73.

ALGAR, Hamid, (1996), “Gucdüvânî, Abdülhâlik”, *DİA*, İstanbul, 14. Cilt, ss.169-171.

ALGAR, Hamid, (1996), “Hâcegân”, *DİA*, İstanbul, 14. Cilt, s.431.

ALGAR, Hamid, (2005), “Muhammed Pârsâ”, *DİA*, İstanbul, 30. Cilt, ss.563-565.

ALGÜL, Hüseyin, (1991), “Erguvan Bayramı”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:3, 3. Cilt, ss.89-97.

ALGÜL, Hüseyin, **AZAMAT**, Nihat, (1995), “Emir Sultan”, *DİA*, İstanbul, 11. Cilt, ss.146-148.

ALPER, Ömer Mahir (1999), “İbn Sînâ”, *DİA*, İstanbul, 20. Cilt, ss.319-322.

ALTINTAŞ, Hayrani, (1986), *Tasavvuf Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, No:171, Ankara.

APAYDIN, H. Yunus, (2000), İctihad”, *DİA*, İstanbul, 21. Cilt, ss.432-445.

ARIKAN, Adem, (2019), “Es-sevâdu’l-azam’ın Farklı Nüshaları ve Müellifleri Üzerine”, *Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür Ve Medeniyet Sempozyumu*, Ankara/Türkistan, ss.1271-1361.

ARSLAN, Hammet, (2018), “Buhara: Türkistan’da Çok Kültürlü Bir Kent”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:48, ss.29-41.

- ARUIÇİ**, Muhammed, (2008), “Sâbûnî, Nûreddin”, *DİA*, İstanbul, 35. Cilt, ss.360-361.
- ARUIÇİ**, Muhammed,(2007), “Pezdevî, Ebü'l-Yüsr”, *DİA*, İstanbul, 34. Cilt, ss.266-267.
- ATTAR**, Feridüddin, (1984), *Tezkiretü'l-Evliya*, (haz. Süleyman Uludağ), İlim ve Kültür Yayınları, Bursa.
- AYDIN**, İbrahim Hakkı, (2005), “Molla Fenârî”, *DİA*, İstanbul, 30. Cilt, ss. 245-247.
- AYDIN**, Ömer, (2010), “Türk Kelâm Bilgini Sadru'ş-Şeriâ es-sânî (ö.747/1346)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 0 (3), ss.181-196.
- BALOĞLU**, Adnan Bülent, (2004), “Mesâil”, *DİA*, Ankara, 29. Cilt, ss.264-265;
- BARTHOLD**, Vasiliy Vladimiroviç, (1984), *İslam Medeniyeti Tarihi*, başlangıç, izah ve düzeltmeler M. Fuad Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara.
- BARTHOLD**, Vasiliy Vladimiroviç, (1997), *Uluğ Bey ve Zamani*, Türk Tarih Kurumu Yay., XIX. Dizi, Sayı: 17, Ankara.
- BARTHOLD**, Vasiliy Vladimiroviç, (2004), *Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-*, Çağlar Yay., Ankara.
- BAYRAM**, İbrahim, (2016), “Kerramiye Mezhebinin İman Anlayışı”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:40, ss.114-146.
- BEDİR**, Murteza, (2006), “Mütekaddimîn ve Müteahhirîn”, *DİA*, İstanbul, 32. Cilt, ss.186-188.
- BEDİR**, Murteza, (2006), “Nesefî, Ebü'l-Berekât”, *DİA*, İstanbul, 32. Cilt, ss.567-568.
- BEDİR**, Murteza, (2010), “Tâcüşşerîa”, *DİA*, İstanbul, 39. Cilt, ss.360-362.
- BEDİR**, Murteza, (2016), “Ebû Hafs el-Kebîr”, *DİA*, İstanbul, ek-1. Cilt, ss.364-366.
- BEDİR**, Murteza, (2019), *Buhara Hukuk Okulu: Vakıf Hukuku Bağlamında X-XII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, İsam Yayınları, İstanbul.
- BEDİR**, Murteza, KOCA, Ferhat, (2007), “Pezdevî, Ebü'l-Usr”, *DİA*, İstanbul, 34. Cilt, ss.264-266.

BİCE, Hayati, (2016), *Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevî*, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı Yayınları, Ankara.

BİCE, Hayati, (2020), “Divân-ı Hikmet’te Tasavvufî Kavramlar”, Doktora Tezi, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı*, Ankara.

BÖLÜKBAŞI, Okan, (2010), “İbni Sina, Avicenna”, *Dil ve Edebiyat*, sayı:18, ss.18-29.

BUNİYATOV, Ziya Musa, (1993), “Çaganiyân”, *DİA*, İstanbul, 8. Cilt, ss.166-167.

CÂMÎ, Abdurrahman, (2011), *Nefahatü'l-Üns*, haz. Süleyman Uludağ, Mustafa Kara, Pinhan Yayınları, İstanbul.

CEBECİOĞLU, Ethem, (2005), *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yayınları, İstanbul.

CİCİ, Recep, (2000), “İmamzâde, Muhammed b. Ebû Bekir”, *DİA*, İstanbul, 22. Cilt, ss.210-211.

ÇAĞRICI, Mustafa, (1996), “Gazzâlî,” *DİA*, İstanbul, 13. Cilt, ss.489-505.

ÇAKAN, İsmail Lütfi, (1992), “Bikendî, Muhammed b. Selâm”, *DİA*, İstanbul, 6. Cilt, ss.150-151.

ÇAM, Nusret, (2009), “Kırgızistan’ın Özkent Şhrinde Serahsî’ye Atfedilen Mezar”, *Erdem*, sayı:54, ss.107-110.

ÇINAR, Nazım, (2019), “Nakşbendî Hâlidî Şeyhi Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî’nin Râbıta İle İlgili “Hakku’s-Sülûk Ve’r-Râbıta Ve Şemâil-i Cemî’i Silsile Risalesi”, *Ağrı İslâmî İlimler Dergisi (AGİİD)*, Sayı: 5, ss.35-56.

ÇORUH, Şinasi (tarihsiz), *Emir Sultan*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.

DALKILIÇ, Mehmet, (2012), “Buhârâ’nın İslâmlamasında Kuteybe Bin Müslim’in Rolü”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(23), ss.149-156.

DEVLETŞAH, (2011), *Tezkiretü’ş-Şuâra/Şair Tezkireleri*, çev. Necati Lugal, Pinhan Yayıncılık, İstanbul.

EL-A'ZAMÎ, Muhammed Mustafa, (1992), “Buhârî, Muhammed b. İsmâil”, *DİA*, İstanbul, 6. Cilt, ss.368-372.

EL-ÂMİRÎ, Ebü'l-Hasan, (2013), *Sonsuzluk Peşinde/ Kitâbu'l-Emed Ale'l-Ebed*, çev. Yakup Kara, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., İstanbul.

EN-NAHÎ, Selahaddin Abdüllatif, (2009), “Suğdî”, *DİA*, 37. Cilt, ss.474-475.

EN-NARŞAHÎ, Ebu Bekr Muhammed b. Ca'fer, (2013), *Tarih-i Buhârâ*, çev.: Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

ERASLAN, Kemal, (1989), “Ahmed Yesevî”, *DİA*, İstanbul, 2. Cilt, ss.159-161.

ERASLAN, Kemal, TOSUN, Necdet, (2016), *Yesevî'nin Fakr-nâmesi ve İki Farsça Risalesi*, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı Yayınları, Ankara.

ERDEM, Sargon, (1988), “Abdülvâhid el-Cûzcânî”, *DİA*, İstanbul, , 1. Cilt, s.277

EREN, Mehmet, (2009), “Mahmud b. Ahmed el-Hasîrî'nin (ö. 636/1238) Hayatı, Eserleri ve Hadisçilik Yönü” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 14, ss.291-310.

ERKAYA, Mahmud Esad, (2018), “Kübreviyye Tarikatı Şeyhi Seyfeddin el-Bâharzî'nin (ö. 659/1261) Esrârü'l-erbaîn li-ahyârî's-sâirîn Adlı Kırk Hadisi ve Hadislerde Muvaşşah (Akrostiş) Uygulaması”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 18, sayı:2, ss.825-871.

ERKAYA, Mahmud Esad, (2018), “Seyfeddin el-Bâharzî'nin Şeyhi Necmeddîn-i Kübrâ'ya Arz Ettiği Vâkıalar: Vekâyiü'l-halvet”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt:18, sayı:1, ss.23-46.

EVLİYA ÇELEBİ, (2008), *Seyahatnâme*, haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, YKY, 2. Baskı, 2. Cilt, 1.Kitap, İstanbul.

FAHREDDİN SAFÎ, (1971), *Reşehât-ı 'Aynü'l-hayât*, sad. Necip Fazıl Kısakürek, Özyayın Matbaası, İstanbul.

GÖKBULUT, Süleyman, (2007), “Kübrevîliğin Orta Asya ve Anadolu'daki Macerası Üzerine Bir İnceleme”, TÜBİTAK-Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyet'e Katkıları Sempozyumu*, Isparta.

GÖKSU, Erkan, (2011), “Buhara Melikesi Kabac Hatun”, *Türkiye Araştırmaları Dergisi*,

ss.261-283..

GÜLER, Nagehan, (2017), “Cengiz Hân’ın Mâverâünnehir’i Zaptı (1220)”, *ANASAY*, Sayı:1, ss.15-36.

HÂCE YÛSUF-İ HEMEDÂNÎ, (1998), *Rutbetü’l-hayât*, çev. Necdet Tosun, İnsan Yayınları, İstanbul.

HAKİMİ, Abdulnasır (2019), “Es-Sadrüşşehîd’in Hayatı Ve Eserleriyle İlgili Tespit Edilen Hatalı Bilgiler”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 34, ss.389-409.

HAKSEVER, Ahmed Cahid, (2005), “15. Yüzyıl Bir Türk Sufisi: Yakub-ı Çerhi”, Doktora Tezi, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı*, Ankara.

HAMİDULLAH, Muhammed, (2009), “Serahsî, Şemsüleimme”, *DİA*, 36. Cilt, ss. 544-547.

HÂREZMÎ, (2019), *İlimlerin Anahtarları: Mefâtihu’l-Ulûm*, tahkik ve tercüme: Aygün Akyol, İclal Arslan, ed.: Mevlüt Uyanık, Elis Yay., Ankara.

HAYKIRAN, Kemal Ramazan “Nakşibendilik ve Timurlular”, <https://www.beyaztarih.com/turk-tarihi/naksibendilik-ve-timurlular>, Son erişim tarihi: 18.07.2021.

HOCA AHMED YESEVÎ, (2017), *Dîvân-ı Hikmet*, edit. Mustafa Tatcı, Uluslararası Hoca Ahmed Yesevî Türk Kazak Üniversitesi Yay., Ankara.

HÛSREVOĞLU, Ali, (1988), *Tevhîde Giriş*, Erkam Yayınları, İstanbul.

İSAKOVA, M.(?), (2002), “Avfî-Buharî”, *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2. Cilt (8), s.42.

KALLEK, Cengiz, (1997), “Hasîrî, Mahmûd b. Ahmed”, *DİA*, İstanbul, 16. Cilt, s.383.

KANDEMİR, M. Yaşar, (1993), “el-Câmiu’s-Sahîh”, *DİA*, İstanbul, ,7. Cilt, ss.114-123.

KANDEMİR, M. Yaşar, (2006), “Müsnedî”, *DİA*, 32. Cilt, s.105

KARA, Mustafa, (2018), *Buhara, Bursa, Bosna: Şehirler, Sufiler, Tekkeler*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

KARA, Mustafa, (1995), “Emîr Buhârî”, *DİA*, İstanbul, 11. Cilt, ss.125-126.

KARACABEY, Salih, (2009), “Sâlih Cezere”, *DİA*, İstanbul, 36. Cilt, s.37.

KARAİSMAİLOĞLU, Adnan, (2001), “İsmet-i Buhârî”, *DİA*, İstanbul, 23. Cilt, s.138

KASAP, Derya, (2019), “Hasan Burkay’ın Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı”, Yüksek Lisans Tezi, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı*, Ankara.

KAYA, Mahmut, (1991), “Âmirî, Ebü’l-Hasan”, *DİA*, İstanbul, 3. Cilt, ss.68-72.

KOCA, Ferhat (1997), “Hâherzâde”, *DİA*, İstanbul, 15. Cilt, s.135.

KOCA, Ferhat, (1995), “Emîr Pâdişah”, *DİA*, İstanbul, 11. Cilt, ss.143-144.

KOÇKUZU, Ali Osman (1996), “Firebrî”, *DİA*, İstanbul, 13. Cilt, s.132

KOMİSYON, (2015), *Eş-Şeyhu’r-Reis İbn-i Sînâ*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.

KÖPRÜLÜ, Fuat, (1976), *Türk Edebiyatı’nda İlk Mutasavvıflar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

KURNAZ, Cemal, TATÇI, Mustafa (1996), “İstanbul’da Buharalı Bir Nakşi Şeyhi: Seyyid Emir Buhârî ve Türkçe Şiirleri”, *bilig*, sayı:1, ss.250-265.

KUTLUER, İlhan, (1997), “Hârizmî, Muhammed b. Ahmed”, *DİA*, İstanbul, 16. Cilt, ss.222-224.

MANSUROV, Fatkhiddin, BADARUDDİN, Faudzinaim Hj. (2011), “Hace Yusuf Hemedani: İki Büyük Sufi Tarikatının İlham Kaynağı”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 26, ss.16-173.

MEMMEDOV, Rauf, (2016), *Nakşibendiliğin Oluşum Tarihi*, İcmal Yayınları, Ankara.

MOLLAİBRAHİMOĞLU, Süleyman, (2007), *Yazma Tefsir Literatürü*, Damla Yayınevi, İstanbul.; internet adresi: <http://isamveri.org/pdfdkm/01/DKM012219.pdf> , son erişim tarihi: 21.07.2021.

MUHYÎ GÜLŞENÎ, (2014), *Reşehât-ı Muhyî*, Hzl. Mustafa Koç, Eyüp Tanrıverdi, TYEKB,

İstanbul.

NELSON, Frye Richard, (2000), *Orta Çağın Başarısı Buhârâ*, Çev. Hasan Kurt, Bilig Yay. Ankara.

NEVŞAHİ, Arif, (2013), “Ya’Kûb-ı Çerhî”, *DİA*, İstanbul, 43. Cilt, ss.281-282.

OLGUN, İbrahim, **DRAHŞAN**, Cemşit, (1984), *Farsça-Türkçe Sözlük*, Elhan Kitabevi, 2. Baskı, Ankara.

ORAL, Osman, (2016), “Ahmed Yesevî ile Emirci Sultan’ın Anadolu Türk İslâm Medeniyetinin İhya ve İnşasındaki Yeri ve Önemi”, *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmed Yesevî Uluslararası Sempozyumu*, 2. Cilt, İstanbul.

ÖNGÜL, Ali, (1992), “Burhan Ailesi”, *DİA*, İstanbul, 6. Cilt, ss.430-432.

ÖREN, Enver, (1992), “Ârif-i Dikgerânî”, *Evliyalar Ansiklopedisi*, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul, 3. Cilt (12), ss.227-230.

ÖREN, Enver, (1992), “Muhammed Bâbâ Semmâsî”, *Evliyalar Ansiklopedisi*, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul, 8. Cilt (12), s.326.

ÖRS, Derya, (2012), “Vatvât, Reşîdüddin”, *DİA*, İstanbul, 42. Cilt, ss.573-574.

ÖZ, Yusuf, (2012), “Tezkire”, *DİA*, İstanbul, 41. Cilt, ss.68-69.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, (1993), “Dânişmendliler”, *DİA*, İstanbul, 8. Cilt, ss.469-474.

ÖZCAN, Tahsin, (2006), “Nâsîhî”, *DİA*, İstanbul, 32. Cilt, s.394.

ÖZEL, Ahmet, (2002), “Kerderî, Şemsüleimme”, *DİA*, Ankara, 25 Cilt, ss.276-277.

ÖZEL, Ahmet, (2008), “Sadrüşşehîd”, *DİA*, İstanbul, 35. Cilt, ss.425-427.

ÖZEN, Şükrü, (2008), “Sadrüşşerîa”, *DİA*, İstanbul, 35. Cilt, ss.427-431.

ÖZGEN, Mehmet Kasım, (2018), “Hoca Ahmed Yesevî’de Hikmet ve Hikmetin Zihinde Tecessümü Meselesi”, II. Uluslararası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri, Ankara.

ÖZŞENEL, Mehmet, (2013), “Sahîh-i Buhârî Neşirleri: Sehârenpûrî Neşri ile II. Abdülhamid

Neşrinin Karşılaştırılması”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt:11, Sayı:21, ss457-484.

ÖZTÜRK, Mürsel, (1994), “Edîp Sâbir”, *DİA*, İstanbul, 10. Cilt, s.425.

ÖZTÜRK, Mürsel, (2008), “Rûdekî”, *DİA*, İstanbul, 35. Cilt, s.185.

SAİDOVA, Gülnaz, (2013), “Yâkub Çerhî’ye Âit Tefsirin Orta Asya Türkçesine Yapılan Tercümeleeri”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*,14. Cilt, sayı: 32, ss.183-190.

SAKLAN, Bilal, (2002), “Kelâbâzî, Mahmûd b. Ebû Bekir”, *DİA*, Ankara, 25. Cilt, ss.191-192.

SÛFÎ MUHAMMED DÂNİŞMEND, (2020), *Mir’âtü’l-kulûb*, haz. Necdet Tosun, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı Yayınları, Ankara.

SÜMER, Faruk, (1994), “Dihkan”, *DİA*, İstanbul, 9. Cilt, ss.289-290.

ŞAHİN, Kamil, (1997), “Halvânî”, *DİA*, İstanbul, 15. Cilt, s.383

ŞEŞEN, Ramazan, (1992), “Buhara”, *DİA*, İstanbul, 6. Cilt, ss.36-367.

TAŞ, Mustafa, (2016), “Buhârî’nin İlmî Şahsiyeti ve Cerh-Ta’dîl İlmindeki Yeri” *Marife*, 16/1, ss.87-109.

TAŞAĞIL, Ahmet, (2001), “Karahıtaylar”, *DİA*, İstanbul, 24. Cilt, ss.415-416.

TAŞAĞIL, Ahmet, (2004), “Merginân”, *DİA*, Ankara, 29. Cilt, s.181

TEK, Abdurrezzak, (2012), *Nakşîliğin Osmanlı Topraklarına Gelişi: Molla Abdullah İlâhî*, Emin Yayınları, Bursa.

TOSUN, Necdet, (2013), “Yûsuf el-Hemedânî”, *DİA*, İstanbul, 44. Cilt, ss.12-13.

TOSUN, Necdet, (2015), “Nakşibendiyye”, *Türkiye’de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, Semih Ceyhan (ed.),İSAM Yayınları, İstanbul.

TOSUN, Necdet, (2015), *Şâh-ı Nakşbend Hazretleri*, Nasihat Yayınları, Ankara.

TOSUN, Necdet, (2016), “Hoca Bahâeddin Nakşbend”, *Uluslararası Bahâeddin Nakşbend ve*

Nakşibendîlik Sempozyumu, İstanbul.

TOSUN, Necdet, (2017), “Yesevîlik Araştırmaları için Bazı Mühim Kaynak Eserler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 15. Cilt, sayı 30, ss.83-105.

ULUDAĞ, Süleyman, (1991), “Bâharzî, Seyfeddin”, *DİA*, İstanbul, 4. Cilt, ss.474-475.

ULUDAĞ, Süleyman, (1992), “Bâtın İlmi”, *DİA*, İstanbul, 5. Cilt, ss.188-189.

ULUDAĞ, Süleyman, (2002), “Kelâbâzî, Muhammed b. İbrâhim”, *DİA*, Ankara, 25. Cilt, ss.192-193..

UZ, Emin, (2017), “Avfi'nin Cevâmi'u'l-Hikâyât ve Levâmi'u'r-Rivâyât İsimli Eserlerinde Mizahî Karakterler ve Anektodik Unsurlar”, Doktora Tezi, *Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Bursa.

UZUNPOSTALCI, Mustafa, (1992), “Burhâneddin el-Buhârî”, *DİA*, İstanbul, 6.Cilt, ss.435-437.

ÜNAL, Halit, (1991), “Attâbî, Ahmed b. Muhammed”, *DİA*, İstanbul, 4. Cilt, s.93

ÜZÜM, İlyas, (2008), “Saffâr, Ebû İshak”, *DİA*, İstanbul, 35. Cilt, ss.462-463.

VAMBERY, Arminus, (1993), *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, haz. N. Ahmet Özalp, Ses Yayınları, İstanbul.

YAVUZ, Yusuf Şevki, (2006), “Nesefî, Ebü'l-Muîn”, *DİA*, İstanbul, 32. Cilt, ss.568-570.

YAZICI, Tahsin, (1989), “Am'ak-ı Buhârî”, *DİA*, İstanbul, 2. Cilt, s.555.

YAZICI, Tahsin, (1991), “Avfi”, *DİA*, İstanbul, 4. Cilt, ss.115-116.

YAZICI, Tahsin, (1993), “Cevâmiu'l-Hikâyât”, *DİA*, İstanbul, 7. Cilt, ss.439-440.

YETİK, Erhan, (2001), "et-Taarruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf", *Tasavvuf*, Ankara, sayı: 6, ss.255-264.

YILDIRIM, Nimet, (2010), “Sûzenî”, *DİA*, İstanbul, 38. Cilt, ss.3-4.

YILMAZ VURGUN, Seda, (2016), “Buhara Emirliğinin İki Önemli Şehri: Buhara ve

Semer kand” *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), ss.138-157.

YILMAZ, Ferhat, (1996), “Buhârâ, Semerkand ve Nesef Bölgesinde Yetişen Dilci ve Edipler (249-900 / 863-1495)”, Yüksek Lisans Tezi, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı*, Erzurum.

YILMAZ, Ferhat, (2003), “IX-XV.· Yüzyıl Arasında Maverannehir’de Yetişen Bazı Arap Dili Âlimleri” *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*,3(2), Adana, ss.254-284.

YILMAZ, Ömer, (2017), “Osmanlı’da Padişah Sufî İlişkisi: Yıldırım Bayezid-Emir Sultan Örneği”, *Akademiar Dergisi*, Sayı:2, ss.135-155.

YILMAZ, Sadi, BAGA, M. Sami, (2019), “Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî’nin Mefâtihu’l-‘Ulûm Adlı Eserinde Felsefe”, *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 5(2), ss.975-992.

YİĞİT, İsmail, (2002), “Kuteybe b. Müslim”, *DİA*, Ankara, 26. Cilt, ss.490-491.

YURDAGÜR, Metin, (1997), “Halîmî, Ebu Abdullah”, *DİA*, İstanbul, 15. Cilt, ss.340-341.